

YU ISSN -0354-6497
UDK 9 4 9 . 7 1

ИНСТИТУТ
ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ
СРБИЈЕ

1/2012

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Огист Говен и југословенско питање

Оснивање Српског културног клуба

Антијугословенска пропаганда 50-их и 60-их година

Милован Ђилас о црногорском питању

Грађа, прикази, информације

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

1/2012.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2012.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

*Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief*

Др Миле Бјелајац

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Проф. др Мира Радојевић

Проф. др Дубравка Стојановић

Др Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)

Проф. др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Гајгер (Загреб)

Проф. др Светозар Рајак (Лондон)

Секретар редакције –

Editorial secretary

Др Петар Драгишић

Лектура

Јелица Војиновић

Биљана Рацковић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

УДК 949.71

J U ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира
Министарство просвете и науке
Републике Србије

Аутори

Др Гордана Кривокапић-Јовић,

виши научни сарадник

Институт за новију историју Србије, Београд

Др Борис Милосављевић,

Балканолошки институт САНУ, Београд

Др Марица Каракаш Обрадов,

научни сарадник

Хрватски институт за повјест, Загреб

Душан Бојковић,

докторант на Одељењу за историју

Филозофског факултета у Београду

МА Александра Пећинар, Атина

Др Драган Богетић,

научни саветник

Институт за савремену историју, Београд

Др Петар Драгишић,

научни сарадник

Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Владимир Цветковић,

истраживач сарадник

Институт за новију историју Србије, Београд

Александар Стојановић,

истраживач приправник

Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства просвете и науке Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

1/2012.

ЧЛАНЦИ Articles

- Dr Gordana KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ*
AUGUSTE GAUVAIN I OTVARANJE JUGOSLOVENSKOG
PITANJA NA POČETKU 20. STOLEĆA
Auguste Gauvain and the Opening of the Yugoslav Question
at the Beginning of the 20th Century 7
- Др Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ*
ПИТАЊЕ ПОКРЕТАЧА И ОСНИВАЧА СРПСКОГ
КУЛТУРНОГ КЛУБА
The Question of the Initiator and Founder of the Serbian
Cultural Club 27
- МА Aleksandra PEĆINAR*
POTPISIVANJE JUGOSLOVENSKO-GRČKOG PROTOKOLA U
OKTOBRU 1928. GODINE
Signing of the Yugoslav-Greek Protocol in October 1928 52
- Александар СТОЈАНОВИЋ*
РАДОСЛАВ ГРУЈИЋ О ПРЕНОСУ МОШТИЈУ СРПСКИХ
СВЕТИТЕЉА АПРИЛА 1942. ГОДИНЕ ИЗ НДХ У ОКУПИРАНУ
СРБИЈУ
Radoslav Grujić on Transfer of Serbian Holy Relics from the
Independent State of Croatia to Serbia in April 1942 69
- Dr Marica KARAKAŠ OBRADOV*
MIGRACIJE MAĐARSKOG STANOVNIŠTVA NA HRVATSKOM
PODRUČJU TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA I
NEPOSREDNO POSLIJE
The Migrations of Hungarian National Group during the
Second World War and in the Post-War Period in Croatia 87
- Душан БОЈКОВИЋ*
МИЛОВАН ЂИЛАС О НАЦИОНАЛНОМ И ДРЖАВНОМ
ПИТАЊУ ЦРНЕ ГОРЕ
Milovan Djilas on National and State Question of Montenegro 106

<i>Mr Vladimir Lj. CVETKOVIĆ</i> OBUSTAVLJANJE ANTIJUGOSLOVENSKE PROPAGANDE U SUSEDNIM „INFORMBIROOVSKIM“ ZEMLJAMA 1953–1954. GODINE The End of the Anti-Yugoslav Propaganda in the Neighboring „Inform-Bureau“ Countries 1953–1954	135
<i>Dr Petar DRAGIŠIĆ</i> ANALIZA HRVATSKE DRŽAVE (MAJ–JUN 1969) – ORGANA HRVATSKOG NARODNOG ODBORA The Analysis of <i>Hrvatska država</i> (May–June 1969) – the Organ of the Croatian People’s Committee	150
<i>Dr Dragan BOGETIĆ</i> AMERIČKE ANALIZE BUDNOĆNOSTI JUGOSLAVIJE POSLE TITA S POČETKA 70-ih GODINA The Early 1970s American Perception of Yugoslavia after Tito’s Death	159

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

Василиј Шtrandман, <i>Балканске успомене, „Жагор“, Београд, 2009. (Др Мирослав СВИРЧЕВИЋ)</i>	175
Pirjevec Jože, <i>Tito in tovariši</i> , Cankarjeva založba, Ljubljana, 2011. (Prof. dr Jan PELIKÁN)	178
Fernando Katroga, <i>Istorija, vreme i pamćenje</i> , Clio, Beograd, 2012. (Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR)	183
<i>КПС у источној Србији: Обласни комитет 1949–1952.</i> (приредили Момчило Митровић и Страхиња Поповић), ИНИС, Архив Србије, Историјски архив „Тимочка крајина“, Београд, 2012. (Милан ПИЉАК)	184
Nils Havemann, <i>Fußball unterm Hakenkreuz. Der DFB zwischen Sport, Politik und Kommerz</i> , Campus Verlag GmbH, Frankfurt/Main, 2005. (Dejan ZEC)	186
<i>Олимпијски вековник (1910–2010) I-II</i> , приредио Чедомир Шошкић, Службени гласник, Београд, 2010. (Dejan ZEC)	187

Драгомир Бонцић, *Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960*, Институт за савремену историју, 2011. (Др Данило ШАРЕНАЦ) 191

Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији; Позоришна политика у Србији 1941–1944*, Београд 2011. (Александар СТОЈАНОВИЋ) 194

Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2012. (Александар СТОЈАНОВИЋ) 197

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific Events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
European History Forum: *Divided memories. 70 years after the German attack on the Soviet Union and Yugoslavia: German, Eastern and Southeast European historical discourses*, Берлин, 3–4. новембар 2011. 201

Мр Милан СОВИЉ
Пети научни скуп чешких балканолога, Брно, 15. март 2012.
године 202

Дејан ЗЕЦ
Посета постдипломаца из Сједињених Америчких Држава
Институту за новију историју Србије, Београд, 17. мај 2012.
године 204

УДК 32:929 Говен О.
327(44:497.1)“19“
94(497)“19“

Dr Gordana KRIVOKAPIC-JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

AUGUSTE GAUVAIN I OTVARANJE JUGOSLOVENSKOG PITANJA NA POČETKU 20. STOLEĆA*

APSTRAKT: *Karijera i delo francuskog novinara, publiciste i u nekoliko navrata predstavnika Francuske u važnim međunarodnim misijama, urednika spoljnopolitičke rubrike liberalnog Journal des Débats, pisca važnih studija o evropskim i balkanskim pitanjima vremena Treće republike – Ogista Govena, poslužila je za analizu šireg društvenog miljea u kome se formirala značajna grupa francuskih intelektualaca koja je bitno doprinela formulisanju i širenju tzv. jugoslovenskog pitanja. Analiza relevantnih tekstova O. Govena poslužila je da se vidi naučna, uopšte intelektualna podloga, a zatim i francuska i evropska, državna i diplomatska podloga oblikovanja jugoslovenskog pitanja.*

Ključne reči: *Ogist Goven, jugoslovensko pitanje, Francuska, Treća republika, Srbija, žurnalistika i politika.*

Ogist Goven i „francuski faktor“ u srpskoj i jugoslovenskoj istoriografiji

Ogist Goven (Auguste Gauvain 1861–1931) polako ali sigurno ušao je u srpsku istoriografiju od kako ona postoji van jugoslovenskih kulturno-istorijskih okvira. U novim okolnostima, a možda baš zbog njih, učinjen je značajan napor da se sveobuhvatnije istraže događanja s preloma 19. u 20. stoleće koja su vodila ka jugoslovenskom ujedinjenju, a u kojima je Francuska odigrala najznačajniju ulogu. To je učinilo da se ime Ogista Govena počelo sve češće ponavljati, i to sa novim sadržajima. Jedan od ključnih zaključaka tih novih istraživanja je bio

* Rad je nastao u okviru projekta *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20. veku*, (№ 47019) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

da je Francusku i Srbiju na jugoslovenskom projektu spojila saglasnost njihovih nauka i kultura oko temeljnih spoznaja na kojima je taj projekat počivao. A najvažnije su bile spoznaje o jezičkoj istovetnosti i bliskosti, etničkoj srodnosti i bliskosti kulturno-istorijskog nasleđa jugoslovenskih zajednica, njihovoj verskoj razjedinjenosti i težnjama ka demokratskom organizovanju društva. Radilo se o bliskosti daleko većoj od vojnog savezništva koje je usledilo 1914–1918, od širenja zone investicija, političkog i vojnog uticaja.¹

Ogist Goven je pripadao tom značajnom krugu francuskih delatnika, diplomata, državnika i političara, intelektualaca i naučnika, novinara i publicista koji su se bavili balkanskim i jugoslovenskim prostorom i bitno uticali na njegovo novo moderno organizovanje. Oni su Balkan videli i kao polje novih sloboda, i kao novu sferu uticaja. Teško je odrediti meru u kojoj je, u velikom zamahu uticaja francuske kulture i nauke u Evropi i na Balkanu, to bila težnja za širenjem ideja slobode, demokratije i modernosti, a koliko težnja za širenjem francuskog uticaja, za traženjem novih saveznika i nove strategije, u borbi sa nemačkim nacionalizmom koji je dominirao epohom 1871–1914, kao i epohom između dva svetska rata.²

¹ Milorad Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914. (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)“ u *Ogledi iz istorije* (drugo izdanje), Beograd, 2002, (prvo izdanje 1998), str. 191–219. Osnova teksta je referat na Međunarodnom naučnom skupu „Srbija i Francuska za vreme Prvog svetskog rata“, Istorijski institut SANU, Beograd, 15–16. septembar 1997. Objavljen je u nekoliko verzija i predstavlja prvi veliki prodor u istraživanju i interpretaciji srpsko-francuskih odnosa oko Velikog rata i stvaranja Jugoslavije, u potpuno izmenjenim okolnostima neprijateljstva i sukobljenosti između dva naroda. Tu se izlaže i tumači ideja o dubokoj saglasnosti srpske i francuske nauke i kulture, što je bilo mnogo više od vojnog savezništva 1914–1918, o najbitnijim osnovama jugoslovenskog projekta, kao što je etnička srodnost odnosno srodna etnička priroda Jugoslovena. Francuska i srpska nauka su do tih zaključaka došle nezavisno, pa su oni odatle, preko pojedinaca i nekih institucija, prešli u politiku i šire društveno mišljenje (antropogeografi Joseph Deniker i Eugène Pittard i Jovan Cvijić, zatim niz lingvisti sa jedne i druge strane).

U tekstu se razmatraju i druge značajne ideje kao promena socijalnih osnova (u Francuskoj) na kojoj se stvaraju javna mnjenja, promena onih koji prenose znanja u oblikovanju javnog mnjenja (od leve inteligencije do profesionalnih slojeva u Francuskoj), smisao i značaj integrativnih i dezintegrativnih procesa na jugoslovenskom prostoru.

Andrej Mitrović, „Les intérêts français à la veille de la Première Guerre mondiale“, *La Serbie et la France: une alliance atypique. Relations politiques; économiques et culturelles 1870–1940*, Dušan T. Bataković (dir.), Belgrade, 2010, str. 231–251.

² U novim evropskim i balkanskim okolnostima, francuska istoriografija proizvodi neobične revizionističke studije i monografije. Njima kao da želi više da ispravi nego objasni istoriju svog sukoba sa velikim evropskim konkurentskim nemačkim nacionalizmom, i svoju strategiju i prisustvo na Balkanu u toj epohi. Tu se ističe knjiga Grumel-Jacquignona, ali ima i drugih tekstova u tom pravcu.

Grumel-Jacquignon, François, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-Guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France*, Peter Lang Bern, XXV, str. 670.

(Komentar uz francusku bibl. jedinicu „Basé sur une analyse quasi exhaustive des archives françaises, cet ouvrage plonge au coeur des relations bilatérales franco-yougoslaves et illustre

Istraživanje i predstavljanje Ogista Goveni u našoj historiografiji vodi nas direktno do na neki način novih velikih pitanja i sadržaja u kojima je on važna figura. Postavlja se pitanje zašto i pre razaranja Jugoslavije i sukoba Srba sa Evropom, pa i sa Francuskom, jugoslovenski projekat nije istraživan i kao međunarodni, evropski, pre svega francuski projekat, i na strani i kod nas. Zašto je tzv. francuski faktor kod nas zamagljivan istraživanjem uloge drugih savezničkih zemalja u jugoslovenskom ujedinjenju?³ Zašto je toliko prenaplašavana uloga srpskog i ostalih jugoslovenskih nacionalizama u ujedinjenju kroz slabosti više carstava koja su se tom prilikom srušila? Da li je istraživanje tzv. francuskog faktora podrazumevalo da se odredi mera u kojoj je Evropa, i pre svega Francuska,

sur tous les plans (diplomatique, géopolitique, politique, idéologique, économique et culturel) l'intensité et la complexité des rapports entre Paris et Belgrade durant une période charnière qui voit se mettre en place les linéaments des crises yougoslaves de la fin du XXe siècle. Il y est démontré à tous les niveaux le poids de la première sur la seconde, à commencer par la création même du Royaume des Serbes-Croates-Sloènes en 1918 et la conception centralisatrice par la classe dirigeante serbe. Mais, malgré les atouts français, c'est sur un constat d'échec total que se conclut la tentative de la grande puissance qu'est alors la France d'utiliser le petit pion yougoslave; la cause essentielle en étant la différence fondamentale d'imaginaire géopolitique des Français et des Serbes. La force des mythes slavo-orthodoxes et balkaniques chez ces derniers annule en quelque sorte les atouts matériels des premiers. Ainsi, par delà le cas conjoncturel envisagé, c'est à une étude de l'un des déterminants fondamentaux des prises de décision en matière de relations internationales, trop souvent passé sous silence, qu'il est procédé ici.“)

O ovoj knjizi videti kritički prikaz: Mile Bjelajac, Notes de lecture u *Balkanologie*, Vol. VI, n° 1–2, décembre 2002, p. 281–285. Grumel-Jacquignon (François), *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres, aux origines du mythe serbe en France*, Bern / Berlin / Bruxelles / Frankfurt / New York / Wien: Peter Lang, 1999, 669 p.

Dušan Bataković se takođe kritički osvrće na Grimel-Žakinjonovu knjigu u napomeni 14. svoje studije pod naslovom „Les relations franco-serbes dans les récits des voyageurs français entre les deux guerres“, u zborniku *Les relations Franco-Yougoslaves dans l'entre-deux guerres (1918–1940)*, Etudes Danubiennes, Tome XXIII, NUMEROS 1–2, Année 2007. Uz knjigu Mira Kovača (*Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929*, Dom i svijet – Zagreb 2005) on smešta i ovu knjigu u literaturu jasne prohrvatske orijentacije koja počiva na ograničenim izvorima i suženoj perspektivi, motivisana nacionalnim/nacionalističkim zahtevima.

Francuskom spoljnom politikom i strategijom Treće republike bavi se značajan broj knjiga, studija i članaka, iz za nas značajne perspektive, u zbornicima: *Les relations Franco-Yougoslaves dans l'entre-deux guerres (1918–1940)*, Etudes Danubiennes, Tome XXIII, NUMEROS 1–2, Année 2007. i *La Serbie et la France : une alliance atypique : relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Dušan T. Bataković (dir.), Belgrade 2010. Videti posebno tekstove Vojislava Pavlovića i Mileta Bjelajca. Citirani zbornici predstavljaju drugi značajan istraživački i naučni prodor u izmenjenim okolnostima sukobljenosti i neprijateljstva dva naroda i dve države.

³ Dragoljub R. Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*, Nolit – Beograd, 1980; Isti, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917–1919)*, East European Quarterly (distributed by Columbia University Press), New York, 1972, p. 338. Dragovan Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918. godine*, Zagreb, 1970. (Ovde treba uključiti radove Dragoslava Jankovića i Bogdana Krizmana).

određivala ne samo opseg, odnosno granice nove države,⁴ nego i njeno mesto i ulogu u Evropi, njeno uređenje u funkciji tog mesta i uloge itd., a u kojoj meri sami jugoslovenski faktori, pre svega srpski? Da li je takvo istraživanje vodilo do pojedinaca u francuskoj nauci, kulturi, politici, diplomatiji i društvu, koji su kroz široko i detaljno proučavanje Balkana i jugoslovenskog prostora dali snažnu podršku njegovom modernom organizovanju na nacionalno-državnim jugoslovenskim osnovama, a koje je trebalo zaobići? Suženo i ideologizovano viđenje jugoslovenskog ujedinjenja nije samo dubinski zaobilazilo ulogu koju je u njemu odigrala Evropa, nego je ostavilo u mraku istorije izvršne poznavaoce tzv. jugoslovenskog pitanja, jugoslovenskog pokreta, pa i čitave jugoslovenske istorije. Navođeni su oni, najčešće kao grupa, ponekad isticani pojedinačno, ali je sve to bilo više od blede senke njihovog ogromnog naučnog, novinarskog i publicističkog rada, političkog i društvenog angažmana, rada za državu i sl., koji su ugradili u stvaranje te države.

Sami kulturno-istorijski okviri jugoslovenskog zajedništva bitno su načetni razbijanjem jugoslovenske države, a time i istorijska nauka. Da li smo se time više udaljili ili, pojedinačno, približili Evropi? No, ne treba zanemariti istoriografsko nasleđe iz oba perioda Jugoslavije. Ako Kraljevina SHS/Jugoslavija nije uspela da detaljnije i ubedljivije sebe definiše i objasni i u istoriografiji, to je sigurno bilo bitno uslovljeno njenom stisnutošću u kratkom periodu između dva svetska rata. Ipak je međuratno vreme, u kome je Ogist Goven završavao svoju karijeru, dalo značajnih interpretacija jugoslovenske istorije kroz zajedništvo, kroz zajedničko postojanje i uzajamno prožimanje jugoslovenskih (ili južnoslovenskih zajednica, što je isto) zajednica na prostoru zapadnog Balkana. I te interpretacije su bile tumačene u potonjem vremenu. Bio je to izvestan nastavak sklada dve kulture, francuske i srpske, koji se preko tumačenja prošlosti (ljudi i prostora) pokušao proširiti na ostale jugoslovenske zajednice.⁵

Pre sloma Jugoslavije 90-ih godina prošlog veka, tzv. francuski faktor se prosto (zbog svog značaja i veličine) nije mogao izbeći u naporima srpske i jugoslovenske historiografije u SFRJ da istraže i protumače sam čin jugoslovenskog ujedinjenja, ali i druga, dugotrajnija događanja/procese na zajedničkom prostoru. Istraživano je francusko prisustvo, percepcija i veze sa jugoslovenskim

⁴ Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969.

⁵ Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Narodno delo – Beograd, 1933. Isti, *Odnosi između Srbije i Austrougarske u XX veku*, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1936. (Nastojanjem Biblioteke grada Beograda ovo delo je ponovo štampano u Beogradu 1992, nažalost ne reprint izdanje). Isti, *Istorija srpskog naroda* I–III, (završeno 1941) Integralno elektronsko izdanje na www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/index_1.html. Istoriografski model koji je za pisanje francuske istorije uspostavio Charles Seignobos poslužio je kao uzor i za pisanje istorije Jugoslavije. Videti o tome M. Ekmečić, „Više od vojnih saveznika 1914. (Prilog o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena)“ u *Ogledi iz istorije* (drugo izdanje), Beograd, 2002, (prvo izdanje 1998), str. 196, 197.

prostorom od kraja 18. veka pa sve do sredine 20. veka. Pokušana je da se uspostavi, rekonstruiše osnovna crta francuskog prisustva na južnoslovenskom prostoru i celini Balkana pre svega u 19, ali i 20. veku.⁶

Osobenost i važnost onoga što nam je profesor Ekmečić dao kao svoju interpretaciju tzv. francuskog faktora stavljamo zasebno.⁷ Ne samo zbog originalnosti viđenja i tumačenja, već pre svega zbog načina na koji je to urađeno. Razmatranje francuskog prisustva na Balkanu u modernoj epohi, vojnog i finansijsko-ekonomsko-privrednog, njegovog geostrateškog određivanja i percepcije tog prostora, istorije odnosa sa lokalnim zajednicama, idejnog i kuturnog uticaja, za profesora Ekmečića su deo šireg značaja koje su veliki evropski narodi i države imali na jugoslovenskom (ili južnoslovenskom) prostoru. Kako zbog njihovog direktnog prisustva, koje se u postkolonijalnom maniru vidi kao polukolonijalno, tako i zbog njihovog stalno prisutnog interesa, u obliku rivalstva i sukoba, koji su se stalno obnavljali na jugoslovenskom i srpskom prostoru. Profesor Ekmečić je u svoja kapitalna istraživanja ugradio dubinski istorijski sloj strane dominacije i uticaja na našem prostoru, posebno francuskog interesa i uticaja zato što je ovaj bio jedan od retkih koji je video prostor i ljude na njemu kroz srodnosti, istovetnosti, zajedništvo, kroz težnju za slobodom. U svom kapitalnom delu o istoriji jugoslovenskih nacionalizama, njihovoj uzajamnoj povezanosti i zavisnosti (*Stvaranje Jugoslavije, 1–2*, Prosveta – Beograd 1989), on je široko i sistematično za 19. i 20. vek, ispitivao i francusku percepciju prostora, izučavanje jezika i kulture, širenje francuskog uticaja itd. Više od drugih prodro je u unutrašnji sadržaj francuske misli, njihovih diplomatskih izveštaja, naučne produkcije, putopisa i publicistike, što je za period Treće republike posebno dopunio studijom koju je nazvao prilogom o francuskom izučavanju etničke prirode Jugoslovena. Tu

⁶ Prva je o francusko-srpskim odnosima pisala Ljiljana Aleksić-Pejković u knjizi *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Istorijski institut – Beograd, 1965, 961. Vuk Vinaver je u svojoj studiji *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“?)*, ISI – Beograd, 1985. (482 strane) uradio izuzetno mnogo za to vreme, dao jednu odličnu hroniku bilateralnih odnosa Francuske i Jugoslavije, i širih diplomatskih odnosa u Evropi, krećući se oko svih važnih (i manje važnih) evropskih pitanja, u maniru logičkog pozitivizma, obradio niz posebnih pitanja u međusobnim odnosima dve države. Zatim je usledio zbornik radova (posle naučnog skupa koji je organizovao Istorijski institut u Beogradu 1989) *Jugoslovensko-francuski odnosi. Povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji* (ur. Slavenko Terzić), Beograd, 1990, 415. Tu je prvi put postavljen i dat kontinuitet, makar kroz zasebne i ne direktno povezane tekstove, francusko-srpskog odnosno jugoslovenskog odnosa. (Ovde nije citirana relevantna literatura koja se odnosi na 19. vek, koja takođe nije brojna, i uključuje radove profesora Čedomira Popova).

⁷ М. Екмечић, *Устанак у Босни: 1875–1878*, Сарајево, 1960 (II изд. 1973, III. измењено изд., Београд – Службени лист СРЈ, Балканолошки институт САНУ, 1996, 428 стр; Исти, *Ратни циљеви Србије 1914. године*, Београд, 1973, 550. Исти, *Историја Југославије* (са Владимиром Дедијером, Иваном Божићем и Симом Ћирковићем), Просвета – Београд, 1972. (превод: *History of Yugoslavia*, Њујорк 1974). Исти, *Стварање Југославије 1790–1918, 1–2*, Просвета – Београд, 1989, 662+842. Исти, *Огледи из историје*, Службени лист – Београд, 1999, стр. 498.

su sva velika imena nauke, publicistike, novinarstva individualizovana kroz značajne sadržaje, misli i ideje iz njihovih tekstova, notiran je i njihov konkretan angažman na propagiranju srpskog i jugoslovenskog pitanja. Ogista Goven ostavlja za kraj citirajući čuvenu rečenicu iz uvoda studije o jugoslovenskom pitanju (*La question Yougoslave*, Paris 1918) kojom se on žalio da javnost ne razume Jugoslovene, „u očima zapadnih državnika Jugosloveni izgledaju kao uljezi. Za to je zaslužno samo njihovo ime. Ono u sebi sadži varvarsku atmosferu i prazno značenje.“⁸

Ogist Goven (1861–1931) : formiranje i karijera

Najčešće ponavljana imena koja su se bavila isključivo jugoslovensko-balkanskim prostorom, ili i njime, bila su: Luj Ležer, Emil Piko, Ernest Deni, Emil Oman, Ogist Goven, Viktor Berar, Anri Loren, Šarl Loazo, Luj Ajzanman, Vikont Rober de Keks, Andre Šerdam, Maksim Šublije, Anri Barbi, Gaston Gravije, Pjer Kombre de Lani, A. kont de la Žonkijer.⁹ Oni su, kao pojedinci, bili deo istog društvenog miljea Treće republike na prelomu 19. u 20. stoleće. Tom krugu bi se mogla dodati i neka manje upadljiva imena, ali značajna za promišljanje i percepciju balkanskog prostora, kao što su Alber Sorel (1842–1906), Žak Ansel (1879–1943), Iv Šatenjo (1891–1969). Ali i neka velika imena nauke kao što su Žozef Deniker (1852–1918) i Ežen Pitar (1867–1962).¹⁰ Bilo

⁸ М. Екмечић, „Више од војних савезника 1914. (Прилог о франуском изучавању етничке природе Југословена)“, у *Огледи из историје*, Београд, друго издање, 2002, 221.

⁹ Louis Leger (1843–1923), Emile Picot (1844–1918), Ernest Denis (1849–1921), Emile Haumnt (1859–1942), Auguste Gauvain (1861–1931), Victor Berard (1864–1931), Henri Lorin (1866–1932), Charles Loiseau (1868–1946), Louis Eisenmann (1869–1937), Vicomte Robert De Caix (1869–1970), André Chéradame (1871–1948), Maxime-Max Choublier (1873–1933), Henry Barby (1876 – после 1944), Gaston Gravier (1886–1915), Pierre Combret de Lanux (1887–1955), zatim A. comte de La Jonquière.

¹⁰ М. Екмечић, *нав. дело*. Značajan nastavak te unutrašnje analize sadržaja francuske misli o Srbima i Jugoslovenima dat je u studijama Dušana Batakovića „Les relations franco-serbes dans les récits des voyageurs français entre les deux guerres“ dans *Les relations Franco-Yougoslaves dans l'entre deux guerres (1918–1918)*, (Etudes Danubiennes, Tome XXIII, NUMEROS 1–2, Année 2007), p. 149–173. Značajne aspekte francuskog uticaja i prisustva u Srbiji i na Balkanu Bataković je dao u svojoj velikoj studiji „Le modèle français en Serbie avant 1914“ u zborniku radova *La Serbie et la France : une Alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Académie Serbe des Sciences et des Arts, Institut des études balkaniques, éditions speciales 104, p. 13–101. S. Sretenović se u svojoj citiranoj monografiji o francusko-jugoslovenskim odnosima između dva svetska rata, gde se u *Prvom delu* pod naslovom *Osnove francuske politike u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1878–1921)* bavi zapravo periodom Treće republike, u kojoj su delovali navedeni pojedinci, pretežno bavi analizom njihove lične i društvene pozicije u događanjima vezanim za naš prostor, društvenim miljeom delovanja i politikom u kojoj su učestvovali, a neznatno predstavljanjem njihovih ideja, stavova, kreativnim delom njihove uloge uopšte. Kao što je zaobišao neke važne autore koji su se sistematično i ozbiljno bavili istorijskim sadržajem o kome govori, kao što su Vuk Vinaver, Mile Bjelajac, Dušan Bataković, tako je zaobišao i profesora Ekmečića i njegove radove (*Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, Beograd, 2008).

da su delovali u nauci kao istoricari-slavisti ili antropogeografi, ili u publicistici i novinarstvu, ujedno radeći raznovrsne poslove za državu (diplomacija, razne misije i sl.), svi su pokazivali jak sindrom onog najboljeg (kako se mislilo sa srpske strane) čime je zračio tzv. francuski duh epohe 1870–1914: privrženost idejama demokratije i laičkog društva, antigermanstvo i liberalni i slobodarski duh. Ako nisu bili među glavnim delatnicima velike škole metoda (*école methodique*), oni su sigurno bili njeni izdanci.¹¹ Bez obzira na to šta je više uticalo na nastajanje i oblikovanje škole metode, tok istorije i istorijska stvarnost Francuske u 19. stoleću i posebno rivalstvo i sukob sa Nemačkom, ili težnje da se francuska pozitivistička škola odvoji od nemačkog uticaja, ili pak potreba da se baš zbog svega toga istorijska nauka usavrši teorijski i metodološki, može se reći da je sve to bilo snažan podsticaj za napredovanje slavističkih studija (jezika, književnosti, istorije, kulture, antropogeografije, političkih, društvenih i privredno-ekonomskih prilika, stanja ljudskih prava) i publicistike i žurnalistike okrenute ovom prostoru. Savez sklopljen sa Rusijom 1893. bio je izraz tih širih

R. W. Seton-Watson, „Louis Leger“ (Obituary), *The Slavonic Review*, Vol. 2, No. 5 (Dec., 1923), pp. 423–425. U prigodnom tekstu povodom smrti L. Legera, poznati slavista daje vrlo značajne i zanimljive detalje iz istorije slovenskih studija u Francuskoj, i posebno o ulozi poljske i mađarske emigracije od pre i iz 1848, koji su bitno uticali na mogućnosti razvoja i sistematičnog istraživanja Čeha, Slovaka, Južnih Slovena, Balkana. Tek su sitnije i krupnije političke promene posle 1867/68. (ujedinjenje Italije, poseta češkog političara Riegera Parizu i tajna audijencija kod Napoleona III) donele promenu prema tzv. manjim slovenskim narodima, i posebno u pravcu ozbiljnog i sistematičnog izučavanja prostora.

¹¹ Isabel Noronha - Divanna, *Writing History in the Third Republic*, Cambridge Scholars Publishing, 2010, 295. (Official Book Description):

This book offers new insight to one of the most neglected periods of historiographical output: that of French historians between 1860 and 1914, a period often referred to as of positivistic historians or the *école methodique*. Having sought to assert their independence from Germanic influence by emphasising the French element in their work, historians in the period comprised between 1860 and 1914 sometimes described their approach as positivistic and maintained that this was a distinctively French method of studying history. This is a heightened concern with sources, with facts as basis for all true knowledge, and with truth itself were unifying elements of the historiography of those in the hiatus - in the gap - in what historians now call *école methodique*. Composed by **Hippolyte Taine**, **Ernest Renan**, **Fustel de Coulanges**, **Gabriel Monod**, **Ernest Lavisse**, **Charles Victor Langlois** and **Charles Seignobos**, this *école* represented the most sophisticated theoretical considerations about history and a method for historical studies in French academia in the late nineteenth century. To examine whether or not it is legitimate to call these historians *methodiques* for their concern with method and if they do, in fact, form a coherent school of thought is the purpose of this work. Likewise, it is my purpose to reassess whether or not this school is legitimately to be seen as having emerged in the Third Republic in response to political developments of nineteenth-century France, or if the so-called pre-*methodiques* and *methodiques* share more in terms of philosophy of history and methodology than previously emphasized by scholars. Finally, this book contributes to the debate surrounding the role of history and its method, offering a counter-argument to postmodernist scholars while reassessing the contribution of twentieth century theorists of history to the history of historiography. [Amazon.com: Writing History in the Third Republic \(9781443819343\)](https://www.amazon.com/Writing-History-in-the-Third-Republic-9781443819343): Isabel Noronha-Divanna: Books

intelektualnih i društvenih nastojanja, i obrnuto. Slovenski svet na jugoistoku, na Balkanu, Južni Sloveni, percipirani su i na tradicionalan način kroz tzv. istočno pitanje, istraživani su takođe i u krugu orijentalnih studija, ali su takođe posmatrani i kao deo celine slovenskog sveta kroz neoslavističku prizmu (gde su slovenski narodi ravnopravni za razliku od panslavizma 19. stoleća gde je dominantna Rusija među pravoslavnim Slovenima itd.). Dalje, jedan njihov deo je viđen kao deo Mittel Europe. Tu je francusku pažnju privukao njihov položaj, građanska i ljudska prava u Austrougarskoj monarhiji, naročito njihovo protestovanje i pružanje otpora pangermanskoj/velikonemačkoj struji u politici monarhije, ali i velikougarskim/velikomađarskim težnjama (koji ne mogu bez podrške germanske politike) i razbijanju mita o mađarskom liberalizmu u Evropi. Politički izraz boljeg viđenja i razumevanja, poznavanja samosvojnosti balkanskog prostora, gde su ljudi kao Ogist Goven odigrali glavnu ulogu, bilo je prihvatanje osnovnog stava demokratskog razrešenja istočnog pitanja: „Balkan balkanskim narodima“. Ključnu ulogu u francuskom formulisanju jugoslovenskog pitanja i razrađivanju celine jugoslovenskog projekta kroz saradnju pre svega sa Srbijom, ali i sa političkim snagama ostalih Jugoslovena, odigrala je već formirana, mada prihvaćena u uskim krugovima, spoznaja o jedinstvu i srodnosti prostora i ljudi na njemu kroz jezik, kulturu, pa i istoriju. Južnoslovenski prostor je bio jedan od onih čijim bavljenjem se modernizovala francuska nauka, publicistika i žurnalistika, diplomatija i politika, zato što je šire znanje stvaralo nove ideje, a one otvarale put za nova geostrateška, politička rešenja, za širenje polja sloboda. Polje gde se oprobavala jedna značajna, velika evropska sila, gde je oprobavala ideje i principe na kojima je počivala i ona i Evropa. Prostor na kome je pokušavala da suzbije nemački i proširi svoj uticaj preko realizovanja ideje „Balkan balkanskim narodima“, da smeni Osmansko carstvo na Balkanu i šire na Bliskom istoku, neutrališe ruski uticaj među pravoslavnim zajednicama Balkana, suzbije i neutrališe italijanski uticaj i na istočnoj obali Jadrana stvori dovoljno veliku južnoslovensku državu kao važan faktor evropske ravnoteže.

Ako do prelaza 19. u 20. stoleće, nekog vrhunca Treće republike, francuska slavistika i publicisti i novinari, diplomate i političari nisu postigli ozbiljnost, sistematičnost i sigurnost u bavljenju i spoznajama o balkanskom prostoru, to su sigurno postigle generacije koje su delovale kada i Ogist Goven, pored njega, uz njega, sa njim.¹²

Upotreba rezultata novih istraživanja, novih viđenja i razumevanja, bivala je sve češća u elitnim krugovima Treće republike. Tu su publicisti i novinari poput Ogista Goven odigrali ključnu ulogu.¹³ Ako je verovati samom Govenu

¹² R. W. Seton-Watson, „Louis Leger“ (Obituary), *The Slavonic Review*, Vol. 2, No. 5 (Dec., 1923), pp. 423–425.

¹³ Ogist Goven je bio novinar i urednik spoljnopolitičke rubrike u *Journal des Débats* 1889–1893. i 1908–192?, a Robert de Caix (vicomte) je radio u istom časopisu 26 godina, od 1893.

najneprobijni krug je bila francuska diplomatija, koja se teško odricala tradicionalnih koncepcija u spoljnoj politici.¹⁴ U mnogo čemu poseban i originalan, Goven je bio duboko svestan koliko je bilo nepoznavanje jugoslovenskog prostora u Francuskoj i Evropi, koliko je teško i mučno prevazilaženje tog neznanja i predrasuda.¹⁵

Ako nas je tada evropska kultura teško primala u svoje dvorište, u potonjem vremenu, okolnosti vezane za novu komunističku državu učinile su da za nas veliki i važni stranci ne postanu deo naše kulture i baštine, i kao takvi se vrate u svoje sredine. Mi sami smo sekli naše evropske veze i naše evropske korene. Krajnja posledica kratkovidnih političkih odluka koje su sužavale prostor

do 1919. godine. Kao i Goven po Balkanu, obavio je više putovanja za državu po Aziji (1898–1909), bio generalni sekretar Francuskog visokog komesarijata/uprave u Siriji (1919–1925), od 1924. do 1939. bio je predstavnik Francuske u Mandatnoj komisiji u Ženevi. Bio je istaknuti predstavnik tzv. „parti colonial“. Obim njegove delatnosti je bio ogroman. Kada se osniva časopis *Le Monde Slave*, kojim počinju da se naučno i politički artikulišu slovenska, a time i srpska pitanja, u prvom broju od 1. jula 1917. Robert de Caix sa Ernestom Denisom piše *Notre Programme*. (Videti o tome u M. Ekmečić, *nav. delo*, str. 195. i 210.) Goven se direktno i indirektno može povezati i sa drugim imenima iz grupe i šire, sa drugim pripadnicima elite koja se time bavila.

<http://cosmos.ucc.ie/cs1064/jabowen/IPSC/php/authors.php?auid=46430>,

<http://www.lesclesdumoyenorient.com/Robert-de-Caix-et-la-question-du.html>.

¹⁴ A. Gauvain, *La question yougoslave*, Paris, Bossard, 1918. Isti, *Les origines de la guerre européenne*, Paris, A. Colin, 1915. V. Pavlović, „Une conception traditionaliste de la politique orientale de la France. Le viconte Joseph de Fontenay envoyé plénipotentiaire auprès du roi Pierre Ier Karageorgevitch (1917–1921)“, *Guerres Mondiales et conflits contemporaines*, 49 /193 (1999), p. 69–82. Naše je mišljenje da Fontenay nije imao tako tradicionalističku koncepciju francuske orijentalne politike. Njegova percepcija i tumačenje Austrougarske monarhije je očividno negativno i iz druge perspektive od one srednjoevropske. Ono koliko je tradicionalan mu omogućava da vidi bit državne konstrukcije kakva je bila Dvojna monarhija. Pravac u kom se kreću njegove analize i sugestije za francusku politiku na ovim prostorima je nov, i vremenom će prevazići i tradicionalan pogled na Habzburšku monarhiju i tzv. istočno pitanje, i to baš na jugoslovenskom pitanju.

¹⁵ Miodrag Ibrovac, „Auguste Gauvain“, *Nova Evropa*, knj. I, br. 2, 7. oktobar 1920, str. 68–70. K. J. Spasić citira, u navedenoj studiji, govore povodom smrti A. Goveni, u ime SKA B. Gavrilovića, u ime BU Veselina Čajkanovića, u ime Udruženja rezervnih oficira i ratnika B. Bogića, sve preuzete iz *Bratstvo*, XXVI, 1932, str. 5–15, a zatim prenosi *In memoriam iz Godišnjaka SKA*, 40, 1931, str. 112–113.

Dušan T. Bataković, „Les relations franco-serbes dans les récits des voyageurs français entre les deux guerres“ dans *Les relations Franco-Yougoslaves dans l'entre deux guerres (1918–1918)*, (Etudes Danubiennes, Tome XXIII, NUMEROS 1–2, Année 2007), p. 149–173. Citat o Goveni je sa 151. str. i deo je prikaza njegove knjige koji se pojavio u *La Patrie serbe* i glasi: *c'est lui – on peut affirmer sans exagération – qui a fait le plus pour que le public français se familiarise avec l'idée de l'unité yougoslave et que la diplomatie de l'Entente ne se laisse pas entrainer a l'égard des Yougoslaves, sur le faux et dangereux chemin des marchandages politiques. Il nous a rendu triple service : d'abord il nous a fait connaître en France et dans les pays alliés ; ensuite il nous a défundus contre toutes les aspirations imperialistes, d'ou qu'elles viennent ; enfin, il nous a soutenus et encouragés dans notre pénible lutte, en nous créant des amis la ou nous n'en avions guère*. (Objavljeno u: Mirko Hoppe dans *La Patrie serbe*, no. 10, Paris, Octobre 1918, p. 460)

za istorijska istraživanja francuskog evropskog jugoslovenskog projekta je osiromašenje kulture na ovim prostorima, posebno srpskim. Takvi promašaji se nisu dogodili u drugim malim slovenskim narodima, kod Čeha, Slovaka, Bugara, kao ni kod drugih neslovenskih balkanskih zajednica.¹⁶

Ogist Goven je rođen u Vezulu (Vesoul), na istoku Francuske (Juras, Vogese) i pripadao je tzv. pograničnoj, sitnoj buržoaziji, opterećenoj antigerman-skim sindromom, naročito od Francusko-pruskog rata 1870–1871. Obrazovan je na *Ecole libre des sciences politiques*. Kaže se da je završio prava. Zabeleženo je da 1888. nije uspeo na prijemnom ispitu Ministarstva spoljnih poslova za ulazak u diplomatsku službu. Počinje da radi za *Journal des Débats*, gde će izgraditi veliku karijeru. Generalni sekretar (*Evropske*) *Dunavske komisije* (*Commission du Danube*) u Galacu postao je 1893. i bio do 1903, a 1904. godine je imenovan za sekretara (frankofonskog) Centralne kancelarije za međunarodni transport (*L'Office central de transports internationaux*) u Bernu. Vratio se u *Journal des Débats* 1908. i od tada bio glavni urednik spoljnopolitičke rubrike. Izabran je za člana *L'Académie des sciences morales et politiques*. U Beogradu je doživeo više počasti, postao je član Srpske kraljevske akademije i počasni građanin Beograda, rado viđen gost, a Paja Jovanović ga je (za akademske svrhe) ovekovečio portretom koji svedoči o delikatnoj prirodi.¹⁷

U Galacu, ondašnjoj i današnjoj velikoj luci na Dunavu, osamdeset kilometara udaljenoj od Crnog mora, sedištu Evropske dunavske komisije, osnovane posle Krimskog rata 1856, gde je boravio desetak godina, najverovatnije sa nekim prekidima, imao je prilike da sreće raznovrsno društvo, od konzula evropskih zemalja i SAD-a do rumunskih i ostalih političara sa Balkana. Galac je kao značajna dunavska luka i trgovačko-industrijski grad imao istorijski formiran raznolik etnički milje, bio na neki način Balkan u malome, i šire od toga, imao karakteristike lučkog grada.¹⁸

¹⁶ Osnovni pogled na prisustvo ovih velikih Francuza, u npr. Češkoj, pokazuje koliko njihova imena služe da obeleže trgovce, ulice, hotele, koliko njihovih bista ima i gde su postavljene, uopšte gde, kako i sa kojom zamisli se njihova imena upotrebljavaju.

¹⁷ Auguste Gauvain - Wikipédia, Auguste Gauvain - Available Works, *Le Petit parisien*, 19. avril 1931. (necrologie) „Mort de M. Auguste Gauvain“. Krunoslav Spasić, „Srpska javnost o četvorici poznatih francuskih istoričara“ u zborniku *Jugoslovensko-francuski odnosi. Povodom 150 godina od otvaranja prvog francuskog konzulata u Srbiji* (ur. Slavenko Terzić), Beograd, 1990. S. Sretenović, *nav. delo*, str. 36. i dalje. Prigodni tekstovi o Ogistu Goveni povodom izbora u Srpsku kraljevsku akademiju, za počasnog građanina Beograda, i nekrolozi i sećanja povodom smrti, objavljeni u *Srpskom književnom glasniku* i *Novoj Evropi*, koje citira Spasić, reprodukuju se i kod drugih autora koji govore o njemu ili ga spominju. Miroslav Timotijević, *Paja Jovanović=Paul Joanowitch*, Galerija SANU – Beograd, decembar 2009–januar 2010, (studijski tekst M. Timotijević, katalog Petar Popović), Beograd, 2010. Pod brojem 80. nalazi se *Portret novinara Gavina*, bez signature, SANU, Umetnička zbirka, (inv. br. 39).

¹⁸ Postoji grada o tome : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5453976h> , <http://www.foreignaffairs.com/articles/84684/anonymous/la-commission-europeenne-du-danube> .

Novinarsko-publicističku karijeru započetu 1889. prekinuo je 1903, ali je uspeo da sa Ernestom Levisom, jednim od najznačajnijih predstavnika škole metoda, objavi 1902. knjigu pod naslovom *La vie politique à l'étranger* (dir. E. Levisse, Paris 1892, cca 550 p.).

Tokom rata dao je značajan doprinos u propagandi svih značajnih pitanja vezanih za manje slovenske narode, kako je on to govorio, ali i za druge balkanske narode, kao i za male ugnjetene narode uopšte (Jermene). Srbi i Jugoslaveni koji su poznavali i pratili njegov rad smatrali su da je odigrao jednu od najznačajnijih uloga u propagiranju opšte jugoslovenske ideje. Zabeleženo je da je učestvovao u nekoliko značajnih aktivnosti i manifestacija za srpsko-jugoslovensku stvar. Sem njegove žurnalističke aktivnosti, radio je to u profesionalnoj i društvenoj komunikaciji.¹⁹

Kada se vratio novinarskom poslu, objavio je u 14 tomova sve svoje članke koje je objavio u *Journal des Débats* od 1908. do 1920. Posebno je, uglavnom tokom i u završnici rata, objavio seriju manjih i većih studija koje su ga učinile vrlo cenjenim u intelektualnim i diplomatskim krugovima Francuske i Evrope:

- *Les origines de la guerre européenne*, Paris, A. Colin, 1915.
- *L'Europe avant la guerre*, Paris, A. Colin, 1917.
- *L'Affaire grecque*, Paris, Bossard, 1917.
- *La première guerre balkanique 1912*, Paris, Bossard, 1918.
- *La deuxième guerre balkanique 1913*, Paris, Bossard, 1918.
- *La question yougoslave*, Paris, Bossard, 1918.
- *L'Encerclement de l'Allemagne*, Paris, Bossard, 1919.
- *L'Europe au jour le jour*, Paris 1920. (ima više novih izdanja, koja se uglavnom grupišu u 14 knjiga).

Balkanski prostor, i u njemu srpski i jugoslovenski, prisutni su u svim njegovim analizama složenih evropskih događanja. Na dubokom razumevanju te složenosti, kao i na razumevanju istorijske složenosti Evrope, on je formirao tzv. jugoslovensko pitanje. Može se reći da je upio principe i suštinu „škole metoda“, iako bi njegov žurnalistički i istoriografski metod mogao da se veže i za logički pozitivizam. Za ova dva pravca u istoriografiji su vezana neka od najvećih imena evropske i svetske istoriografije i filozofije 20. veka, kao što su Alan. J. P. Tejlor i Bertran Rasel. Spominjemo Tejlora jer njegov princip kauzalnosti, odnosno uzročno-posledičnih veza više nego podseća na Ogista Govena.²⁰

¹⁹ M. Ekmečić, *nav. delo*, str. 219.

D. Bataković, *Les relation franco-serbes dans les récits ...*, str. 151.

S. Sretenović, *nav. delo*, str. 36, 81, 256, 448.

V. Stanić, *nav. delo*, str. 482.

²⁰ Zanimljivo da je Tejlor zastupao tzv. istorijski koncept koji je Treću republiku video kao dekadentnu državu, prevashodno misleći na Francusku u periodu između dva svetska rata.

Ogist Goven: jugoslovensko pitanje „iz dana u dan“

U svom radu *La question yougoslave* (Paris, Bossard, 1918) Goven daje istoriju jugoslovenskog pitanja kroz veliki evropski rat 1914–1918. Tekst je komplementaran sa njegovim *Les origines de la guerre européenne* (Paris, A. Collin, 1915). Proistekao je iz njegovog dnevnog praćenja evropskih događanja, na više ravni do one najdetaljnije, njegovog praćenja relevantne istoriografske literature (objavio je niz prikaza na istorijske knjige) i publicistike. Posebno je vidljivo praćenje nemačke, italijanske i anglosaksonske štampe i periodike, ruske takođe. Uz lično iskustvo stečeno boravkom i putovanjem po Balkanu, sve ovo čini njegov publicistički opus izuzetno relevantnim za istoriju jugoslovenskog pitanja, kako sadržajem iznesenih činjenica i podataka tako i analizama i zaključcima. Njegove činjenice, praćene i poređane u prirodnoj povezanosti, i dalje od toga u prirodno oformljenom uzročno-posledičnom nizu, nose snagu neposrednosti nastajanja, a njegove kopule i zaključci gotovo nepomerljivu snagu ubedljivosti. Njegova polazišta su jasna, i politički, i naučno, i intelektualno, i moralno, njegova glavna snaga je u kritičkom odnosu prema vlastitoj sredini, prema zapadnom viđenju i razumevanju prostora i zajednica koje ne smatraju delom svoje civilizacije. Kako je kritičan prema politici i prilikama u Francuskoj, i među savezničkim državama, tako je spreman da pozitivno oceni i podrži sve poteze koji dolaze iz sredina i država sa kojima Francuska nije bila u prijateljskim odnosima, posebno iz Nemačke.

Kritički odnos prema evropskoj percepciji balkanskog prostora (i u njemu srpskog i jugoslovenskog) i sa Zapada i sa Istoka i iz srednje Evrope, i iz perspektive Osmanskog carstva na uzmaku, hvale je vredno viđenje nezavidnog položaja naroda na njemu, dubokog neznanja i nerazumevanja kojim su oni bili obavijeni kao narodi bez vlastite istorije.

(The French Third Republic)

„Finally, Taylor has been criticised for promoting the *La décadence* view of the French Third Republic. This historical concept portrays the Third Republic as a decadent state, forever on the verge of collapse. In particular, advocates of the *La décadence* concept have asserted that interwar France was riven by political instability; possessed a leadership that was deeply divided, corrupt, incompetent and pusillanimous which ruled over a nation rent by mass unemployment, strikes, a sense of despair over the future, riots and a state of near-civil war between the Left and the Right. Of all the French governments of the interwar era, only the Popular Front government of Léon Blum was presented sympathetically by Taylor, which he praised for carrying out what he regarded as long overdue social reforms. Many experts in French history have admitted that there is a kernel of truth to Taylor's picture of France but have complained that Taylor presented French politics and society in such a manner as to border on caricature.“ http://en.wikipedia.org/wiki/A._J._P._Taylor .

Dray, William, „Concepts of Causation in A. J. P. Taylor's Account of the Origins of the Second World War“, *History and Theory*, Volume 17, Issue #1, 1978, p. 149–172.

Goven kaže da je za većinu evropskog javnog mnjenja, posebno francuskog, jugoslovensko pitanje novo. Ono zbunjuje ljude za koje ne postoje druga sem pitanja katalogizovana u priručnicima iz istorije ili u zvaničnim arhivima. Ono pomalo razdražuje političare koji ne vole da budu uznemiravani u navikama svoga duha i koji smatraju kao veštačku tvorevinu pokrete i narode koje oni ne poznaju. Po njemu, Jugosloveni su državicima na Zapadu poslednjih godina i meseci ličili na uljeze. Čak je i njihovo ime to zasluživalo, jer je u sebi sadržavalo varvarski prizvuk i nejasno značenje, veli Goven. Istini za volju, nastavlja, brojni su kultivisani zapadnjaci koji ne znaju da su to prosto Južni Sloveni, a oni među njima koji to znaju nemaju ništa sa čime bi to precizno uporedili. Ne zanima ih nimalo i teško se vezuju za pitanja naroda čiju istoriju ne znaju, koje teško smeštaju na mapama, koje primećuju samo kroz maglu.²¹

Odsustvo interesa za jugoslovensko pitanje kod sila Antante Goven smešta među najveće greške tokom ratnih godina. Naglašava da je propušteno da se uoči vrednost njihovih moralnih i materijalnih snaga i mogućnosti njihove upotrebe. Nisu uzimana u obzir ni njihova oglašavanja, protesti i sl., pa zaključuje da su čak i u demokratiji francuski ministri sačuvali stare navike velikih dvorova (des grandes Cours): više vole da razgovaraju sa predstavnicima velikih sila, a razgovorima sa šefovima ostalih misija se ne pridaje značaj. Tako se gube dragocene prilike da se obavesti o onome o čemu se nije učilo u mladosti i zanemaruje se mogućnost da se produbi znanje. Više se oslanja na obaveštenja iz druge i treće ruke, od agenata koji žele da im se dopadnu tako što će se uskladiti sa njihovim viđenjem koje se pretpostavlja, nego na direktne informacije kvalifikovanih stranaca koji poznaju do kraja zemlju i poslove o kojima su došli da razgovaraju. Naši političari se tako, veli Goven, pokazuju nesklonima prema ljudima koje drže za učesnike u razgovoru o bilo kom interesu koji se ne može uskladiti sa našim. Veli da se i kod Rusa rdavo razaznaje uskladenost, da ruski ministri i političari, premda Sloveni, ne razumevaju bolje jugoslovenske poslove od svojih zapadnih kolega. Zaključuje da su posledice ovakvih grešaka strašne kada se dođe do javnog pojašnjavanja pitanja kao što je jugoslovensko, a sve zato što je fatalnim spojem okolnosti ono izbilo u prvi plan.²²

Austrougarska percepcija i iz nje proistekla antijugoslovenska propaganda detaljno se opisuju u pretposlednjem poglavlju studije pod naslovom *Le mouvement yougoslave*.²³ Viđenje Jugoslovena kao subverzivnog, veleizdajničkog, kriminalnog elementa u svojim namerama i delima je porazno u svojoj ubedljivosti. Goven smatra da je Beč svojim klevetama uspeo da zatruje mnoge sredine, posebno u Vatikanu i Rimu. Kada se ovaj sublimni tekst o jugoslovenskom pitanju uporedi sa njegovim dnevnim analizama evropskih događanja, vidi

²¹ A. Gauvain, *La question ...*, p. 5–6.

²² *Isto*, p. 7–8.

²³ *Isto*, p. 79–91, p. 82.

se da je iza svakog iskaza, zaključka stajalo minuciozno, do u detalje, poznavanje svih elemenata događanja.²⁴

Ponašanje Osmanskog carstva, odnosno Turske, naročito u periodu 1919–1923, Goven je posebno analizirao u studijama koje ovde nisu u direktnom razmatranju, a to su *La première guerre balkanique 1912* i *La deuxième guerre balkanique 1913*, kao i u svojoj studiji pod naslovom *Pet godina francuske politike na Bliskom Istoku* koju je objavio u decembru 1924.²⁵

U *Jugoslovenskom pitanju* on posebno razmatra pojedinačna ključna pitanja-probleme koji se odnose na svaku istorijski formiranu celinu koja je viđena kao sastavni deo buduće jugoslovenske države. I to kako pitanja vezana za njeno određenje prema spolja (pitanje granica i orijentacija u pogledu ekonomije, kulture...) tako i pitanja vezana za ponašanje njenih legitimnih predstavnika (odnosno vlasti) tokom rata. Bavi se i osnovnim opisom – skicom svake zajednice ponaosob. Tu se vidi da se više nego solidno uputio i u dublju istoriju svih jugoslovenskih administrativnih i državnih celina i zajednica, koje vidi i razumeva kroz zajedništvo i jedinstvo, ali uočava i posebnosti. Jasno je da je dobro iščitao historiografiju škole metoda uopšte, posebno njene napore u spoznaji balkanskog prostora. Prihvatio je rezultate francuske, a ujedno i srpske, nauke o jedinstvu i srodnosti jezika i rase južnoslovrnskih zajednica. Kaže da se Jugosloveni dele na tri dela (Srbi, Hrvati, Slovenci) iste rase i gotovo identičnog jezika.

Za Srbe Goven kaže da su narod koji živi i izvan Srbije, u Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini, u nekoliko županija jugoistočne Ugarske (Srem, tzv. Temišvarski Banat). Ne navodi da žive u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Na Zapadu su najpoznatiji zbog svoje hrabre borbe i požrtvovanosti protiv Habzburške

²⁴ Poređenje je pravljen sa sadržajem studije *Les origines de la guerre européenne* (Paris, A. Colin, 1915).

²⁵ Tekst se može pročitati online u engl. prevodu na <http://www.unz.org/Pub/HorneCharles-1920v07-00218?View=PDF>. Auguste Gauvain, „Five Years of French Policy in the Near East”, *Foreign Affairs*, dec. 1924, p. 218–226.

„The Turks have always owed their power to the dissensions of Christendom. Quarrels between the Greeks and Bulgars first opened the Balkan Peninsula to the Sultans. In 1453 Christianity allowed Constantinople to fall into the hands of Mahomet II. In the nineteenth century Anglo-Russian rivalry preserved the ruins of the Ottoman Empire. In the twentieth century, at the close of the World War, it was Anglo-French rivalry that allowed Turkey, guilty and defeated, exhausted and disheartened, to reestablish herself on both sides of the Straits and to set up her power anew in Constantinople, where, for the first time since the fall of Constantine Dragoses, there was a garrison of Christian troops. Baffled in their immense hopes, the old *raias* whom the armies of the West delivered from an oppression centuries old, have now suffered a fate more atrocious than after the greatest of the Osmanlis' victories. It is a fact unique in the annals of the civilized world that populations which were settled here for thousands of years before the Turks made their appearance in history have been driven out *en masse* by a treaty of peace to leave room for the Turkish invaders who pretend that this is their „homeland.“

How could such a thing occur? Who is responsible? A part of the responsibility does, indeed, weigh upon France--but a part only. Let us see how large a part.“

monarhije. Poredi ugled kralja Petra I i prestolonaslednika Aleksandra sa ugledom koji belgijski kralj i porodica imaju u Francuskoj.

Svakodnevni turski pritisak koji je tokom stoleća mrvio ceo Balkan i niziju srednjeg Podunavlja jedno vreme, Goven vidi kao „smrtnu tišinu“ nad jednim ogromnim prostorom koji je nekada bio prosperitetan. Ističe da Zapad do druge polovine 19. veka nije znao gotovo ništa o evropskim zemljama koje su sultani iz Konstantinopolja pokorili, a znanje koje su stekli poslednjih godina nije bilo dovoljno sadržajno ni tačno. Smatra da je to neznanje fatalno doprinelo da evropsko javno mnjenje i vlade velikih sila budu neusklađene tokom sukoba između Srbije i Bugarske oko Makedonije 1913. godine. Naglašavao je da je superiorna nemačka propaganda učinila da se zadugo veruje u legitimnost bugarskih zahteva nad jednom teritorijom nad kojom ona „zasigurno“ nije imala više prava od Srbije. Stanovništvo te teritorije, uznemireno ratnim sukobima, bilo je spremno da se osloni na jednu ili drugu rivalsku državu u nadi da konačno dobije osnovne slobode. Satrvana 1913, Bugarska se revanširala 1915, kako kaže Goven. Konstatuje da Bugarska drži „danas“ sporne makedonske teritorije i pretenduje da ih zadrži, kao i druge čisto srpske okupirane teritorije. Tu se vidi da je tekst pisan pre proboja Solunskog fronta u septembru 1918, da ni saveznici, a ni sama Srbija ne mogu biti pomirljivi kada je u pitanju srpski interes na ovim teritorijama. Po njemu Srbija ne bi mogla da opstane ni politički ni ekonomski bez celine Moravske doline. To joj priznaju i ostali Jugosloveni, pa će na tom pitanju biti jedinstveni blok na budućoj mirovnoj konferenciji. Koliko je Ogist Goven bio upućen u jugoslovenske razlike vidi se iz informacije da su po pitanju Stare Srbije po ugovoru iz Bukurešta mišljenja među Jugoslovenima bila podeljena. Sa retkom delikatnošću i finoćom on ističe da svi žele da se Srbija obnovi u obimu posle balkanskih ratova 1912–1913, ali da se neki pitaju ne bi li bilo prikladno da se zarad ostvarenja jugoslovenskog ujedinjenja žrtvuje jedan deo Makedonije kako bi se olakšalo opšte sređivanje prilika i trajni mir sa Bugarskom. Slovenci i Hrvati koji su okrenuti ka Jadranskom moru samo se dodatno interesuju za delove Balkana koji su okrenuti ka Egejskom moru i brine ih da Srbiju to ne zaokupi previše na uštrb zajedničkih interesa države koju žele da osnuju.²⁶

²⁶ O ovome videti detaljno kod M. Kovača, *nav. delo*, Drugi dio: Četvrto poglavlje, str. 83–125 (posebno nap. 115) i Peto poglavlje, str. 124–163. Takođe videti citirane radove D. Živojinovića, D. Šepića i A. Mitrovića. Problem neke vrste trgovine sa okupiranim teritorijama Kraljevine Srbije se provlačio u odnosima nekih predstavnika Jugoslovena iz Habzburške monarhije u Jugoslovenskom odboru i srpske vlade i političara, preko Francuza, istaknutih francuskih političara i državnika, izgleda od 1916, pa sve tokom Konferencije mira 1919–1920. do njenog kraja. Posebno je Trumbićeva „dvoična diplomatija“ izazvala nepoverenje kod Klemansoa. Emile Haumant o tome detaljno piše u *La formation de la Yougoslavie* (Paris, Bossard, 1930), p. 683–684. Goven je to sve sigurno znao, ali je mudro čuvao formu i stil u formulacijama.

Mudro je zaključivao da Srbi, podučeni okrutnim iskušenjima i sa izgrađenim osećajem odgovornosti, ne žele da se odreknu pristupa Egejskom moru. Uvereni su, kaže Goven, da za normalan život i razvoj srpska država mora da ima slobodan pristup Egejskom moru, bilo da se svede na sopstvenu državu, bilo da se ugradi u veliku jugoslovensku državu. Samo tako Srbija može biti slobodna prema državama severno od Dunava i Drave. Ističe da izlaz na Jadransko more, bilo direktan srpski ili indirektan preko prijateljskih teritorija, ne daje iste garancije Srbiji. Na kraju zaključuje da je Jadransko more jedan veliki zaliv čiji se ulaz lako može zatvoriti. Ponovo se vraća na Prvi i Drugi balkanski rat 1912–1913. i objašnjava zašto se Srbija grčevito borila da osvoji i sačuva direktnu granicu sa Grčkom, odnosno zonom Soluna i donjeg dela Vardara, i zašto je Bugarska iz suprotnih razloga pretendovala da prisvoji Monastir, Ohrid i jednu stranu Albanije do Jadranskog mora. Radeći za sebe i Austro-Ugarsku, objašnjava Goven, ona je želela da odvoji Srbiju od Grčke i postane gospodaricom komunikacija preko makedonske teritorije. Da bi zadovoljila svoju ambiciju nije uzimala pred najodvratnijom izdajom. Zbog svega ovoga je smatrao da Slovenci i Hrvati ne treba da budu ravnodušni prema mogućem potpuno zavisničkom položaju Srbije, odnosno nužnosti da ponovo uzme „slobodu kretanja do obala Egejskog mora“, ako tako čvrsto vezuju svoju sudbinu za sudbinu Srbije. Tu se radi i o njihovoj vlastitoj nezavisnosti, pa mu se činilo da su to neki među jugoslovenskim političarima počeli da razumevaju.²⁷

Crnu Goru Goven smatra potpuno srpskom zemljom. Vidi da je dinastija Petrović-Njegoš politički jedina prepreka ujedinjenju dve države i da je narod masovno za ujedinjenje. Odlično poznaje odnose dveju dinastija i njihov zajednički rad na oslobođenju Srba u Habzburškoj monarhiji i Osmanskoj carevini tokom 19. veka i precizno ih skicira. Posebno je iscrtao ponašanje Nikole I Petrovića Njegoša u drugoj polovini njegove vladavine kada se počeo „otuđivati“ od Srbije. Vrlo je kritičan prema ponašanju crnogorskog kralja tokom rata, pa i crnogorske vojske. Ceni da su se ponašali „više neutralno nego kao saveznici“.²⁸ Poznaje precizno sve razmirice i sukobe crnogorskih ministara i kralja. Crnu Goru odvojenu od Srbije i jugoslovenskog okruženja, u nekoj nezavisnoj državi, Goven vidi kao početak agonije, najrđaviju moguću posledicu rata. I ovde je vidljivo da on uvek procenjuje gde je ko bio tokom rata, na kojoj strani, kako se ponašao i šta je radio, i vojno i politički i lično i društveno, o čemu je brinuo, koliko je žrtvovao.

Bošnjake i Hercegovce, kako ih naziva, vidi kao pripadnike jedne rase i jezika koje naziva srpsko-hrvatskim. Vidi njihovu podeljenost, daje precizne podatke o zastupljenosti pojedinih religioznih zajednica, o prirodi austrougarske vlasti, o tome kako se ko ponašao pod tom vlašću. Njenu suštinu vidi u politici

²⁷ A. Gauvain, *nav. delo*, poglavlje pod naslovom *Les Serbes de Serbie*, do 15. str.

²⁸ *Isto*, poglavlje pod naslovom *Les Monténégrins*, p. 15–25, posebno p. 18.

divide et impera, koja se ogleda u sistemu favorizovanja, u prvom redu doseljenika katolika, pa muslimana, pa autohtonih katolika. Pravoslavno stanovništvo je habzburška vlast gledala kao velikosrpsko. Najvažnija mesta su zauzimali Nemci i Mađari, a policijom dirigovano iz Beča i Pešte. Na kraju Goven zaključuje da je monarhija, koja je želela da ograniči nezavisnost Srbije na svaki mogući način zato što ju je smatrala žarištem jugoslovenstva, dobila žarište u vlastitoj pokrajini kojom je vladala surovo diktatorski. Svi atentatori u tzv. Kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji i Bosni i Hercegovini bili su podanici te iste monarhije, poentira on na kraju.²⁹

Ističe da muslimani Bosne i Hercegovine nisu Turci, kako se to vrlo često veruje na Zapadu, nego Srbi. Priklanja se Ležeovoj interpretaciji porekla bogumilstva u srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini,³⁰ koju su u prošlosti sa Istoka doneli vojnici Vizantijskog carstva i koja je u vreme osmanskog osvajanja bila u velikom usponu. Proganjanje hrvatsko-ugarskih vladara ubrzalo je njihovo prelaženje u veru osvajača, koja im je bila bliska u svojoj jednostavnosti zbog gnosticizma, masalijanizma i manihejstva. Ne poznaje istoriju prelaženja sa pravoslavlja i katoličanstva na islam.

I na primeru Srba iz Ugarske se vidi koliko je Goven dobro poznao istoriju svih srpskih i jugoslovenskih zajednica, koju skicira kroz seobe preko Save i Dunava i kroz ponovno potpadanje pod osmansku vlast tokom 15, 16. i 17. veka. Dobro poznaje i istoriju srpskih zajednica na ovom prostoru u 19. veku, njihov značaj (ekonomski, strateški) i posebno sve uspone i padove srpsko-hrvatske saradnje tokom ključnih događanja epohe. Uočava stagnaciju i opadanje položaja i srpskih i hrvatskih zajednica u monarhiji pod naletima agrarne kolonizacije i jezičke i kulturne mađarizacije na prostorima Južne Ugarske i Slavonije. Kao glavne probleme na južnougarskom prostoru, u sklopu jugoslovenskog pitanja, vidi razgraničenje sa Mađarskom zbog visokog stepena izmešanosti različitih etničkih zajednica i razgraničenje sa Rumunijom, zbog njenih velikorumunskih zahteva u čvrstim prirodnim granicama koje su išle do Tise. Uočava popuštanje rumunske vlade i nada se podeli Banata između dve države na prijateljski način.³¹

Najviše prostora u svojoj studiji *La question yougoslave* (p. 35–55) Goven daje Dalmaciji, čiju istoriju takođe dobro poznaje, citira Emila Omona (*La slavisation de la Dalmatie*, Paris 1917), jugoslovenske autore (L. Vojnović, M. Čemerikić) i italijanske. Zapaža da su Dalmacija, Kvarner i Istra najugroženije jugoslovenske teritorije i da će ih biti izuzetno teško odbraniti. Daje precizne podatke o slovenskom etničkom sastavu, detaljno razmatra geostrategiju prosto-

²⁹ Isto, poglavlje pod naslovom *Les Bosniaques et les Herzegoviniens*, p. 25–30.

³⁰ Louis Leger, *L'Histoire des Bogumiles en Bosnie et en Bulgarie au Moyen age*, Paris.

³¹ A. Gauvain, *La question yougoslave...*, poglavlje *Les Serbes de Hongrie*, p. 29–35.

O razgraničenju sa Rumunijom videti studiju A. Mitrovića, *Razgraničenje sa Rumunijom i Bugarskom...*

ra. Precizno skicira italijansku politiku, njene mane, takođe i promene u javnom mnjenju. Glavni argument zašto taj prostor treba da pripadne budućoj jugoslovenskoj državi, sem osnovnih kao što su rasa i jezik, jeste geostrateški i to onaj koji ide u prilog stvaranju jugoslovenske države. Istočna jadranska obala, precizno dalmatinska, neodbranjiva je za državu koja ne poseduje njeno zaleđe, a to zaleđe bi zahtevalo prisustvo vojske od više stotina hiljada ljudi da bi se ozbiljno čuvalo i branilo. Postoji rizik da bude u svakom trenutku odsečeno dolaskom neke vojske sa istoka, austrijske ako ona preživi, ili mađarske ako ojača, ili jugoslovenske ako se stvori (p. 49). Nemoguće je postići apsolutnu sigurnost na Jadranu za kojom žude Italijani.

Pitanje Hrvatske, u sklopu jugoslovenskog pitanja, razmatrano je na znalački i pronicljiv način. Autoru je bilo poznato sve do detalja, i dalja i bliža prošlost i duboka povezanost geografijom tla, rasom i jezikom sa drugim jugoslovenskim teritorijama. Pitanje hrvatske nezavisnosti je bilo duboko povezano sa pitanjem opstanka monarhije uopšte i posebno u njenoj dualnoj formi. S druge strane stajala je Italija, opterećena teškim antihrvatskim sindromom koji se istorijski taložio, i u ratnim godinama izvojevanim Londonskim ugovorom, potpuno nesklona svim varijantama jugoslovenskog ujedinjenja koje su uključivale Hrvatsku. U Rimu su cenili, veli Goven, da bi bilo najmudrije da ona ostane svojim starim gospodarima. On uočava kako su se italijanske simpatije za Srbiju počele umanjivati uznemiravajućom brzinom od kada su politički krugovi u Beogradu prigrlili jugoslovensku ideju. Ruska diplomatija, rđavo obaveštena i preokupirana idejom da izbegne religioznu kontaminaciju pravoslavnih Slovena od strane katoličkih, oslonila se na ove italijanske ideje, što je u proleće 1915. dovelo do „klauzule o vetu“. Vlade u Parizu i Londonu su tada pokazale slabost da se vežu za politiku suprotnu pravu naroda da odlučuju o sebi samima. Ta klauzula je zabranjivala ujedinjenje Hrvata sa Srbima. Sa velikom preciznošću Goven prati sudbinu ove klauzule tokom rata i posebno 1918, kao i nove nagoveštaje u italijanskoj politici. Italijani su postajali skloni da pregovaraju o opozivu ove klauzule o vetu na srpsko-hrvatsko ujedinjenje, ali da ovi za uzvrat priznaju ostale odredbe ugovora iz 1915. godine. Zato je Nikola Pašić tokom tih događanja kao mantru ponavljao da se Jugoslavija stvara ne samo protivno neprijateljima nego uprkos i prijateljima, možda baš zbog odsustva Rusije sa Balkana.³²

Goven je izuzetno upućen i precizan i kada je u pitanju slovenačka istorija, gde analizira postignuća i kvalitete jedne male zajednice (visok procenat pismenosti, širenje zadrugarstva...), ali strateški važne jer u sklopu jedinstvene Jugoslavije zatvara pristup germanskom prisustvu na Jadranskom moru, i uopšte „zaokruživanju Nemačke“, čime se bavi u studiji pod tim naslovom.³³ Slovence inače vidi kao narod koji je tvorio prepreku „germanskoj invaziji“

³² A. Gauvain, *nav. delo*, p. 55–71.

³³ A. Gauvain, *L'Encerclement de l'Allemagne*, Paris, Bossard, 1919.

na jug monarhije, koji ima svest o velikoj ulozi koju je obavljao sa zavidnom energičnošću, bez da bude zaveden ili zbunjen u tome. Zbog te velike zasluge za mediteransku civilizaciju, oni su po Govenu zaslužili da budu ujedinjeni sa ostalin Jugoslovenima u jednu i jedinstvenu državu.

U završnim poglavljima o jugoslovenskom pokretu i programu Govenu daje posebnu analizu uloge liberalnog katoličkog sveštenstva u odbrani nacionalnih prava i teritorija, posebno slovenačkog, istarskog, kvarnerskog i sa ostrva, poimenice opisujući njihovu politiku i ponašanje uoči i tokom rata, kao i širenje kruga pristalica jugoslovenskog ujedinjenja unutar Katoličke crkve.

Sve te jugoslovenske snage ne vidi kao vulgarne propagatore ideje, ideološke ili revolucionarne zaludenike, već kao ozbiljne ljude koji su jugoslovenstvo videli ili osećali kao svoje najdublje određenje, dublje od političkog ili ideološkog.

Summary

Dr Gordana Krivokapić-Jović

Auguste Gauvain and the Opening of the Yugoslav Question at the Beginning of the 20th Century

Key words: *Auguste Gauvain, Yugoslav question, France, Third Republic, Serbia, journalism, politics*

Auguste Gauvain, a French journalist and publicist, French representative in international institutions and missions, a productive journalist and author-publicist whose journalist texts were written on daily basis, in detail and well founded about more or less all more important European questions, especially Balkan matters, filled some twenty volumes with his articles. He devoted a number of special studies to Balkan questions, the most important being *The First Balkan War, The Second Balkan War, The Greek Question, The Yugoslav Question*. He remained a gray spot in Serbian and other Yugoslav historiographies until the break-up of Yugoslavia, having been mentioned only couple of times. However, since new relations of conflict, enmity and misunderstanding developed between Serbia and France, a significant breakthrough was made in the research of the French factor in the Yugoslav project, that started to be researched as an international, European project. In connection with that, Auguste Gauvain was researched too. The first important breakthrough was made by Professor Milorad Ekmečić in his study of the French research of ethnic nature of the Yugoslavs. Professor Ekmečić studied important, often decisive foreign factors in the creation of the Yugoslav idea and in military-political, social and economic shaping of

the Yugoslav area, and the Serbian area within it. In the above mentioned study he researched mutual influences and links between science and politics in the French and Serbian social environment, as well as the harmony between the two sciences and cultures, and even politics, based on the unity and kinship of the Yugoslav area and the people inhabiting it. Another important breakthrough was made by Professor Dušan Bataković with two collections of papers on French-Serbian-Yugoslav relations during the 19th and 20th centuries in that he as editor and author opened many questions and topics, including the professional and ideological work of Auguste Gauvain. Gauvain's activity was successfully dealt with also in the study of Stanislav Sretenović who examined rather the social environment of the individuals who dealt with us within it, than the contents of their perceptions of the Balkans, analyzing diplomatic and military activities in French-Yugoslav relations.

With their rich contents and dynamics Gauvain's career and work served us to examine some of the most important elements of the new, modern view of the Balkan, Yugoslav and Serbian area in the most important period of its reorganization at the turn of the 20th century and during the Great War of 1914–1918. The basis of his views on the Yugoslav question, that was very complicated due to intermingled presence and interests in the Balkans, created the ideas for which the Third Republic fought, the ideas of liberal, democratic and secular society, permeated with struggle for human and civic rights, new theoretical and methodological concepts in historical science.

УДК 32:061.2(497.1)“1937/1939“
323.1(=163.41)(497.1)“1920/1940“
34 Јовановић С.
32 Јовановић Д.

Др Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ

ПИТАЊЕ ПОКРЕТАЧА И ОСНИВАЧА СРПСКОГ КУЛТУРНОГ КЛУБА¹

АПСТРАКТ: Српски културни клуб нераздвојиво је повезан са именом Слободана Јовановића, његовог првог и јединог председника. Углавном се подразумева да је покретање и оснивање ове српске националне и културне организације његова замисао. У раду се разматрају сведочанства која потврђују и која оповргавају ово општеприхваћено мишљење. С обзиром на опречност сведочанстава о покретању Српског културног клуба, потребно је утврдити њихову веродостојност, поузданост и смисао у контексту историјских околности о којима сведоче, као и времена када су написани. Показује се да је питање покретача и оснивача Српског културног клуба, у ствари, питање веродостојности мемоарских записа Драгољуба Јовановића. У раду се указује и на основне принципе политичке теорије Слободана Јовановића, развој његових унутрашњополитичких и спољнополитичких гледишта, као и предисторију његовог политичког ангажовања.

Кључне речи: Српски културни клуб, Слободан Јовановић, Драгољуб Јовановић, Југославија, политика

Увод

На оснивачкој скупштини Српског културног клуба Слободан Јовановић је изнео политички програм око кога су се оснивачи окупили и пред-

¹ Рад је написан у оквиру пројекта бр. 177011 Министарства просвете и науке.

ставио идеје којима ће се у свом раду руководити.² Четири године је био први и једини председник ове, у Краљевини Југославији извесно најзначајније политичко-културне организације која је радила на окупљању и организовању српског народа. Пошто је био критичан према идеологији интегралног југословенства, политици која је довела до образовања засебне хрватске територијалне јединице и приближавању силама Осовине, односно неотпорности владе на притиске све јаче Немачке, Српски културни клуб је све време свога постојања био у опозицији. Као његов председник, Слободан Јовановић је после 27. марта ушао у последњу предатну југословенску владу.

Добро су познати и потпредседници и секретар Српског културног клуба, уредник и сарадници листа *Српски глас*, као и имена оснивача, чланова припремне и оснивачке скупштине и бројних сталних и повремених сарадника и симпатизера Српског културног клуба у Београду и у целој Југославији. Познато је и колико су њихове политичке и животне судбине биле везане за политику и рад Српског културног клуба.³

Иако се у *Српском гласу* изричито тврди да је оснивање Српског културног клуба Јовановићева замисао,⁴ што потврђују и други оновремени извори, постоје и позна сведочанства, написана шездесетих и седамдесетих година двадесетог века, према којима се иза његовог, уочи рата неприкосновеног ауторитета, налазе други, прави идејни творци, иницијатори и руководиоци.⁵ С обзиром на опречност сачуваних сведочанстава о

² Слободан Јовановић, „Српски културни клуб изабрао је синоћ своју управу“, [Политика, 5. фебруар 1937], *Сабрана дела* 12, ур. Р. Самаршић и Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославија-публик, СКЗ, Београд 1991, (даље: *СД*) стр. 755–756.

³ О Српском културном клубу вид. више у: *Правила Српског културног клуба*, Графички уметнички завод „Планета“, Београд 1937; Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, 1, БИГЗ, Београд 1994, стр. 32 и даље; Љубомир Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 1, Стубови културе, Београд 1996, стр. 506–564; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, 4. изд. Evrogiunti, Београд 2011, стр. 423–424; Перо Симић (пр.), *Искушења српске елите, документи о раду Српског културног клуба*, Службени гласник, Филип Вишњић, Београд 2006, стр. 273–275. О припремној скупштини која је одржана у просторијама Српске књижевне задруге и оснивачкој скупштини одржаној у просторијама Српског културног клуба у згради Извозне банке на Теразијама вид. *Политика* (17. јануар 1937), стр. 20; *Политика* (5. фебруар 1937), стр. 9.

⁴ Драгиша Васић, „Слободан Јовановић – поводом његове седамдесетогодишњице“ [*Српски глас*, 4 (7. 12. 1939), стр. 3], *Савременици о Слободану Јовановићу* (ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић), Правни факултет Универзитета у Београду, ЈП „Службени гласник“, Београд 2009, (даље: *Савременици*), стр. 238.

⁵ Драгољуб Јовановић, „Учитель стила“, [„Слободан Јовановић – учитељ стила“, *Људи, људи*, 1, издање аутора, Београд 1973], *Савременици*, стр. 272; „Др Никола Стојановић – господин селяк-демократ“, *Људи, људи*, 2, издање аутора, Београд 1975, стр. 283, 285. Питање покретача и оснивача Српског културног клуба вид. у: Љ. Димић, „Српски културни клуб“, *Културна политика*, стр. 508–509; Перо Симић, „Увод. Суд времена бржи од суда историје“, *Искушења српске елите, документи о раду Српског културног клуба*, Службени Гласник, Филип Вишњић, Београд 2006, стр. 9–12, 17–19.

покретању Српског културног клуба, потребно је утврдити њихову веродостојност, поузданост и смисао у контексту историјских околности о којима сведоче, као и времена када су написани. Потребно је узети у обзир и основне принципе Јовановићеве политичке теорије, развој његових унутрашњополитичких и спољнополитичких гледишта, као и предисторију његовог политичког ангажовања.

Политика Српског културног клуба

Иако је на изричит захтев Министарства унутрашњих послова при регистрацији у правила рада унето да је реч о неполитичком друштву, Српски културни клуб је од почетка био политичка организација.⁶ У поређењу са српским странкама и друштвима свога времена, Српски културни клуб се разликовао по томе што је истовремено заступао идеје демократије, тј. парламентаризма и српског патриотизма. Док су залагање за парламентаризам делиле све странке за које су могли да гласају српски бирачи, Српски културни клуб је поставио и српско питање, односно политички артикулисао интересе српског народа у Југославији.⁷

Државни органи, просвета, војска и морнарица, најстарије и најутицајније националне организације и све политичке странке за које је могао да се определи српски народ у Краљевини Југославији, биле су заступници југословенства. Једино је Српска православна црква доследно задржала српски карактер, иако је због југословенског национализма и њему иманентног релативизовања верских разлика трпела велики притисак, нарочито у време када је скупштина, упркос њеном најодлучнијем противљењу, усвојила конкордат.⁸ Колико је био ослабљен утицај цркве сведочи чињеница да су српски министри и посланици гласали за конкордат, иако су на основу одлуке Светог архијерејског синода и писма владике Николаја Велимировића били упознати да ће заједно са својим породицама сносити најтеже канонске последице, односно бити искључени из цркве.⁹

⁶ „Задатак је друштва да ради на неговању српске културе у оквиру југословенства, са строгим искључењем дневне и партијске политике.“ Вид. чл. 3. „Правила Српског културног клуба“, *Искушења*, стр. 267; Љ. Димић, „Српски културни клуб“, *Културна политика*, стр. 508, фн. 544.

⁷ О српском питању у Краљевини Југославији вид. предавање Слободана Драшковића, „Данашњи положај и задаци Срба“ [9. 2. 1940], *Искушења српске елите*, стр. 193–199. Вид. и Љ. Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Културна политика*, стр. 506–515, 560; М. Екмечић, *Дуго кретање*, стр. 423–424.

⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање*, стр. 418–419; Слободан Јовановић, „*Jean Mousset, La Serbie et son Eglise (1830–1904)*“, Paris, 1938, 8, 523“ [1938] *СД* 12, стр. 457.

⁹ На дан скупштинске расправе о конкордату, 19. јула 1937. године, дошло је до сукоба познатог као „крвава литија“. Конкордат је усвојен у Народној скупштини 23. јула увече

Појавом Српског културног клуба, чији рад је од самог оснивања (1937) ометан државном опструкцијом,¹⁰ почела је да се обнавља и српска политичка идеја унутар већ прилично југословенизираног српског народа. За разлику од интегралног југословенства, Српски културни клуб се залагао за интегрално српство унутар постојеће Југославије.¹¹ Уласком у заједничку државу Јужних Словена, српски народ се дезорганизовао, док је хрватски народ само наставио, и то још успешније, рад на свом политичком осамостаљењу, већ увелико започет у Аустро-Угарској.¹² Хрватска сељачка странка је представљала широк национални покрет иза кога је стајала велика већина хрватског народа. Шестојануарска диктатура (1929–1931) није могла озбиљније да нашкоди хрватском покрету, али је с друге стране веома ослабила и дезорганизовала српске политичке странке, које нису биле национални покрети, већ само парламентарне странке.¹³ Циљ Хрватске сељачке странке био је постизање што веће самосталности хрватског народа и хрватске територије. Наспрам сасвим јасне, сложне и доследне хрватске политике, налазила се поцепана и дезоријентисана српска страна.¹⁴

(167 за, 129 против), али није изнесен пред Сенат. Исте ноћи преминуо је патријарх Варнава. Веровало се да је био отрован. Свети архијерејски сабор искључио је из цркве све ministre и народне посланике православне вере који су гласали за Конкордат на челу са Миланом Стојадиновићем. Конкордат није ратификован, а одлука о одлучењу од цркве је касније повучена. Црква се јасно дистанцирала од злоупотребе своје борбе против конкордата у корист политичких циљева који нису имали везе са основним црквеним аспектом конкордатске кризе. Владика Николај је био против повлачења одлуке о искључењу из цркве. Вид. Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, БИГЗ, Београд 1991, стр. 584–598.

¹⁰ Од проблема приликом регистрације до забране, чак дванаест бројева пре коначне забране издавања *Српског гласа* (13. јуна 1940). Вид. П. Симић, „Увод“, стр. 33.

¹¹ За „јако српство“ као залог јаке државе, а против дељења српског народа на Србијанце, Пречане, Црногорце, Македонце итд. вид. Љ. Димић, „Српски културни клуб“, *Културна политика*, стр. 538. Иако су се обично Пречанима називали Срби из „прека“, тј. преко Дунава и Саве, у Војводини, хрватски аутори деле Србе на Србијанце и Пречане: „Пречанских Срба има свега 2.662.000 душа у Хрватској, Славонији и Далмацији, Босни и Херцеговини те Војводини. У предратној Црној Гори живи их 224 хиљаде“. Вид. Рудолф Бићанић, *Економска подлога хрватског питања*, [2. изд. издавач: др Владко Мачек, Загреб 1938, 7] Дом и свијет, Економски факултет Свеучилишта у Загребу, Загреб 2004. Ову поделу следи и Драгољуб Јовановић, „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 286.

¹² Слободан Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, [1940], *Сабрана дела* 12, ур. Р. Самарџић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд 1990–1991, (даље: *СД*), стр. 567–575; „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, [*Српски глас* 4, 7. 12. 1939], *Искушења*, стр. 167–176; Љ. Димић, „Српски културни клуб“, *Културна политика*, стр. 536–537.

¹³ Слободан Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, [1940], стр. 570.

¹⁴ Слободан Јовановић, „Југословенска мисао“ и „Српски национализам у Југославији“ у „Један прилог за проучавање српског националног карактера“ [1964], *СД* 12, стр. 555–565; „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, [1940], стр. 570.

Често се понавља погрешно мишљење да је покретање Српског културног клуба била реакција на оснивање Бановине Хрватске. Српски културни клуб је, међутим, основан 1937. године, две године пре потписивања Споразума Цветковић–Мачек (1939).¹⁵ Иако Српски културни клуб није настао као одговор на оснивање Бановине Хрватске, његова појава је дубоко повезана са српско-хрватским питањем.

За разлику од неких блиских пријатеља и сарадника, Слободан Јовановић се никада није заносио југословенском идејом. Пошто је имао у виду пре свега српске интересе, боље је разумевао и хрватске интересе од заступника југословенства и централизоване државне организације. О Јовановићевим гледиштима сведочи *Нацрт устава уставне комисије* (чији је био председник 1920),¹⁶ критика других уставних нацрта и решења скупштинског уставног одбора (1921),¹⁷ као и сугестије на нацрт државног преуређења групе загребачких интелектуалаца (1934–1937).¹⁸ Јовановић није био за конфедерацију, ни за федерацију, а ни за унитарну државу.¹⁹ Најближи му је био нацрт устава који је на основу *Нацрта устава уставне комисије* допунио Стојан Протић (1920), према коме је требало задржати историјске покрајине са одређеним степеном самоуправе (између централизма и федерализма).²⁰ У вези са предлогом загребачке групе сматрао је да етнички

¹⁵ На ову крупну хронолошку грешку у мемоарским записима Драгољуба Јовановића („Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 285) указују: Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић 1869–1958“, [1991], *СД* 12, стр. 765; Љ. Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Културна политика*, стр. 509; Н. Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 127–128. Исту хронолошку грешку са истим образложењем, вероватно под утицајем мемоарских записа Драгољуба Јовановића, понавља и Јован Ђорђевић. „Слом большевизма“, интервју Б. Кривокапића са Јованом Ђорђевићем, *НИН*, 2035 (31. децембар 1989), стр. 73.

¹⁶ Чланови стручне комисије, поред Јовановића били су Ладислав Полић (ректор Универзитета у Загребу), Богумил Вошњак, Коста Кумануди и Лазар Марковић. Вид. *Нацрт устава по предлогу Стојана М. Протића са додатком: Нацрт устава израђен од уставне комисије*, Београд 1920; Јовановић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“ [*Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 1924], *СД* 2, стр. 412 и даље.

¹⁷ Јовановић, „Нацрт новог устава“ [1921], *СД* 11, стр. 378–381; „Покрајинско уређење“ [1921], *СД* 11, стр. 387–389.

¹⁸ Коначну верзију загребачког предлога за нацрт устава (1937) потписали су Алберт Базала, Милан Ђурчин, Миливој Дежман, Јозо Кљаковић, Иво Крбек, Иван Мештровић, Павле Остовић, Иво Политео и Иво Тартаља. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић 1869–1958“, стр. 758–761; Марко Павловић, „Слободан Јовановић и пројект југословенске федерације“, *Слободан Јовановић, личност и дело*, САНУ, Београд 1998, стр. 279–282.

¹⁹ Јовановић, „Устав Народног клуба“ [1921], *СД* 12, стр. 424–430.

²⁰ Јовановић, „О федерализму“ [1920], *СД* 11, стр. 358–362; „Је ли федерализам код нас могућан“ [1920], *СД* 11, стр. 363–368; „Др Јосип Смодлака: *Нацрт југословенског устава*, Загреб 1920“, *СД* 11, стр. 369–377; „Једно писмо“, *Порука*, 53–54 (1959), стр. 42; Јовановић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“, стр. 412–413; Милан Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Филип Вишњић, Београд 1990, стр. 84.

мешовита (српско-хрватска) подручја треба другачије организовати од етнички хомогених подручја. Када је већ дошло до стварања заједничке државе, Слободан Јовановић је био мишљења да у датим историјским околностима треба на најбољи могући начин разграничити Србе и Хрвате.

Српски културни клуб је био посебно политички активан као критичар Споразума Цветковић–Мачек (1939). Није оспоравано Хрватима право на национално организовање,²¹ али је исто такво право захтевано и за Србе. Становиште да Хрвати имају право на националну територијалну јединицу, а да Срби немају право на национално организовање, било је и политички и правно несхватљиво Слободану Јовановићу и његовим пријатељима и сарадницима.²²

У време када су у Европи доминирале тоталитарне идеологије национал-социјализма, фашизма и комунизма, чији се утицај осећао и у државама са најстаријим традицијама правне државе и парламентаризма,²³ Српски културни клуб се доследно залагао за вишестраначје, тј. парламентаризам и демократију. Практичну потврду доследности Српског културног клуба у заступању парламентаризма представља и широки круг чланова и сарадника различитих политичких опредељења, који су предавали на трибинама, објављивали своје текстове у *Српском гласу* или учествовали у раду месних одбора и пододбора у целој земљи. Слободан Јовановић је са представницима свих политичких опција унутар српског народа могао да одржава контакте. Иако се само за Комунистичку партију Југославије без задршке може рећи да је залагањем за увођење совјетског система била експлицитно против сваког облика парламентаризма и против приватне својине,²⁴ дакле најпринципијелније против идеја Српског културног клу-

²¹ „Хрватима се мора све дати на шта по Божјем и људском закону имају право, али где буду одступали од тог права, мора се на њих утицати да од тога одустану и без заоштравања међусобних односа“. Вид. „Годишња скупштина Српског културног клуба“, *Политика*, 11129 (26. мај 1939), стр. 6. Уп. Драгослав Страњаковић, „Хрвати и Споразум од 26. августа 1939. године“, *Српски глас* 7 (28. 12. 1939).

²² Вид. уводнике часописа *Српски глас*, 11 (25. 1. 1940), 12 (1. 2. 1940). У *Српском гласу* је одговарано на књигу Мачековог блиског сарадника Рудолфа Бићанића, *Економска подлога хрватског питања* [1938], Дом и свијет, Економски факултет Свеучилишта у Загребу, Загреб 2004. Вид. одговор Српског културног клуба у: Слободан Драшковић (ур), *Истина о економској подлози хрватског питања: одговор г. др. Бићанићу*, Слобода, Београд 1940. Вид. и Слободан Јовановић, „Југословенско питање“, у: „Записи о проблемима и људима 1941–1944“, *СД* 12, стр. 633–634; Д. Ђорђевић, *Ожигљаци и опомене*, стр. 34.

²³ Слободан Јовановић, *Држава*, *СД* 8, стр. 428, 438, 439, 499.

²⁴ Иако је КПЈ после Седмог конгреса Коминтерне, одржаног у Москви 1935. године, као и остале секције Коминтерне, почела да заступа схватање о ширем покрету антифашистичких друштвених снага (Народном фронту), она није успела да се споразуме са руководством политичких странка у Југославији. После споразума Рибентроп–Молотов 1939. године прекинуте су акције у вези са стварањем Народног фронта. Вид. В. Коштунница, К. Чавошки, *Страначки плурализам или монизам, Обнова и затирање послератне опозиције*, Досије, Службени гласник, Београд 2011, стр. 24 и даље.

ба, Јовановић је и са комунистима ступио у контакт. Био је у једној посети новоотвореној амбасади Совјетског Савеза у Београду, а подржао је и отварање студентског дебатног клуба на Правном факултету, где је разматрана теорија марксизма.²⁵ Могуће је да се састао и са секретаром КПЈ Миланом Горкићем (Јосип Чижински).²⁶ Одржавао је контакте и са левом фракцијом Савеза земљорадника и потом Народном сељачком странком, иако је из прве руке знао да се њен генерални секретар и идеолог Драгољуб Јовановић, потпуно супротно политици Српског културног клуба, залаже за што већу Хрватску бановину, препуштање Босне (Врбаске бановине) Хрватској и прибрајање босанских муслимана и Словена-католика (Буњеваца и Шокаца) у Хрвате.²⁷

Слободан Јовановић као покретач и оснивач Српског културног клуба

Углавном се подразумева да је покретање и оснивање Српског културног клуба било, у ствари, окупљање око Слободана Јовановића.²⁸ Да је он идејни творац Српског културног клуба, најексплицитније се потврђује у чланку Драгише Васића „Слободан Јовановић – поводом његове седамдесетогодишњице“, објављеном у *Српском гласу* (7. децембар 1939).²⁹ Драгиша Васић наглашава да Јовановић није само идејни творац, већ и вођа

²⁵ Са марксистички оријентисаним сарадником на Правном факултету Јованом Ђорђевићем отворио је дебатни клуб и посетио Амбасаду СССР. Вид. „Слом болшевизма“, интервју Б. Кривокапића са Јованом Ђорђевићем, *НИН*, 2035 (31. децембар 1989), стр. 72; Драгољуб Јовановић, „Слободан Јовановић после разговора са Павлом“, [„Култура“, Архив Југославије, Београд 1997] ЈП „Службени гласник“, КИЗ „Култура“, Правни факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе, ИП „Филип Вишњић“, Београд 2008, (даље: *Политичке успомене*), стр. 228. О КПЈ у то време вид. Слободан Јовановић, „Тито изнад блокова“ [*Порука*, 30–31, 1955, стр. 2–5], Слободан Јовановић, *Поруке*, Службени гласник, Београд 2006, стр. 172; М. Екмечић, *Дуго кретање*, стр. 425.

²⁶ Могуће је да је Слободан Јовановић имао састанак са Горкићем, али да су приликом сусрета коришћена друга имена (псеудоними). Вид. Д. Ђорђевић, *Ожњици и опомене*, стр. 49. Титово тврђење да Горкић није имао везе само са Слободаном Јовановићем већ и са другим руководиоцима Српског културног клуба, Драгишом Васићем и Младеном Жујовићем вид. у: Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито, Прилози за биографију*, Култура, Београд 1953, стр. 258.

²⁷ Д. Јовановић, „Љуба Давидовић умире; Слободан Јовановић просуђује“, *Политичке успомене*, 5, стр. 304–305. О гледишту Драгољуба Јовановића да без уједињења са Бугарском нема Југославије и пароли „Споразум са Хрватима, по сваку цену [...] уједињење са Бугарима, по сваку цену“, вид. Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха. Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, ИНИС, Београд 2000, стр. 118, 301.

²⁸ М. Екмечић, *Дуго кретање*, стр. 423.

²⁹ Драгиша Васић, „Слободан Јовановић – поводом његове седамдесетогодишњице“ [1939], *Савременици*, стр. 238. Упор. Љ. Димић, „Српски културни клуб“, *Културна политика*, стр. 509.

и идеолог („стварни и духовни вођа“) Српског културног клуба: „[Слободан Јовановић] као жив и динамичан дух пун бриге за будућност, ставио [се] на чело једног покрета израженог у установи Српског клуба, покрета чију је главну идеју он смислио и на чијем се челу он налази као стварни и духовни вођа“.³⁰ Васић се позива на своје непосредно искуство („имали смо прилике да га видимо и на овоме послу“) и наглашава да Слободан Јовановић спроводи идеју Српског културног клуба са „пуно енергије, одлучности, идеализма и практичног смисла“.³¹ Васићево сведочанство има низ предности у односу на друга сведочанства о покретању и оснивању Српског културног клуба. Пре свега, истинитост овог сведочанства потврђује његова јавност, тј. објављивање у време када су оснивачи и покретачи Српског културног клуба могли да га потврде или оповргну. *Српски глас* је био орган Српског културног клуба и Слободан Јовановић је био добро упознат са садржајем у њему објављиваних текстова. Његов непосредни утицај препознатљив је и у чланцима које није потписао.³² Није вероватно да би Драгиша Васић, који је иначе веома опрезан када говори и пише о Слободану Јовановићу, на своју руку, јавно и јасно изнео неистину о једном тако важном питању.³³ При томе, у погледу поузданости сведочанстава и анализе историјске грађе, највећу гаранцију и признање Драгиши Васићу дао је сам Слободан Јовановић.³⁴

У чланку „Слободан Јовановић и народ“, написаном 17. децембра 1939. а објављеном у *Српском књижевном гласнику* 1. фебруара 1940. године,³⁵ Драгољуб Јовановић наглашава да је Слободан Јовановић носилац српске идеје: „Интелектуалац, аналитичар, описивач, он је од српског сељака добио једну веру, пропуштену кроз разум али неодољиву, једину можда која га је грејала од почетка и још данас га греје, веру у српство [...] Нешто од српске вере прешло је на г. Слободана Јовановића и ево где он,

³⁰ Д. Васић, „Слободан Јовановић“ [1939], *Савременици*, стр. 238.

³¹ *Исто*.

³² Д. Јовановић, „Љуба Давидовић умире; Слободан Јовановић просуђује“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 303, сматра да је Слободан Јовановић писао уводнике *Српског гласа*.

³³ То би неминовно водило у спор о коме би извесно остао и неки траг у штампаним писмима или мемоарима, као што је био случај када је Слободан Јовановић јавно демантовао Драгољуба Јовановића: „Он [Слободан Јовановић] није волео да га неко јавно експонује, још мање да цитира његове речи“. Вид. Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 270.

³⁴ Слободан Јовановић је оценио Васићеву *Деветсто трећу* као „најпотпуније и најпоузданије дело о завери“. Вид. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, 2, [1936], *СД* 2, стр. 326, фн. 1. О Драгиши Васићу вид. Слободан Јовановић, „Драгиша Васић“, предговор за збирку приповедака *Утуљена каница*, [1922], *СД* 11, стр. 779–784; „Записи о проблемима и људима“, *СД* 12, стр. 612.

³⁵ Драгољуб Јовановић, „Ново утапање у дубину Србије“, *Политичке успомене*, 5, стр. 265; „Слободан Јовановић и народ“, [*Српски књижевни гласник*, 21, 1940, стр. 192–195; *СД* 12, стр. 835–837], *Савременици*, стр. 241–244.

на заранку свога живота, постаје носиоцем српске идеје³⁶. Дубока, стратешка унутрашња веза Слободана Јовановића и „српског сељачког народа“ главна је тема коју у свом есеју разрађује Драгољуб Јовановић. Више је него очигледна и асоцијација на улогу Слободана Јовановића у Српском културном клубу, основаном две године пре објављивања овог есеја.³⁷ Веродостојности овог сведочанства доприноси и његово објављивање у *Српском књижевном гласнику*, где је Слободан Јовановић могао да утиче на уређивачку политику.³⁸ Када се има у виду да је у вези са једним далеко мање важним питањем Слободан Јовановић јавно, у новинама, демантово речи Драгољуба Јовановића, значајну потврду неспорности основних гледишта изнесених у есеју представља и писмо захвалности Драгољубу Јовановићу („страх ме је да ме нисте и сувише улепшали“).³⁹

Да је Слободан Јовановић покретач и оснивач Српског културног клуба, Драгољуб Јовановић потврђује и у својој белешци о разговору вођеном 18. јануара 1940. године,⁴⁰ где се наводи, као цитат, најексплицитније тврђење Слободана Јовановића да је Српски културни клуб његова идеја („то је моја идеја“).⁴¹ У истом сведочанству се налази и образложење настанка ове идеје, засновано на личном искуству Слободана Јовановића: „Пре неколико година био сам у Далмацији и пролазио кроз Босну. Видео сам да су наши Срби доста збуњени и да им културне установе пропадају. Док су били под Аустро-Угарском, бринули су се сами о себи и имали јаку приватну иницијативу. После рата мислили су да је ту држава, којој треба све препустити. У ствари држава није била српска, нити је преузела послове Просвјете, Матице српске и других културних друштава. Ја сам мислио да тај рад треба обновити“.⁴² У поређењу са другим сведочанствима о Српском

³⁶ Д. Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“ [1940], *Савременици*, стр. 242.

³⁷ У овом есеју Драгољуб Јовановић ни индиректно не помиње своје оштро неслагање са политичким гледиштима председника Српског културног клуба. Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић“, стр. 765.

³⁸ Драгољуб Јовановић, „Српски клуб и `Српски глас`“, *Политичке успомене*, 5, стр. 312 је есеј „Слободан Јовановић и народ“ понудио прво *Политици* која га није објавила у божичном броју, након чега је објављен у *Српском књижевном гласнику*.

³⁹ Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 270–273. Упор. наводе из писама у: Д. Јовановић, „Слободан Јовановић“ [1960], *Медаљони*, 1, (пр) Надежда Јовановић, *Службени гласник*, Београд 2008, (даље: *Медаљони*), стр. 366–369.

⁴⁰ Вид. „Разговор вођен између Слободана Јовановића и Драгољуба Јовановића 18. јануара 1940. године“ у: Надежда Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић – прилог проучавању њихових узајамних односа“, *Токови историје*, 1–2/1996, стр. 137–150; Д. Јовановић, „Љуба Давидовић умире, Слободан Јовановић просуђује“, „Српски клуб и `Српски глас`“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 300–312. Упор. Љ. Димић, „Српски културни клуб“, *Културна политика*, стр. 509.

⁴¹ Д. Јовановић, „Српски клуб и `Српски глас`“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 308.

⁴² Упор. Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 271–272; „Слободан Јовановић“ [1960], *Медаљони* [2008], 1, 368; „28 волова вуку 14 месеци затвора“, *Политичке успомене*, 5, стр. 206; „Српски клуб и `Српски глас`“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 308.

културном клубу у обимној мемоарској литератури Драгољуба Јовановића, ово се издваја као најверодостојније, јер сам аутор тврди да је разговор забележио, односно да га није, као највећи део својих записа, реконструисао двадесет - тридесет година касније, на основу сећања.⁴³

Да је Слободан Јовановић покретач, оснивач и идеолог Српског културног клуба, потврђује се и у *Отвореном писму Слободану Јовановићу, професору универзитета у пензији, академику, председнику Српског културног клуба и уводничару „Српског гласа“ (одговорност Слободана Јовановића за дефетизам Српског гласа)*, које је 20. априла 1940. године написао, а почетком маја објавио најближи сарадник Драгољуба Јовановића Милош Милошевић.⁴⁴ *Отворено писмо* представља „јавну оптужницу“, „извођење на оптуженичку клубу“ и „осуду“ Слободана Јовановића што као вођа и идеолог Српског културног клуба не схвата „судбоносни значај Споразума Цветковић–Мачек“.⁴⁵ Писмо је објављено само два месеца после хвалоспева о Слободану Јовановићу који је Драгољуб Јовановић објавио у *Гласнику* и на који се Милошевић и позива у својој брошури. Жестина речника као да је подстакнута жељом да се по сваку цену, што пре и што гласније, оствари преко потребно дистанцирање од Слободана Јовановића, коме аутор *Отвореног писма* замера све што му, очигледно, већ дуго лежи на души, од тога што у „београдској чаршији“ нема пријатеља, преко немогућности да скупи средства за излагање партијског гласила до скупоће хартије.⁴⁶ Упадају у очи увредљиви придеви, пародирање изразима из текста Драгољуба Јовановића објављеног у *Гласнику* („на заранку живота“) и неуспела имитација сељачког пренемагања.⁴⁷ Милошевић не бира речи када говори о

⁴³ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, 5, стр. 300, 303, 311, сведочи да је разговор вођен у кабинету Слободана Јовановића у Библиотеци Правног факултета у Београду на Топличиним венцу 18. јануара 1940. године и да га је забележио „савим за своју душу“. Надежда Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 139, фн. 1, сматра да је разговор записан одмах после сусрета са Слободаном Јовановићем. Драгољуб Јовановић сведочи да је записао и разговор који је водио са Слободаном Јовановићем током дуге шетње улицом Кнеза Павла (данас Булевар деспота Стефана) првих дана априла 1940. године. Вид. Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [„Слободан Јовановић – учитељ стила“, *Људи, људи*, Београд 1973], *Савременици*, стр. 273. У прегледу разговора и састанака Слободана Јовановића са Драгољубом Јовановићем (Надежда Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, 127–133) не наводи се овај састанак.

⁴⁴ Милош М. Милошевић, „Отворено писмо Слободану Јовановићу, професору универзитета у пензији, академику, председнику Српског културног клуба и уводничару *Српског гласа*“ [1940], *Савременици*, стр. 345–370.

⁴⁵ *Исто*, стр. 370, 348.

⁴⁶ *Исто*, стр. 345–347. Упор. Драгољуб Јовановић, „Отворено писмо“ Милоша Милошевића Слободану Јовановићу“, *Политичке успомене*, 6, стр. 65.

⁴⁷ „То ће бити као кад наш сељак, враћајући се из града, где га је неки господин преварио, хоће, Бога ми, и да опсује гадно тог господина. А ми смо по мало у таквом расположењу, јер нас је разочарао човек кога смо сматрали за господина. Или ће то можда личити на оно сељачко: `Извини господине, за шалу: ми сељаци, не знамо како треба говорити са господом`. М. Милошевић, „Отворено писмо“ [1940], *Савременици*, стр. 347.

„глувом добу кукавичке пасивности“ и кули од словне кости која је „смрдљива и ђубрива мишија рупа“.⁴⁸ Обраћајући се Слободану Јовановићу, наглашава: „Ви и Ваше друштво имали сте добра плућа да издржите ту загушљиву атмосферу, Ваши деликатни носеви свикли су се на смрад, а Ваше умне очи на полумрак“.⁴⁹ У овом писму се налази и позната неоснована оптужба да је Слободан Јовановић допринео проглашењу Шестојануарске диктатуре, што је радо понављано у послератној комунистичкој пропаганди.⁵⁰

Као контраст увредљивим речима о Слободану Јовановићу и Српском културном клубу, у *Отвореном писму* се у најлепшим могућим бојама осликава Споразум Цветковић–Мачек. Не говори се само о „чину“ потписивања, већ и о „данима споразума“, као о свечаности или празнику. Споразум Цветковић–Мачек „треба да заведе праву равноправност и да заштити Хрвате од искоришћавања у будућности“, а овај „чин“ „јесте доказ непоколебљиве воље хрватског народа да живи у заједници са српским народом“, пошто се хрватски народ не поводи за „сиренским гласовима“ са Запада и Севера, већ „слуша глас свога словенскога срца и шаље у Београд свога вођу [Мачека] да ту спасава Југославију, данас и сутра“.⁵¹

Драгољуб Јовановић истиче да су *Отворено писмо* многи у Београду протумачили као његову акцију против Српског клуба и самог Слободана Јовановића.⁵² Ако се изузме начин изражавања, емотивни набој, несрећни избор увредљивих израза и придева и задржи на аргументацији изнесеној у Милошевићевом *Отвореном писму*, не може се сумњати да је ово тумачење било исправно. Много више него у ласкавом тексту објављеном у *Гласнику*, стварно мишљење које је Драгољуб Јовановић имао 1940. о Слободану Јовановићу као „носиоцу српске идеје“ може да се види у Милошевићевом *Отвореном писму*.⁵³ Сам Драгољуб Јовановић сведочи да

⁴⁸ Исто, стр. 361.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Због ових гласина Слободан Јовановић је јавно изнео основну тему разговора који је учинио проглашења шестојануарске диктатуре имао са краљем Александаром (*Политика*, 10. 1. 1929, стр. 4). Радован Зоговић, „Може ли издаја да застари?“ [1946], *СД*, 12, стр. 839, назива Слободана Јовановића „шестојануарским законодавцем“. Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 270; „Слободан Јовановић“, *Медаљони*, 1, 364; *Политичке успомене*, 10, стр. 40. ове оптужбе пориче као неистините. Вид. и Н. Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 122.

⁵¹ М. Милошевић, „Отворено писмо“ [1940], *Савременици*, стр. 349.

⁵² Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“, *Људи, људи*, Београд 1975, стр. 284; „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 271–272.

⁵³ Д. Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“ [1940], *Савременици*, стр. 242. Драгољуб Јовановић, *Земља и рад. Говор на Земаљском састанку земљорадника, 31. децембра 1939. у Београду*, Јадран, Пожаревац 1940, стр. 2, чврсто је веровао да је захваљујући Споразуму „велики део програма [земљорадничког покрета] остварен“. У истом говору (стр. 13) наглашава: „Споразум између Срба и Хрвата потребан је да сачувамо државу. Споразум [Цветковић–Мачек] је остварен – држава сачувана!“

је заједно са другима оптуживао „Слободана Јовановића за ту недобру акцију [оснивање Српског културног клуба]“.⁵⁴ Током 1940. године, у новооснованом страначком недељнику *Наша линија*, Драгољуб Јовановић напада Српски културни клуб, а Милош Милошевић критикује Слободана Јовановића „због сагласности која се јавила између старог професора и владике Николаја [Велимировића] на линији `одбране Српства`“.⁵⁵

Мишљење о Слободану Јовановићу и Српском културном клубу изнесено у *Отвореном писму* треба гледати у контексту политичких идеја земљорадничког покрета и Народне сељачке странке Драгољуба Јовановића.⁵⁶ Политичке идеје новоосноване странке настале из леве фракције Савеза земљорадника нису биле ни нове, нити специфичне. Сељачки социјализам био је теоријска основа и деветнаестовековне Радикалне странке, а политичке оцене и реторика Народне сељачке странке усвојене од Хрватске сељачке странке.⁵⁷ Драгољуб Јовановић, осим жеље да у српско сељаштво унесе и рашири социјалистичке идеје, теоријски утемељене у Марксовој дијалектици,⁵⁸ све снаге своје политичке опције подређује решавању хрватског питања, безрезервно их стављајући у службу пропагирања Мачекове политике.⁵⁹ Драгољуб Јовановић без неке реалне основе верује у чврсто пријатељство и дубоко разумевање са Мачеком, коме у затвор доставља торту коју је умесила његова жена и одлучно одбија више пута поновљено тврђење Слободана Јовановића да је „Мачек *foncièrement* издајник“.⁶⁰ У процени

⁵⁴ Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 283, 285.

⁵⁵ Д. Јовановић, „Срби на окуп“, *Наша линија*, 10. јун 1940, стр. 7–8; „Наша одбрамбена линија: Љубљана–Софија–Москва“, *Политичке успомене*, 6, стр. 89.

⁵⁶ Вид. интерпретацију *Отвореног писма* у Д. Јовановић, „`Отворено писмо` Милоша Милошевића Слободану Јовановићу“, *Политичке успомене*, 6, стр. 64–69.

⁵⁷ Д. Јовановић, „Приказ и тумачење програма НФЈ“, *Политичке успомене*, 8, стр. 57, сведочи да му је Слободан Јовановић предлагао да започну партијски рад нове Народне сељачке странке простим прештампавањем познатог говора Николе Пашића (26. јул 1882), у коме се као рефрен понавља „гуњац и опанак“.

⁵⁸ Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 68–69, 116.

⁵⁹ Вид. Надежда Јовановић, „Драгољуб Јовановић о Влатку Мачеку. Прилог историји личности“, *Историја XX века*, 1/1994, стр. 167.

⁶⁰ Веру у пријатељство са Мачеком можда треба тражити у осећају солидарности „земљорадничког народа“ коју поспешује заједничка „сиротињска мука“ и својеврсна „мистика сељаштва“. О идеологији „култа рада и верности земљи“, „сељачкој демократији“, као и сељачком покрету као вери коју пореди са почецима хришћанства, вид. Драгољуб Јовановић, *Земља и рад*, стр. 6, 8, 11, 13; *Нови Антеј*, Београд 1934; „Век сељака“ и „Мистика сељаштва“ у: „Лицем селу“ у: Д. Јовановић, *Слобода од страха*, стр. 127–128; „Стјефан Радић“ [1928, 1940], *Слобода од страха*, стр. 200–201. Драгољуб Јовановић је торту преко посредника доставио Мачеку, који се на торти писмено захвалио: „Велесицењени господине! Прије неколико дана примио сам једну торту, а да нисам знао од кога је. Тек данас саобћио ми је...“. Вид. Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 2, стр. 176; Н. Јовановић, „Драгољуб Јовановић о Влатку Мачеку“, стр. 161; „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић – прилог проучавању њихових узајамних односа“, *Токони историје*, 1–2/1996,

да ће уз помоћ Хрватске сељачке странке постићи неки успех у бирачком телу, може се тражити рационални политички разлог континуираног инсистирања на политичком и личном контакту који је нередовно, али у дугом низу година, са великом упорношћу Драгољуб Јовановић покушавао да оствари са Влатком Мачеком. Овај га је, међутим, сматрао за „маргиналну личност, без утицаја на политичке токове“.⁶¹ У избору између Слободана Јовановића и Влатка Мачека за Драгољуба Јовановића није било дилеме,⁶² као што и у нешто каснијем избору између Слободана Јовановића и Јосипа Броза Тита, исто тако није било дилеме.⁶³

У самокритичким речима забележеним двадесет година касније, шездесетих година, Драгољуб Јовановић потврђује политичку оцену Слободана Јовановића о Мачеку, када наглашава: „Сигурно нас је издао“ и „доказао да му је више стало до Хрватске, макар под Немцима и под Павелићем, него до Југославије“. „То значи да је требало основати Српски клуб“ и „значи да није требало губити из вида ни српско питање кад су Хрвати толико наваљивали да се реши њихово питање“.⁶⁴

Београд, стр. 123; *Живот за слободу без страха. Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, ИНИС, Београд 2000, стр. 159. Вид. Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 274.

⁶¹ Н. Јовановић, „Драгољуб Јовановић о Влатку Мачеку“, стр. 160. Преглед иницијатива за сусрете и разговоре са Мачеком од 1924, који увек долазе од Драгољуба Јовановића, као и његових политичких процена и предлога који су скоро сви до једног различити од Мачекових, а на основу сведочанстава самог Драгољуба Јовановића, вид. Н. Јовановић, *нав. дело*, стр. 161 и даље.

⁶² Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 273; „Отворено писмо Милоша Милошевића Слободану Јовановићу“, *Политичке успомене*, 6, стр. 69.

⁶³ „Чуо сам да је [Слободан Јовановић] у једном од првих телеграма Дражи на Равној Гори питао `шта је са Д. Ј. Како се он држи?` Тако је касније можда дошло до Дражине идеје да, преко [генералштабног мајора] Жарка Тодоровића, покуша да ме заинтересује за Равногорски покрет“. Вид. Д. Јовановић, „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 275. Вид. и Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 371. Можда је Слободан Јовановић био забринут за Драгољуба Јовановића када је сазнао да је његов најближи сарадник у Народној сељачкој странци и шурак Милош Милошевић, писац *Отвореног писма Слободану Јовановићу*, постао сарадник Недићеве владе. Извесно је сличну бригу делио и партизански покрет, који је више пута позивао Драгољуба Јовановића да пређе на ослобођену територију.

⁶⁴ Д. Јовановић, „Српски клуб и `Српски глас`“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 312; „Др Никола Стојановић“, *Људи, људи*, пр. Н. Јовановић, Филип Вишњић, Београд 2005, стр. 258; „Учитељ стила“ [1973], *Савременици*, стр. 274; „4. Април: последње виђење са Б. Марковићем и С. Јовановићем“, *Политичке успомене*, 6, стр. 247. Драгољубу Јовановићу, *Земља и рад*, 10, било је још 1939. године сасвим јасно: „Др. Мачек, – то је комплетан, то је потпун, то је завршен, то је зрео и пунолетан покрет (Узвици: Тако је). И то не само покрет једне класе, сељаштва, него читавог једног народа (Тако је)“. Вид. и Н. Јовановић, „Драгољуб Јовановић о Влатку Мачеку“, стр. 171–174.

„Други људи“ као покретачи и оснивачи Српског културног клуба

Када се узме у обзир да је Драгиша Васић објавио да је замислио оснивање Српског културног клуба идеја Слободана Јовановића и означио га као идејног творца, идеолога и стварног вођу, а Драгољуб Јовановић посведочио да му је сам Слободан Јовановић рекао да је то његова идеја, изгледа да остаје мало простора за било какве сумње.

Било би сасвим неспорно да је Слободан Јовановић идејни творац Српског културног клуба да се ово тврђење не побија у успоменама о савременицима које је написао Драгољуб Јовановић. У збиркама својих мемоарских есеја посвећених људима које је познавао (*Људи, људи*, 1973, 1975), критикује рад Српског културног клуба. Његово оснивање, међутим, не приписује Слободану Јовановићу: „Дуго смо сви оптуживали Слободана Јовановића за ту недобру акцију, јер нисмо знали да је Слободан само фирма“.⁶⁵ Наглашава да је: „Публика видела Слободана на челу Клуба, а није знала да су иницијатори и стварни руководиоци били други људи“.⁶⁶ Према овим мемоарским записима Драгољуб Јовановић тврди да је прави иницијатор („он је предложио да се оснује“), „главни фактор у оснивању Српског културног клуба“, његов „стварни шеф“ и „стварни председник“ – Никола Стојановић.⁶⁷ Драгољуб Јовановић наглашава да је „јавност имала пред очима Слободана Јовановића, као председника Српског културног клуба, а не Николу Стојановића, његовог правог инспиратора“.⁶⁸ Према овим сведочанствима Драгољуба Јовановића могло би се закључити да Слободан Јовановић није ни сам нити као члан групе замислио и инспирисао оснивање Српског културног клуба, нити је руководио њиме, већ да је пристао

⁶⁵ Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 284; „Др Никола Стојановић“, [2005], стр. 257; „Др Никола Стојановић“ [1960], *Медаљони* 4, Службени гласник, Београд 2008, стр. 446. У есеју о Николи Стојановићу написаном 1960. године, а објављеном знатно касније (2005, 2008), стоји „успешну али не добру“, док у врло различитом, очито дорађеном и у књижевном погледу успелијем есеју под насловом „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ из 1975 (*Људи, људи*, 2, стр. 284) стоји само „недобру акцију“. Изгледа да су текстови о Николи Стојановићу објављени у новијим издањима у ствари ранија и изгледа аутентичнија варијанта есеја, која је петнаест година касније објављена у књижевно дорађенијој верзији.

⁶⁶ Д. Јовановић, „Учитељ стила“, [1973], *Савременици*, стр. 272.

⁶⁷ Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић“ [1960], *Медаљони* 4, стр. 446; „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 283, 285; „Васо Чубриловић“, *Људи, људи*, [2005], стр. 215.

⁶⁸ Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 280. Упор. и Д. Јовановић, „Учитељ стила“, [1973], *Савременици*, стр. 272.

да представља „фирму“, односно „параван“ за политичку теорију и праксу „других људи“, пре свих Николе Стојановића.⁶⁹

Никола Стојановић, кога Драгољуб Јовановић означава као главног иницијатора, родом је из Мостара, бечки је доктор права, адвокат, члан Демократске странке и један од два потпредседника Српског културног клуба. У Београду и Србији пре Првог светског рата био је познат по чланку „Срби и Хрвати“ (*Српски књижевни гласник* 1902), а за време рата као члан Југословенског одбора.⁷⁰ Набрајајући покретаче и осниваче Српског културног клуба, Драгољуб Јовановић, поред Стојановића, наводи и имена Владимира Ћоровића и Васа Чубриловића. Сматра да су „други људи“, на чије „навалывање“ је настао Српски културни клуб, другови Васиља Грђића, који су „испред себе, као параван ставили Београђанина Слободана Јовановића“.⁷¹ Према мемоарима Драгољуба Јовановића Херцеговци су „натерали“ Слободана Јовановића да прави Српски клуб: „Слободан Јовановић [се] упрегао у коло босанско-херцеговачких Срба, особито Владе Ћоровића и Николе Стојановића, који су га ставили испред себе да би се борили против споразума са Хрватима“.⁷²

У другој варијанти есеја посвећеног Николи Стојановићу (1975) налази се и посебно важно сведочанство о извору информације да Слободан Јовановић није био покретач и оснивач Српског културног клуба: „То је, по казивању Слободана Јовановића, натерало Николу Стојановића да прави Српски културни клуб“.⁷³ Када се упореди старија варијанта есеја о Николи Стојановићу (1960) са варијантом коју је Драгољуб Јовановић објавио (1975), може се видети да у првој варијанти нема позивања на казивање Слободана Јовановића.

⁶⁹ Д. Јовановић, „Наш став и наше место у Блоку народног споразума“, *Политичке успомене*, 4, стр. 238.

⁷⁰ На чланак Николе Стојановића, „Срби и Хрвати“ (1902) може се гледати као на позив на преиспитивање наивног некритичког одушевљавања српско-хрватским пријатељством и југословенством карактеристичног за београдску јавност почетком двадесетог века. Истовремено, због изнесених гледишта о Хрватима, послужио је као повод насилним хрватским демонстрацијама, организованим против тада бројне и угледне заједнице загревачких Срба (1902). Никола Стојановић, „Срби и Хрвати“, *СКГ*, 6, 7, 1902, стр. 1149–1158; Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, ЗУНС, Београд 2010, стр. 354–356; „Политички, привредни и културни живот у Хрватској и Славонији“, *Историја српског народа* 6, СКЗ, Београд 1981–1983, стр. 420. Никола Стојановић, члан Демократске странке, био је иначе и таст Војислава Грола, сина Милана Грола.

⁷¹ Д. Јовановић, „Наш став и наше место у Блоку народног споразума“, *Политичке успомене*, 4, стр. 238.

⁷² Д. Јовановић, „Не може се добити препис пресуде са разлозима“, *Политичке успомене*, 5, стр. 158; „Прелазак из 1938. у 1939.“, *Политичке успомене*, 5, стр. 78.

⁷³ Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић – господин сељак-демократ“ [1975], стр. 285.

У вези са овим сведочанством Драгољуба Јовановића отварају се бројна питања. Када би се и прихватило као истинито тврђење да је Никола Стојановић у ствари идејни творац и вођа Српског културног клуба, поставља се питање да ли би Слободан Јовановић, ако се узме у обзир његов „неприкосновени“⁷⁴ ауторитет и место у друштву уочи Другог светског рата, прихватио договор према коме јавност треба заваравати да је он водећа личност Српског културног клуба. Зашто би толико опрезни Слободан Јовановић, који је добро поучен искуством свога оца, целог живота вагао неупоредиво мање значајне политичке кораке, ако не из моралних разлога, а онда барем из чисте предострожности, улазио у овако ризичан договор по свој углед. Ако би се узела у обзир чак и могућност да је Слободан Јовановић из било ког разлога прихватио тако неповољан договор, зашто би се поверавао било коме. Преглед целокупних односа Слободана Јовановића и Драгољуба Јовановића ни најмање не иде у прилог упућивању на „казивање Слободана Јовановића“ као на извор за овако важну информацију. Пошто у својим бројним мемоарским записима и портретима савременика Слободан Јовановић не спомиње Драгољуба Јовановића, неминовно је ослонити се на сећања самог Драгољуба Јовановића. На основу његових успомена може се видети да је од времена када је, према сопственим речима, веровао да је Слободан Јовановић стварни оснивач Српског културног клуба (1940) до времена када је први пут објавио сумњу у своје претходно уверење (1973–1975) било мало прилика за разговор и да ниједном питање покретача Српског културног клуба није било тема.⁷⁵

Некохерентност, противречности и хронолошке омашке сведочанстава Драгољуба Јовановића

Драгољуб Јовановић преноси опречна сведочанства која потврђују, односно оповргавају да је Српски културни клуб осмислио и основао

⁷⁴ Д. Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, стр. 32.

⁷⁵ Након објављивања *Отвореног писма* (мај 1940) контакт између Слободана Јовановића и Драгољуба Јовановића је сасвим сведен. До наредних разговора, увек на иницијативу и молбу Драгољуба Јовановића, *Политичке успомене*, 6, стр. 228 („ако Слободан Јовановић пристане да се одазове мојој молби за шетњу и разговор“) долази тек у октобру 1940. године. Вид. Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 6, стр. 160, 162, 228–237, 319. Нешто дужи разговор Драгољуб Јовановић бележи тек 23. марта 1941. а последњи 4. априла 1941, у време када је Слободан Јовановић ушао у владу, а Драгољуб Јовановић изашао из „склоништа“ у које се сакрио још 25. марта 1941. године. Склониште је санаторијум „Живковић“, где је боравио као „болесник“, (Д. Јовановић, „4. Април: последње виђење са Б. Марковићем и С. Јовановићем“, *Политичке успомене*, 6, стр. 247; Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 360–361), а не његова кућа или подрум куће у Професорској колонији у Бана Јелачића (данас Љубе Стојановића 11), као у: Н. Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 132.

Слободан Јовановић.⁷⁶ Забелешка о разговору вођеном са Слободаном Јовановићем (18. 1. 1940) противречи тврђењу изнесеном у успоменама о савременицима (1975). Осим тога, за разлику од варијанте есеја који је сам Драгољуб Јовановић објавио (1975), позивање на Слободана Јовановића изостаје у првобитној варијанти истог есеја (1960). Нужно се поставља питање којем сведочанству Драгољуба Јовановића треба поклонити поверење. Ако се посумња у веродостојност сведочанства насталог на основу забелешке о разговору (18. 1. 1940), поставља се озбиљно методолошко питање шта онда гарантује веродостојност другим сведочанствима Драгољуба Јовановића, која су највећим делом настала само на основу сећања.⁷⁷ Због тога би се забелешка о разговору вођеном 18. јануара 1940. године с правом могла сматрати најпоузданијим сведочанством Драгољуба Јовановића. Ако је, међутим, разговор са Слободаном Јовановићем ипак реконструисан по сећању, онда је Драгољуб Јовановић готово истовремено објавио једно, а архивирао сасвим другачије сећање о тврђењу Слободана Јовановића ко је оснивач Српског културног клуба.

Сведочанства о Николи Стојановићу као покретачу и оснивачу Српског културног клуба настанак клуба тумаче као реакцију Срба из Босне и Херцеговине на Споразум Цветковић–Мачек (26. август 1939). Тешко је

⁷⁶ Драгољуб Јовановић је успомене о савременицима написане у виду портрета („медаљона“) почео да пише на робији у Казнено-поправном заводу у Сремској Митровици 1. августа 1948, а завршио 16. августа 1960. године (Н. Јовановић, „Уводна напомена“ у: Д. Јовановић, *Људи, људи*, Филип Вишњић, Београд 2005, стр. 7–10). Да је писање медаљона завршио 1963. године, вид. у Ј. Тркуља, „Поговор. `Политичке успомене` Драгољуба Јовановића“ у: Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 12, стр. 5. Према Н. Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 117, фн. 1, рукопис „Медаљони. Људи, људи“, који се састоји од три књиге, укоричене али не и објављене, писао је од 1960. до 1966. године. На предлог Историјског одељења Института друштвених наука у Београду од 1963. почео је да записује своје политичке успомене, које је завршио 1968. године. Укоричене *Политичке успомене* у 12 књига предао је Државном архиву СФРЈ (Ј. Тркуља, „Поговор“, стр. 5). Портрете који нису идентични са портретима из заоставштине, Драгољуб Јовановић је сам објавио у два тома под насловом *Људи, људи* (1973, 1975). Првих седам књига *Политичких успомена* објавили су Култура и Архив Југославије (1997). Свих дванаест књига *Политичких успомена* објављено је 2008. у заједничком издавачком подухвату у ком су учествовали ЈП „Службени гласник“, КИЗ „Култура“, Правни факултет Универзитета у Београду, Архив Србије и Црне Горе и ИП „Филип Вишњић“. О историјату записивања и објављивања мемоарске грађе Драгољуба Јовановића вид. више у: Ј. Тркуља, „Поговор. `Политичке успомене` Драгољуба Јовановића“ у: Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 12, стр. 5–12. Ни у једном издању портрета савременика, медаљона не наглашава се да има значајних разлика у тексту портрета који су архивирани и портрета које је сам аутор објавио.

⁷⁷ Поједине мемоарске записе Драгољуб Јовановић је реконструисао само на основу сећања и то у специфично тешким условима сремскомитровачке казнионице, а неке после изласка са робије, делом и на основу сачуване грађе. Драгољуб Јовановић је предао Архиву Југославије осам књига *Политичких успомена* (са књигом регистра личних имена). Вид. Петар Козић, „Уместо предговора“, у: Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 1, стр. 7–12.

објашњиво зашто Драгољуб Јовановић, који у својим успоменама улаже велики напор да за сваку ситницу назначи када се догодила (датум, време, место), у готово свим сведочанствима о Српском културном клубу понавља грубу хронолошку грешку наводећи да је основан 1939. године.⁷⁸ Српски културни клуб је основан 5. фебруара 1937, када образовање хрватске националне бановине није било актуелно. Због ове више пута поновљене крупне хронолошке грешке, не би било неоправдано и одбацити сведочанства Драгољуба Јовановића о покретачу и оснивачу Српског културног клуба као неверодостојна.⁷⁹ Ако се сведочанства у потпуности и не одбаце, каузална веза између Споразума Цветковић–Мачек и оснивања Српског културног клуба, као реакције Срба из Босне и Херцеговине на челу са Николом Стојановићем, губи сваки смисао.⁸⁰

Сведочанство о разговору Слободана Јовановића и Драгољуба Јовановића (18. јануара 1940), осим као потврда да је Слободан Јовановић рекао да је Српски културни клуб његова идеја, значајно је и због тога што у њему сам Драгољуб Јовановић директно сучељава своја противречна тврђења о покретачу Српског културног клуба: „Шта је то Српски клуб?, питао сам га нагло. Мене је увек женирало да Вас питам, али је сада дошло време. Претпостављао сам да су Вас на то навели београдски Срби из Босне и Херцеговине који хоће да нешто раде, макар да се забаве... „Не, то је моја идеја. Пре неколико година био сам у Далмацији...“⁸¹ Дакле, на експлицитно питање, да ли су Срби ван Србије, као што су Никола Стојановић, Владимир Ћоровић, Васо Чубриловић покретачи и оснивачи Српског културног клуба, Драгољуб Јовановић добио је најексплицитнији могући одговор.

⁷⁸ Вид. Ж. Стојковић, „Слободан Јовановић 1869–1958“, [1991], *СД* 12, стр. 765; Љ. Димић, „Српски културни клуб између културе и политике“, *Културна политика*, стр. 509; Н. Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 127–128. Исту хронолошку грешку са истим образложењем, вероватно под утицајем мемоарских записа Драгољуба Јовановића, понавља и Јован Ђорђевић. „Слом бољшевизма“, интервју Б. Кривокапића са Јованом Ђорђевићем, *НИН*, 2035 (31. децембар 1989), стр. 73.

⁷⁹ Понављање хронолошке грешке је необјашњиво и зато што Драгољуб Јовановић извесно зна за Српски културни клуб пре 1939. године. Вид. Д. Јовановић, „Шта су показали Стојадиновићеви избори?“, *Политичке успомене*, 5, стр. 70.

⁸⁰ О потреби критичког преиспитивања садржаја сведочанстава Драгољуба Јовановића вид. Н. Јовановић, „Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић“, стр. 138; „Уводна напомена“ у: Д. Јовановић, *Људи, људи*, Филип Вишњић, Београд 2005, стр. 6. Очиту хронолошку грешку у успоменама Драгољуба Јовановића, међутим, могуће је, поред великог успеха *Српског гласа*, тумачити као омашку насталу због веће политичке активности Српског културног клуба у време након потписивања Споразума Цветковић–Мачек, до кога је Драгољубу Јовановићу, који је са својом странком преузео улогу заштитника хрватских интереса, било изузетно стало. Вид. Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 298 и даље.

⁸¹ Д. Јовановић, „Љуба Давидовић умире; Слободан Јовановић просуђује“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 305; „Српски клуб и `Српски глас`“ [1940], *Политичке успомене*, 5, стр. 307–308.

Питање покретача и оснивача Српског културног клуба своди се, у ствари, на питање о веродостојности сведочанстава Драгољуба Јовановића. Он и покреће питање покретача и оснивача Српског културног клуба и даје противречне одговоре на питање које је сам покренуо. Позива се на Слободана Јовановића, од кога више није могао да добије информацију, а ускраћује читаоцу својих есеја смислени разлог због којег ништа није питао Николу Стојановића, кога је могао и да пита и да се позове на његово сведочење. Упорно понавља грубе хронолошке омашке и архивира тврђења супротна онима која готово истовремено објављује.

Разлоге противречности сведочанстава Драгољуба Јовановића, осим у могућој цензури, аутоцензури, пријатељским и лекторским саветима, компромисима или духу времена када је објавио своје књиге, треба тражити и у контексту његовог односа према према Слободану Јовановићу.⁸² Иако више пута у мемоарима, посредно или непосредно, даје за право политичким проценама Слободана Јовановића, Драгољуб Јовановић је противник политике Српског културног клуба. За разлику од великана српског социјалистичког покрета Живка Топаловића, социјалистички и парламентарно оријентисан Драгољуб Јовановић није за време рата прихватио да се укључи у рад коалиције демократских странака, чија је основна замисао била да заступа идеју парламентаризма тј. политичког плурализма, већ позива чланство своје странке да се укључи у Титов покрет, добро знајући да се он залаже за увођење совјетског, дакле једнопартијског система.⁸³ По завршетку рата укључује се у рад Јединственог народног фронта, којим руководи Тито, посланик је, враћају га на Правни факултет.⁸⁴ Изгледа да је за разлику од Слободана Јовановића имао потпуно погрешну политичку процену да постоји могућност да комунисти у Југославији неће успоставити комунистички систем. Сведочи да му је Тито, као шеф илегалне КПЈ, још 5. јуна 1941. године јасно рекао да је једино битно да ли је за увођење совјетског (једнопартијског) система или не: „Дакле, јесте ли ви за совјетску власт?“⁸⁵ Драгољуб Јовановић тада даје одговор да је за совјетски систем,

⁸² Слободан Јовановић је стална тема свих књига политичких успомена и портрета Драгољуба Јовановића. Вид. *Библиографија*, стр. 312–314.

⁸³ Вид. Д. Јовановић, „Слободан Јовановић“, *Медаљони*, 1, стр. 59; „Везе са Главним штабом НОВОјске за Србију“, *Политичке успомене*, 7, стр. 137–146; „Први сусрет са Јосипом Брозом Титом“, *Политичке успомене*, 7, стр. 264–270.

⁸⁴ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, 7, стр. 135, сведочи како га је обрадовало што су протитовски елементи ушли у владу у избеглиштву. Вид. Д. Јовановић, *Политичке успомене* 12, стр. 7–8.

⁸⁵ Драгољубу Јовановићу је Тито лично, недвосмислено још 1941. године рекао да ће увести совјетски систем: „Дакле, јесте ли ви за совјетску власт?“ [...] – Ако пак бити за совјетску власт значи схватити совјете као један од модерних облика демократије, онда можемо то да примимо“. – Непознати [Тито]: „Нас такав Ваш одговор задовољава“. Након овог састанка Тито је известио Коминтерну о постигнутом споразуму, а касније је и преко

али четири године касније, 2. децембра 1944. године, предлаже Титу који је тек дошао на власт да претходни договор промене у договор о двопартијском систему у коме би поред комунистичке (радничке) партије постојала и његова сељачка странка („Не морамо обнављати старе партије, не мора бити много партија, али нека буду бар те две“).⁸⁶ Мемоари Драгољуба Јовановића сведоче о многим, можда мање упечатљивим, али сличним покушајима спајања неспојивих жеља, како у догађајима које описује тако и у њиховим интерпретацијама.

Иако се његови мотиви извесно никада неће моћи до краја сагледати, можемо да претпоставимо да је Драгољуб Јовановић, после дугогодишње робије, у време политичког беспућа седамдесетих година, припремајући последњу варијанту својих мемоарских есеја о савременицима за објављивање, можда проценио да ће поспешити барем рехабилитацију научног опуса, ако не и саме личности Слободана Јовановића, ако покуша да га како-тако дистанцира од Српског културног клуба. Драгољуб Јовановић у својим мемоарима често понавља колико је захвалан Слободану Јовановићу,⁸⁷ према коме је, судећи на основу есеја објављеног у *Гласнику* 1940. године, гајио на свој прилично противречан начин дубоке пријатељске емоције („мало цене Слободана Јовановића они који га нису волели, јер нису имали разло-

радија објављено да је Тито са Драгољубом Јовановићем и Иваном Рибаром склопио споразум о сарадњи већ пре напада Немачке на СССР. Вид. Д. Јовановић, „Први сусрет са Јосипом Брозом Титом“, *Политичке успомене*, 6, стр. 264–270; *Политичке успомене*, 7, 163; Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 364–369.

⁸⁶ Драгољуб Јовановић, чија је теоријска основа Марксова дијалектика, а политички узор Жан Жорес (*Jean Jaurès*) и Светозар Марковић (Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 68–69, 116), претпостављао је социјализам демократији („Мир пре социјализма, а социјализам пре демократије“, *Политичке успомене*, 7, стр. 142), намеравао да преименује странку у Социјалистичку сељачку странку (Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 355–356) и оштро критиковао Милана Грола и Демократску странку (Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха*, стр. 430, 472). Да 1945. године стоји иза формулација идентичних са комунистичким, вид. Д. Јовановић, „Изборни проглас Народног фронта Југославије“, *Политичке успомене*, 8, стр. 152–158. Када је доживео отрежњујући судар са комунистичким тоталитаризмом, почео је са скупштинске говорнице да критикује једнопартијску диктатуру комуниста, залажући се за парламентарну демократију и вишепартијски систем. Вид. Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 12, стр. 9. Упор. Ј. Труља, „Поговор. *Политичке успомене* Драгољуба Јовановића“, у: Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 12, стр. 9. Вид. В. Кошгуница, К. Чавошки, *Страначки плурализам или монизам*, стр. 145 и даље.

⁸⁷ Слободан Јовановић је Драгољуба Јовановића усмерио да се уместо „индустијског рада“ бави сељаштвом (аграрном политиком), организовао да буде примљен на факултет, где га је често штитио својим ауторитетом, обезбедио му стипендију Рокфелерове фондације (која, међутим, није могла да се реализује). Драгољуб Јовановић прецизно бележи и ко га је и колико од колега са Правног факултета помогао новчаним прилозима: „Први је Слободан Јовановић са 1000 динара“. Вид. Д. Јовановић, „Слободан Јовановић“, *Медаљони*, 1, стр. 361–363; „Посета Енглеској и Југославији“, *Политичке успомене*, 1, стр. 172; „Пред повратак у полуслободу“, *Политичке успомене*, 3, стр. 90, фн. 9.

га да му буду захвални за пријатељску реч, мудро упутство, дискретан предлог“).⁸⁸ Као да је хтео да релативизује улогу „најкултурнијег и најинтелигентнијег Србина“⁸⁹ у Српском културном клубу, чијим челним људима, у духу послератне социјалистичке историографије, приписује „велико-српски фашизам“.⁹⁰ Један од могућих мотива Драгољуба Јовановића може да буде и питање савести због његовог „Предлога изборног прогласа Народног фронта Југославије“ (септембар 1945). У нацрту прогласа, који сматра једним од својих највећих доприноса, као да је хтео довитљивошћу да задиви своје комунистичке партнере, оптужујући Слободана Јовановића да заједно са Павелићем ради против своје отаџбине: „Истина је да је југословенска монархија била главни носилац [...] фашистичке и профашистичке диктатуре пре рата [...] барјак свих швапско-галијанских фашистичких слугу, а сада барјак оној издајничкој реакцији у којој заједнички раде против своје отаџбине Дражини официри, Павелић и Недић, Љотић и Рупник, Мачек и Слободан Јовановић“.⁹¹

И поред многих слабости, сведочанства Драгољуба Јовановића заслужују пажњу, јер често представљају једини извештај о разговорима вођеним у четири ока. Када се обазривом анализом ставе у конкретан историјски контекст и у општу слику политичких гледишта Слободана Јовановића, нека од њих ипак остављају утисак прецизно забележених речи. Интерпретације разговора и догађаја које су у тексту помешане са цитатима, међутим, не треба некритички прихватати, поготово када се има у виду да је сам Слободан Јовановић једном био принуђен да чак и јавно, у новинама, демантује интерпретацију својих речи.⁹² Тумачења Драгољуба Јовановића нису само интерпретације реченог, већ представљају субјективна гледишта („говорећи

⁸⁸ Д. Јовановић, „Слободан Јовановић и народ“, *Савременици*, стр. 243. Политичке последице ласкавог есеја о Слободану Јовановићу, објављеног у *Гласнику*, биле су више него лоше по кредибилитет новоосноване странке и вероватно непоправљиве по политички углед њеног генералног секретара Драгољуба Јовановића. Он није само приватно прозван већ је и јавно критикован у штампи, и то у Хрватској, где се налазила његова једина реална политичка полуга помоћу које је могао да издигне своју новоосновану странку. Вид. Д. Јовановић, „Учитељ стила“, [1973], *Савременици*, стр. 272. Упор. Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 5, стр. 264, 321.

⁸⁹ Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 5, стр. 307.

⁹⁰ Д. Јовановић, „Слободан Јовановић“, *Медаљони*, 1, стр. 365. Упор. и Д. Јовановић, „Отворено писмо` Милоша Милошевића Слободану Јовановићу“, *Политичке успомене*, 6, стр. 64–69. На другим местима Драгољуб Јовановић, међутим, посебно наглашава идеализам, моралност и принципијелност оснивача Српског културног клуба. Вид. Д. Јовановић, „Наш став и наше место у Блоку народног споразума“, *Политичке успомене*, 4, стр. 238; „28 волова вуку 14 месеци затвора“, *Политичке успомене*, 5, стр. 206.

⁹¹ Д. Јовановић, „Изборни проглас Народног фронта Југославије“, *Политичке успомене*, 8, стр. 154–156. Вид. и Н. Јовановић, *Живот за слободу*, стр. 437.

⁹² Драгољуб Јовановић у својим политичким говорима и текстовима често цитира, спомиње или се позива на ауторитет Слободана Јовановића, који је стална тема и његових *Политичких успомена*. Вид. Д. Јовановић, „Учитељ стила“, [1973], *Савременици*, стр. 270. Драгољуб Јовановић, *Слобода од страха, изабране политичке расправе*, (пр.) Божидар

о другима, хтео сам да оцртам себе“) и више објашњавају његове жеље, амбиције, страхове и бриге него ставове самог Слободана Јовановића.⁹³

Закључак: Доследност теоријских и политичких становишта Слободана Јовановића

Да је Слободан Јовановић идејни творац, иницијатор оснивања, духовни и стварни вођа Српског културног клуба, потврђује пре свега Драгиша Васић у чланку објављеном у *Српском гласу*. Драгољуб Јовановић сведочи да му је Слободан Јовановић експлицитно потврдио да је Српски културни клуб његова идеја. Када се узме у обзир састав оснивача, може се видети да је Српски културни клуб окупио личности које извесно није могао да окупи Никола Стојановић, који тек 1930. године долази из Сарајева и за кога сам Драгољуб Јовановић тврди да по доласку у Београд „као да је у воду пропао“.⁹⁴ Несумњиво је Никола Стојановић дао велики допринос раду Српског културног клуба, у чијем оснивању је и учествовао. Да је, међутим, покренуо оснивање Српског културног клуба као вид реакције босанско-херцеговачких Срба на Споразум Цветковић–Мачек, сасвим је искључено.

Цео случај покретача и оснивача Српског културног клуба, који се, у ствари, своди на питање веродостојности сведочанстава Драгољуба Јовановића, само још једном потврђује да се не могу у исту раван стављати неоспорена јавна сведочанства, нити сведочанстава настала на основу забелешки, са сведочанствима заснованим на сећању о догађајима који су се одиграли неколико деценија раније. Ако се због грубих хронолошких омашки, противречности и некохерентности извештаји Драгољуба Јовановића о покретачу и оснивачу Српског културног клуба не одбаце у целини, с правом треба дати предност његовим поузданијим и веродостојнијим, по правилу старијим сведочанствима, која потврђују да је Слободан Јовановић имао водећу улогу у покретању и оснивању Српског културног клуба.

Јакшић, Ф. Вишњић, Научна књига, Београд 1991, стр. 102, 178, 281, 284, 300, 347; Добрило Аранитовић, *Слободан Јовановић, Библиографија са хронологијом живота и рада*, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010, стр. 312–314. „Слобода од страха“ се налазила у предлогу закона који је новембра 1944. године предложио Драгић Јоксимовић, посланик Демократске странке и касније бранилац Драже Михаиловића, који је због тога убрзо страдао. Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, 8, стр. 183, наглашава да су „сви Драгићеви предлози одбачени, али су већ њихови наслови интересантни“. Нова власт је и у карикатури на насловној страни *Политике* исмевала Јоксимовићев предлог закона. Текст Драгољуба Јовановића „Слобода од страха“ објављен је 1945. године. Вид. Д. Јоксимовић, „Предлог закона о слободи од страха“, у: В. Коштуница, К. Чавошки, *Страначки плурализам или монизам*, стр. 378–379.

⁹³ Вид. Надежда Јовановић, „Уводна напомена“, у: Д. Јовановић, *Људи, људи*, Филип Вишњић, Београд 2005, стр. 7.

⁹⁴ Д. Јовановић, „Др Никола Стојановић“, [2005], стр. 256.

На средишњу личност Српског културног клуба упућује и континуитет политичког ангажовања Слободана Јовановића. Иако није био укључен у страначку практично-политичку активност, током целог живота био је непосредно везан за политику. Због политичког рада Владимира Јовановића рођен је у емиграцији, током детињства у кући слуша политичке разговоре првака Либералне странке, а након студија ради у Министарству иностраних дела, где обавља дужности везане за средишње спољнополитичко питање Србије у то време, македонско питање.⁹⁵ Имао је прилике да буде непосредно упознат са самим државним врхом и скоро свим политичарима свога времена. У низу *Ред – Српски преглед – Српски књижевни гласник – Српски глас – Порука*, може се видети скоро непрекинута нит која повезује часописе чији је био покретач или један од оснивача, а који су сви имали политичку позадину и политички циљ (1894–1958).⁹⁶ На основу рада у *Српском књижевном гласнику* могао је да види да и политички разнородна група може да буде обједињена око одређених идеја и да дуги низ година сарађује на остваривању заједничких циљева. Из групе окупљене око политичког листа *Ред* (1894) су и главни актери неуспелог покушаја смењивања Пашићеве владе због одговорности у рату (1915), при чему се Јовановић помињао као један од потенцијалних чланова владе.⁹⁷

Постоји пун континуитет у спољнополитичким гледиштима Слободана Јовановића, од првих чланака објављених у *Реду* до његових мемоарских списа. Унутрашњополитичка гледишта могу се поједноставити и свести на идеју интегралног парламентаризма, за који, осим теоријских општих предности, сматра да једини и одговара српском народу. За разлику од неких ближних пријатеља и сарадника, Слободан Јовановић никада није заступао југословенску идеју, а још мање је могао бити заговорник југословенског национализма. Средиште његовог целокупног мишљења јесте теорија државе, са којом су ближе или даље повезана сва остала питања којима се бавио. Дужност према држави сматра подразумевајућим етичким начелом, које произлази из његове теорије државе, односно државно-правне личности.⁹⁸ Појмове „културни образац“ и „култура“ (налази се и у самом имену Српског културног клуба) разматра дуги низ година, најчешће са

⁹⁵ О општој државној политици у Македонији у време Јовановићевог рада у Просветном одељењу МИД-а вид. Слободан Јовановић, *Влада краља Александра Обреновића*, СД 6, стр. 91–99. Радош Љушић, „Извештаји Слободана Јовановића о посети српском конзулату у Турској из 1894“, *Историјски гласник* 1 (1997).

⁹⁶ Борис Милосављевић, „Учешће Слободана Јовановића у покретању у раду *Ред*, *Српског прегледа* и *Српског књижевног гласника*“, *Књижевна историја* 43/145 (2011), стр. 637–661. Јовановић је био председник Југословенског народног одбора (1945–1959) чије гласило је била *Порука* (1950–1959).

⁹⁷ Драгомир Јанковић, Светолик Јакшић.

⁹⁸ Вид. више у Борис Милосављевић, „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правног факултета у Београду*, 59/1 (2011), стр. 273–293.

Богданом Поповићем. Треба нагласити и да је најважније појмове политике Српског културног клуба немогуће разумети без темељне анализе беседа и текстова Слободана Јовановића. То најбоље доказују површне и једностране интерпретације политике Српског културног клуба.

Приликом оснивања Српског културног клуба Павле Поповић, један од најстаријих Јовановићевих пријатеља, још из гимназије, односно политичке групе окупљене око листа *Ред* (1894), привремени је председник који предлаже Слободана Јовановића за председника. Међу оснивачима је и Богдан Поповић, чијем утицају се може приписати и учешће одређеног броја привредника у Српском културном клубу.⁹⁹ Око основне групе личности са којима је Јовановић био у сталном контакту, као и чланова породица са којима се знао целога живота, чланова странака чија предисторија има везе са Либералном и Напредном странком, даље се шири круг оснивача и чланова Српског културног клуба, где су присутни и његови бивши студенти. Све, укључујући и идеју поделе Клуба на просветни и привредни део, упућује на основне Јовановићеве идеје, посебно о парламентаризму и друштвеним групама унутар државе. Када се узме пуни континуитет питања која је разматрао и у чијем је практичном решавању суделовао, његово инсистирање на парламентаризму и доследност у погледу мишљења о српским националним интересима, сасвим је разумљиво да је идеја Српског културног клуба разматрана у ужем кругу пријатеља Слободана Јовановића и да је он у сваком погледу водећа личност целог покрета, што најексплицитније потврђују и сведочанства његових сарадника и савременика.

Summary

Dr Boris Milosavljević

The Question of the Initiator and Founder of the Serbian Cultural Club

Key words: *Serbian Cultural Club, Slobodan Jovanović, Dragoljub Jovanović, Yugoslavia*

The Serbian Cultural Club (1937) is indissolubly linked with the name of its first and only president, Slobodan Jovanović (1869–1958). It is widely accepted that this Serbian national and cultural organization was his brainchild. The paper looks into the question as to whether Slobodan Jovanović really was the initiator

⁹⁹ Да су у Београду присни пријатељи Богдана Поповића, који никада није активно ушао у политику, били скоро сви одреда политичари и финансијери, указује Слободан Јовановић, „Богдан Поповић“, *СД* 11, стр. 750.

and founder of the Serbian Cultural Club or if there was some other originator and leader concealed behind his name promoting and realizing political ideas for which the Club was set up. Given the contradictory testimonies about how the Club had been started, it appears necessary to evaluate their credibility and significance by looking at them in their own historical context. Particular attention is paid to the contradictory and incoherent statements of Dragoljub Jovanović (1895–1977), the leader of the left faction of the Association of Farmers, which even contain serious chronological mistakes. The paper also outlines the basic tenets of Slobodan Jovanović's political theory, the evolution of his domestic and foreign policy views, and the prehistory of his political activity. The paper concludes that trust should be put in the earlier testimonies and in the general and coherent historical picture according to which Slobodan Jovanović was the initiator and founder of the Serbian Cultural Club, and that the whole controversy over this question in fact arises from the contradictory and unreliable nature of Dragoljub Jovanović's memoirs.

УДК 327(497.1:495)“1928/1929“
341.24(497.1:495)“1926/1927“

Aleksandra PEĆINAR, MA
Atina

POTPISIVANJE JUGOSLOVENSKO-GRČKOG PROTOKOLA U OKTOBRU 1928. GODINE

APSTRAKT: *Razrešavanje grčko-jugoslovenskih razlika putem potpisivanja Protokola u Beogradu u oktobru 1928, kao uvod u ozvaničenje grčko-jugoslovenskog prijateljstva sklapanjem „Sporazuma o prijateljstvu, izmirenju i arbitraži“ od 27. marta 1929, predstavljalo je prelomnu tačku u odnosima (Kraljevine SHS) Jugoslavije i Grčke u hronološkim okvirima poslednje vlade grčkog premijera Elefteriosa Venizelosa.*

Potpisivanje navedenih diplomatskih protokola uticalo je na razvoj događaja u prostoru jugoistočne Evrope, a ponovno oživljavanje intenzivnih diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Grčke dalo je podstrek jednom opštem balkanskom sporazumu u nastupajućem periodu. Prikaz i analiza procedure potpisivanja Protokola iz oktobra 1928. posebno upućuju na značaj političkih poteza grčkog premijera Venizelosa i njegovo protivljenje kolektivnom balkanskom sporazumu na račun sklapanja bilateralnih ugovora, kao i na promenu njegove spoljne politike posle približavanja Italiji.

Ključne reči: *jugoslovensko-grčki odnosi, Protokol iz 1928, E. Venizelos, kralj Aleksandar Karađorđević*

Analiza predistorije diplomatskih odnosa Kraljevine Jugoslavije i Grčke u periodu koji je prethodio zvaničnoj obnovi prijateljskih veza putem potpisivanja Protokola u Beogradu 1928. ukazuje na kompleksnost bilateralnih kontakata diplomatske osovine Atina–Beograd u periodu 1918–1928. Nesumnjiva promena u političkoj klimi između dve savezničke zemlje, koja može biti definisana kao zaokret u njihovim odnosima, primetna je od momenta ostvarivanja ideje ujedinjenja južnoslovenskih naroda u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.

Iako je potpisivanje Ugovora o Savezu iz 1913. ograničavalo i onemogućavalo težnje i planove političkih vrhova dveju saveznica za ostvarivanje sop-

stvenih teritorijalnih ciljeva na račun one druge, u jednoj kompleksnoj situaciji kao što je bila balkanska u periodu Prvog svetskog rata i određivanja granica na Balkanu, 1918. godina označila je raskid sa savezničkim tradicijama, kao i očigledno zahlađenje u međusobnim relacijama sve do oktobra 1928. Uprkos pokušajima da se konfliktna pitanja između dva suseda razreše putem brojnih pregovora, koji su uglavnom rezultirali dogovorima kratkog veka („Sporazum o uređenju tranzicione trgovine putem Soluna“ iz 1923, „Pangalosovi sporazumi“ iz 1926), tek je povratak Elefteriosa Venizelosa na vlast 1928. stvorio neophodne preduslove za korenito razjašnjavanje diplomatskih suprotnosti između dve susedne zemlje. Kao idejni tvorac grčko-srpskog saveza iz 1913, poklanjao je naročitu pažnju očuvanju prijateljskih odnosa sa severnim susedom Grčke. Zahvaljujući, pre svega, diplomatskoj veštini grčkog premijera, koji je potrebu za obnovom prijateljskih odnosa sa Kraljevinom SHS smatrao sastavnim delom svoje nove spoljne politike, karakterisane tendencijom sprovođenja mirovnih inicijativa na Balkanu, suštinska obnova diplomatskih odnosa dveju zemalja otpočela je u Beogradu u oktobru 1928. godine.

Ponovno diplomatsko približavanje Kraljevine SHS i Grčke, kao segment spoljnopolitičkih težnji balkanskih zemalja za uspostavljanjem novog poretka na Balkanu, predstavljeno njihovim nastojanjima da uspostave međudržavnu saradnju, uz tendencije udaljavanja od uticaja velikih sila, ostvareno je, pre svega, zahvaljujući intervenciji Elefteriosa Venizelosa, ali i jugoslovenskog kralja Aleksandra. Diplomatski potezi dvojice državnika, uprkos tome što su u velikoj meri bili uslovljeni stavovima velikih sila, odigrali su ključnu ulogu u jugoslovensko-grčkom zaokretu i uspostavljanju novog kursa međudržavne saradnje, koja je od tada krenula uzlaznom linijom.

Poredeći odnose Srbije i Grčke sa odnosima dveju zemalja i njihovih ostalih suseda, D. Korantis (Δ. Κοραντίης) karakterisao ih je kao „skoro uvek prijateljske“.¹ Međutim, sklapanje „Protokola Politis–Kalfov“² pretilo je da sudbinski ugrozi „tradicionalno dobre grčko-jugoslovenske veze“.³

Jugoslovenska vlada raskinula je 14. novembra 1924. grčko-srpski „Ugovor o savezu“.⁴ Opšti stav koji je preovladao mogao se svesti na tvrdnju da je

¹ D. I. Korandis *Διπλωματική ιστορία της Ευρώπης*, IMXA, Θεσ/νικί 1968, str. 375.

² A. Tounda-Fergadi, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες, Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ 1924–1925*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1986.

(Protokol „Politis–Kalfov“ potpisan je 24. 9. 1924 u Ženevi u okviru 5. redovnog zasedanja Društva naroda, a odnosio se na način primene odredbi o pitanjima manjina (Ugovor u Nejiju, 3. deo (27/11/1919), kao i Posebnog sporazuma iz Sevra (10/08/1920). U skladu sa članovima ovih ugovora Bugarska i Grčka preuzimale su na sebe obavezu o zaštiti svih nacionalnih manjina naseljenih na njihovim teritorijama).

³ D. I. Korandis *Διπλωματική ιστορία της Ευρώπης*, IMXA, Θεσ/νικί 1968, str. 376.

⁴ A. Tounda-Fergadi, „Σκέψεις του Ελευθερίου Βενιζέλου για την ελληνική εξωτερική πολιτική“, *Σύγχρονα θέματα*, τεύχος 16, Φεβρουάριος, 1983, Αθήνα, str. 49–64.

potpisivanje protokola između grčke i bugarske vlade predstavljalo neposredan povod za raskid ovog ugovora. Jugoslovenska vlada je smatrala neprihvatljivim odlučivanje o sudbini slavomakedonskog stanovništva isključivo putem dvostranih grčko-bugarskih pregovora.⁵ Suštinski uzrok treba, međutim, potražiti u promeni faktora koji su uslovlili potpisivanje grčko-srpskog „Ugovora o savezu“ iz 1913.

Teritorijalno proširenje Kraljevine Srbije (od 1918. Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca) dozvoljavalo je vlastima u Beogradu da vrše „pritiske svake vrste“⁶ na Grčku, koja je u tom trenutku diplomatski bila skoro sasvim izolovana i iznutra oslabljena. Stalno su isticana četiri osnovna jugoslovenska zahteva, koje je Grčka pokušavala da ispuni u želji za ponovnim uspostavljanjem dobrih odnosa sa Kraljevinom SHS. Čineći ustupke shodno svom „potčinjenom“ položaju u odnosu na Kraljevinu, grčka strana je razmatrala: 1) ustupanje metoha manastira Hilandar; 2) sklapanje posebnog ugovora po pitanju manjina; 3) uređenje pitanja Slobodne carinske zone u Solunu, kao i 4) razrešenje pitanja načina funkcionisanja železničke linije Đevdelija–Solun.⁷

Nepohodno je primetiti da je na grčko-jugoslovenske odnose u datom momentu (pre svega na raskid Ugovora o savezu iz 1913)⁸ uticala i neizvesna pozicija Kraljevine SHS u balkanskom okruženju, koja je predstavljala direktnu posledicu politike Beograda prema Italiji, podložne neprekidnim izmenama, u skladu sa planovima italijanske politike na Balkanu.⁹

Tehnički sporazumi koji su pratili novopotpisani Sporazum između dve zemlje od 17. avgusta 1926.¹⁰ predviđali su proširenje srpske zone, značajno proširenje srpskih nadležnosti, kao i utvrđivanje mešovite komisije za kontrolisanje železničke linije Đevdelija–Solun.¹¹ Međutim, reakcije grčkih političkih krugova na potpisani sporazum, koje su bile u skladu sa nezadovoljstvom i zahtevima javnog mnjenja, uslovile su svrgavanje vlade generala Pangalosa putem vojnog puča koji je izveo Kondilis.¹² Posle zvaničnog opovrgavanja „Pangalosovih spo-

⁵ K. Svolopoulos, „Διευθέτηση των σχέσεων Σερβίας και Ελλάδος ,Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1928“, *Το Βαλκανικόν σύμφωνον και ελληνική εξωτερική πολιτική 1928–1934*, „Εστία“ 1977, str. 133 i A. Tounda-Fergadi, „Ο Ρολος των Μακεδόνων Πληρεξουσίων στην απόριψη του Πρωτοκόλλου της Γενεύης από την Ελληνική Εθνοσυνέλευση“, *Επιστημονική Επετηρίδα Π.Α.Σ.Π.Ε.*, Αθήνα 1980, str. 598–603.

⁶ K. Svolopoulos, *nav. delo*, str. 134.

⁷ K. Svolopoulos, *nav. delo*, str. 135.

⁸ A. Koulas, *Οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928*, Θεσσαλονίκη 2007, str. 58–73.

⁹ D. I. Korandis, *nav. delo*, IMXA, Θεσ/νικί 1968, str. 136.

¹⁰ A. Koulas, *Οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928*, Θεσσαλονίκη 2007, str. 170–178.

¹¹ J. Ancel, *Les Balkans face a l'Italie*, Paris 1928, str. 96.

¹² Αρχείο Θεωδόδου Παγκάλου, τόμος β' (1925–1952), Αθήνα 1953, str. 117–118.

razuma“ na zasedanju grčke skupštine 25. avgusta 1927, dr Vojislav Marinković je naveo u svom izlaganju u skupštini da je obavestio Mihalakopouloua o spremnosti Kraljevine SHS da otpočne pregovore o sklapanju jednog novog sporazuma između dve zemlje.¹³

Uprkos blagonaklonoj politici vlade Mihalakopouloua i primetnom poboljšanju u klimi grčko-jugoslovenskih odnosa, ali i nasuprot povoljnim reakcijama i prihvatanju politike grčkog premijera u jugoslovenskom javnom mnjenju, vlada u Beogradu nije pokazivala interesovanje za predloge Atine o obnavljanju pregovora.¹⁴ Međutim, potpisivanje jugoslovensko-francuskog sporazuma uslovalo je promenu stava zvaničnog Beograda, pa su polovinom oktobra vođeni pregovori o trgovinskom sporazumu između Kraljevine SHS i Grčke okončani uspehom.¹⁵ Krajem oktobra 1927. udružene vođe jugoslovenske opozicije Radić, Pribičević i Jovanović uputile su zahtev Marinkoviću za obrazloženje tadašnjeg spoljnopolitičkog položaja zemlje, posebno njenog odnosa prema Grčkoj i nastavka bilateralnih pregovora,¹⁶ na koji je ministar u tom trenutku odbio da odgovori, obećavajući da će dati adekvatno objašnjenje pošto bude proučio navedenu temu.¹⁷

Odgovor Marinkovića, koji je usledio nešto kasnije, podstaknut dodatnim interesovanjem Ljubomira Nenadovića, obrazlagao je jugoslovenski stav upućujući na grčku argumentaciju o narušavanju njene nacionalne prevlasti i nerealne grčke zahteve kao glavne razloge za prekid otpočetih pregovora.¹⁸ Potpisivanje grčko-jugoslovenskog sporazuma o trgovini i pomorstvu (2/11/1927)¹⁹ u trajanju od jedne godine označio je napredak u međusobnim odnosima. Pozitivna klima nije dugo prevladala,²⁰ a početkom decembra 1927. zabeleženi su jugoslovenski

¹³ Times, 24/11/1927 u A. Koulas, *nav. delo*, str. 212.

¹⁴ A. Koulas, *nav. delo*, str. 219. (Trenutno raspoloženje jugoslovenske strane bilo je uslovljeno neizvesnošću paralelno izvođenih jugoslovensko-francuskih pregovora, uspešno okončanih 11/11/1927).

¹⁵ Μακεδονικά Νέα, 14/10/1927.

¹⁶ GMIP, 1928, 7.1/A/5/I/1-1928 (άκρως εμπιστευτικό σημείωμα του Β. Παπαδάκη προς τους υπουργούς Εξωτερικών, Οικονομίας και Συγκοινωνίας, 6/10/1927. (Poverljivi dokument Papadakis ministrima spoljnih poslova, ekonomije i saobraćaja upućivao je na zaključke o nerazrešenim međusobnim pravno-trgovinskim pitanjima prevlasti u oblasti Soluna, prisutnim još od 1923, koja su u slučaju nepravilnog tumačenja mogla biti iskorišćena u političke svrhe).

¹⁷ GMIP, 1927/12/1/2, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς ΥΠΕΞ, 30/10/1927.

¹⁸ Μακεδονικά Νέα, 24/11/1927.

¹⁹ GMIP, 1927/13/1/2, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς ΥΠΕΞ, 10/11/1927. (Navedeni dokument potpisali su jugoslovenski predstavnici Popović i Kučić i grčki izaslanik Mihalakopoulos i Ksidakis na veliko zadovoljstvo jugoslovenske strane, videti *Vreme*, 4/11/1927).

²⁰ GMIP, 1927/12/1/2, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς ΥΠΕΞ, 2/12/1927. (Izveštaj Polihronijadisa ukazivao je da jugoslovenska strana nije imala stvarnu nameru za sklapanje ugovora sa Atinom, u strahu da bi mogla izazvati stvaranje jednog italijansko-bugarskog antibloka. Vlada u Beogradu je smatrala, dodatno, da Grčka jedan ovakav savez želi kako bi ga iskoristila kao oružje protiv Bugarske, a navodi Polihronijadisa upućuju i na tendencije jugoslovenske strane za

izazovi,²¹ koji su samo uvećali zabrinutost grčke strane uslovljavajući zahlađenje u međusobnim diplomatskim kontaktima.

Promenljiv stav Beograda uslovio je nužni zaokret u grčkoj politici i njen pokušaj da pre svega razreši svoje odnose sa Italijom. Ova grčka težnja, pak, pretila je da dobije različite, neočekivane političke razmere, kao i da bude pogrešno protumačena, naročito kod tadašnje vlade u Beogradu. Odluka o italijansko-grčko približavanju, bar u svome prvobitnom obliku, bila je potpuno suprotna planovima o grčko-jugoslovenskom zbližavanju.²²

Pritisak jugoslovenske strane, iako nije predstavljao jedini odlučujući činilac, presudno je uticao na povoljni razvitak grčko-italijanskih odnosa. Napeta situacija koju je prouzrokovalo nepoverenje između jugoslovenske i italijanske strane doprinela je povoljnom razvitku pregovora između Atine i Rima tokom prve polovine 1928. godine.²³

Postojanje mogućnosti potpisivanja najavljenog grčko-italijanskog ugovora sudbinski je podsticalo zabrinutost Beograda, dok je uzrok za odlaganje njegovog formalnog ozvaničenja trebalo potražiti i u strahu predsednika grčke vlade Mihalakopolosa da ne dođe u sukob sa diplomatskom osovinom Beograd-Pariz.²⁴

Ponovno pokretanje celokupnog problema jugoslovensko-grčkih odnosa podstakao je dolazak Elefteriosa Venizelosa na mesto premijera u junu 1928. Kao idejni tvorac grčko-srpskog saveza iz 1913. poklanjao je naročitu pažnju očuvanju prijateljskih odnosa sa severnim susedom Grčke.²⁵ Ponovni dolazak Venizelosa na vlast, međutim, stvorio je neophodne preduslove za korenito razjašnjavaње diplomatskih suprotnosti sa zvaničnim Beogradom.

stvaranje srpsko-grčko-bugarskog sporazuma, kao protivargumenta za sklapanje dogovora samo sa Atinom.)

²¹ GMIP, 1927/30/3/1, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς ΥΠΕΞ, 3/12/1927. (1/12/1927 na dan obeležavanja godišnjice stvaranja Kraljevine SHS, predsednik sokolskog društva uputio je pozdrav potčinjenoj braći u Istri, Grčkoj i Rumuniji).

²² K. Svolopoulos, *nav. delo*, str. 137–139.

²³ GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Καραπάνος προς Πρεσβείαν Βελιγραδίου.αρ.πρωτοκόλου 9359, Εν Αθήναις τη 23^η Αυγούστου 1928.

²⁴ GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλον, αριθ.764, Βελιγράδιον 4 Ιουνίου 1928, GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Πολίτης προς Μιχαλακόπουλον, αριθ. Πρωτ.2201, Παρίσιοι 20 Ιουνίου 1928, GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Κακλαμάνος προς Υπουργείο των Εξωτερικών, αριθ, 9822 Νο 2263, Λονδίνον 23/8/1928.

²⁵ K. Svolopoulos, „Διευθέτηση των σχέσεων Σερβίας και Ελλάδος ,Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1928“, *Το Βαλκανικόν σύμφωνον και ελληνική εξωτερική πολιτική 1928–1934*, “Εστία“ 1977, str. 133–135.

Kao nepokolebljivi zaštitnik grčko-srpskog saveza, premijer Venizelos je požurio da objavi predstojeći sporazum sa Italijom, kako u Parizu i u Londonu tako i u Beogradu, potvrđujući da sklapanje pomenutog sporazuma nipošto nije upravljeno protiv Kraljevine SHS. Paralelno, posredno utičući na pisanje međunarodne štampe, ali i posredstvom međunarodnih diplomatskih puteva, neprestano je podvlačio čvrstu nameru Atine da ponovo uspostavi klimu poverenja i prijateljstva sa susednom kraljevinom. On je odbacio predlog o sklapanju grčko-italijanskog saveza, izražavajući pri tom nemogućnost da sledi politiku koja bi mogla biti shvaćena kao neprijateljska prema jugoslovenskoj strani. Stav grčkog premijera upućivao je na stabilizovanje odnosa Atine i Beograda putem potpisivanja jednog sporazuma o nenapadanju, isključujući mogućnost potpisivanja dvostranog grčko-jugoslovenskog saveza. Besprekoran stav Venizelosa prema Beogradu ipak nije sprečio potpisivanje Grčko-italijanskog sporazuma od 23. septembra, čime je Italija značajno ojačala svoj uticaj u balkanskom prostoru, upravo na račun Jugoslavije.²⁶

Inicijative za uređenje odnosa između Kraljevine SHS i Grčke, pre svega stav Francuske, jednog od odlučujućih činilaca za uspešno ostvarivanje procedure potpisivanja protokola između dva suseda, detaljno je pratila štampa ovog perioda, kao i prepiska između grčkih i srpskih diplomatskih predstavnika u Parizu i Beogradu. Reakcije francuske vlade na glasine o potpisivanju grčko-italijanskog sporazuma, zvanično su bile iskazane uverenjem francuskog premijera i ministra spoljnih poslova Brijana, posle razgovora koje je imao sa Marinkovićem, da potencijalno potpisivanje ovakvog sporazuma neće uticati na grčko-jugoslovenske pregovore o usklađivanju međusobnih odnosa.²⁷

Značajan činilac koji je dodatno trebalo da ukaže na pozitivno raspoloženje obe susedne zemlje, na njihovo diplomatsko približenje, kao i na obostrani pokušaj razrešavanja pitanja koja su ih razdvajala, predstavljalo je osnivanje Grčko-srpskog sindikata u Solunu u periodu koji je neposredno prethodio potpisivanju konačnog sporazuma. Statut novoosnovanog Grčko-srpskog sindikata u Solunu uređivao je trgovinske odnose Kraljevine SHS i Grčke i utvrđivao njihove obaveze po pitanju Slobodne carinske zone u Solunu.²⁸ Srdačnu manifestaciju grčko-srpskih odnosa u Privrednoj komori u Solunu prilikom osnivanja Grčko-srpskog sindikata komentarisao je francuski list *Le Progress*. Prenoseći mišljenje Mavrokordatos, da je osnivanje jedne takve komisije moglo značajno da ojača prijateljske ali i trgovinske odnose dveju susednih zemalja, list je

²⁶ K. Svolopoulos, *nav. delo*, str. 137–139.

²⁷ GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελευθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, Απόψεις επί των Πρωτοκόλλων, Αρ.πρωτ. 77, Προς το Μιχαλακόπουλο, Παρίσι οι 10 Ιανουαρίου 1928.

²⁸ GMIP, 1928, 15. 4, Ελληνοσερβικός Σύνδεσμος Φιλίας, Commission Nationale Hellenique de cooperation intellectuelle de la societe des nations, Athenes 10/04/1928.

παρελθόντος iznosio i stav Nastasijevića, predstavnika srpske strane, koji je delio mišljenje grčkog predstavnika.²⁹

Solunski list *Makedonija*, pišući povodom osnivanja Grčko-srpskog sindikata, pored prikaza teške unutrašnje situacije u Jugoslaviji³⁰ posle ubistva u Skupštini i reakcija hrvatske strane („čije ponašanje ne uliva poverenje posle žalosnog događaja“), izražavao je nadu da će osnivanje grčko-srpskog sindikata uspeli da izmeni ponašanje narodne mase koja je nadahnuta „filologijom, pisanjem štampe i poezijom“ i da će „doprineti postizanju suštinskih rezultata u poboljšanju odnosa dveju zemalja“. Osvrt na različite ekonomske interese dvaju suseda, kao i uverenje o suštinskoj izmeni srpskog stava prema Grčkoj u posleratnom periodu, članak je okončavao ubeđenjem da će grčko-srpski sindikat uspeli da ukloni nepoverenje i da preokrene postojeće neprijateljsko raspoloženje u odnosima dveju susednih zemalja.³¹ *Journal de Geneve* takođe je izveštavao o aktuelnoj grčko-jugoslovenskoj situaciji, naglašavajući pri tom ustupke Grčke prema Kraljevini.³²

Potvrdu pozitivnih kretanja na osovini Atina–Beograd pruža članak „Balkanski slučaj“ lista *Le Progress*, prenoseći izjave jugoslovenskog ministra inostranih poslova Marinkovića povodom aktuelnih spoljnopolitičkih tema. Izražavajući pozitivno raspoloženje jugoslovenske strane za potpisivanje jednog sporazuma sa Grčkom koji bi uredio sva postojeća pitanja (pre svega ekonomske razlike), ministar je naglašavao tehničke poteškoće u izvođenju pregovora (pitanje slavomakedonskog stanovništva i njihov stav).³³ Izražavajući, ipak, blagonakloni stav Beograda prema svom južnom susedu, navodio je da „potpisivanje jednog grčko-italijanskog sporazuma ne bi trebalo da predstavlja prepreku za uspešno okončavanje odgovarajućih grčko-jugoslovenskih pregovora.“³⁴

Pres-biro iz Soluna, prenoseći detalje razgovora Mavrokordatosa i generalnog konzula Kraljevine SHS Nastasijevića, naglašavao je neophodnost

²⁹ GMIP, 1928, 15. 4, Ελληνοσερβικός Σύνδεσμος Φιλίας, „Le Progress“, „Cordiale Manifestation Greco-Serbe“, 4/09/1928.

³⁰ GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Πολίτης προς Καραπάνον, αριθ. Πρωτ. 2875, Παρίσι 7 η Αυγούστου 1928.

³¹ GMIP, 1928, 15. 4, Ελληνοσερβικός Σύνδεσμος Φιλίας, „Μακεδονία“, 10/09/28, «Σύνδεσμοι και πραγματικότητα».

³² GMIP, 1928, 14. 1, Ελληνοσερβικά κείμενα, Α πολιτική Α/5/1, Καραπάνος προς ΥΠΕΞ, Γενεύη 10/09/1928.

³³ GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Πολίτης προς Καραπάνον, αριθ. Πρωτ. 2875, Παρίσι 7 η Αυγούστου 1928 („Politika koju je Jugoslavija primenjivala prema Grčkoj, a koja je zvanično težila usaglašavanju sa nama, sistematično je izbegavala ostvarivanje odavno izraženih tendencija, pisao je Politis Karapanosu“).

³⁴ GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη ζώνη Θεσσαλονίκης, Απόψεις επί των Πρωτοκόλλων, Le Progress 10/09/1928, „Βαλκανικές υποθέσεις“, Declarations de M. Marinkovitch sur la relation entre la Yougoslavie et la Grece.

„izmene u srpskoj politici naspram Grčke“, pozitivno ocenjujući inicijativu za osnivanje grčko-srpskog sindikata u Solunu.³⁵ Međutim, entuzijazam izražen pri osnivanju grčko-srpskog sindikata, prema rečima direktora biroa, bio je „jednostran, iz razloga što je stav srpskih vlasti dijametralno različit od stava Srba prema Grcima“.³⁶

Analiza uslovljenosti grčko-jugoslovenskih odnosa stanjem na međunarodnoj sceni nužno je nametnula i ocenu odnosa Grčke i Francuske početkom 1928. Značajno je da ukažemo na zabrinutost francuske strane koju je prouzrokovao grčko-italijanski sporazum, kao i na taj način nastalu neravnotežu unutar sistema francuskih savezništava u istočnoj Evropi.

U periodu između dva svetska rata grčko-francuski odnosi došli su na probu u uslovima nove međunarodne stvarnosti, koju je određivao stav Ke d'Orseja. Diplomatska komunikacija između dve zemlje svoju najtežu fazu je prolazila upravo tokom prve polovine 1928.³⁷ Razlozi za prevladavanje pomenute atmosfere nalazili su se u isplati ratnih reparacija i grčko-italijanskom približavanju, ali i u podršci koju je Italija pružala jugoslovenskim zahtevima naspram Grčke. Uistinu, od opovrgavanja grčko-srpskog saveza iz 1913, Ke d'Orse je uporno težio ponovnom zbližavanju Grčke i Srbije. Ponovni dolazak Venizelosa na vlast pružao je mogućnost za korenitu izmenu u odnosima Francuske i Grčke, kao i nadu da će njegovo prisustvo doprineti učvršćivanju mira u jugoistočnoj Evropi i brzom obnavljanju grčko-srpskih prijateljskih veza.³⁸

Jugoslovenski izvori takođe su ukazivali na značaj dugoročnih grčko-srpskih pregovora za Ke d'Orse, naglašavajući da je u januaru 1928, buduće diplomatsko razrešenje odnosa dveju susednih zemalja bilo najznačajnije pitanje koje je interesovalo francusko ministarstvo inostranih poslova. Francuski diplomatski predstavnik Dar je preklinjao Marinkovića da nastavi sa pregovorima sa Grčkom, tvrdeći da će ovakav sporazum ojačati položaj Jugoslavije u njenim pregovorima sa Italijom.³⁹

Francuska je insistirala da se razreši pitanje Soluna, kako bi se obezbedilo srpsko snabdevanje tokom rata, ali i kako Grčka ne bi našla utočište u Mu-

³⁵ GMIP, 1928, 15. 4, Ελληνοσερβικός Σύνδεσμος Φιλίας, Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης, Αρ.πρωτ. 3911/27460, Εν Αθήναις 12/09/1928.

³⁶ GMIP, 1928, 15. 4, Ελληνοσερβικός Σύνδεσμος Φιλίας, Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης προς ΥΠΠΕ, Εν Αθήναις τη 18 Σεπτεμβρίου του 1928.

³⁷ GMIP, 1928, Α' πολιτική, Ελεύτερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακάπουλον, αριθ.764, Βελιγράδιον 4 Ιουνίου 1928.

³⁸ K. Svolopoulos, „Το Βαλκανικόν σύμφωνον και ελληνική εξωτερική πολιτική 1928–1934“, „Εστία“ 1977, „Παράρτημα- Διευθέτηση των σχέσεων Σερβίας και Ελλάδος „Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1928, σελ. 143–145, K. Svolopoulos, „Η Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη Συνθήκη της Λοζάννης“, Θεσσαλονίκη 1977, (α) Η ενόσχυσις των φιλικών σχέσεων με τους βαλκανικούς γείτονας, β) η σύναψις του ελληνογιουγκοσλαβικού πρωτοκόλλου), str. 117.

³⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, ISI, Beograd 1985, str. 134.

solinijevom „timu“. Grčka, baš kao i Jugoslavija, malo je pažnje obraćala na savete Francuske. Objašnjavajući ovu kriznu situaciju, V. Vinaver je naveo posetu Mihalakopulosa Musoliniju, citirajući pretnju grčkog izaslanika italijanskom izaslaniku Arlotti: „Ako sada uspostavite savezništvo sa Turskom, ja ću sklopiti jedan protokol sa Jugoslavijom“.⁴⁰ Srpski izvori isticali su značaj ponovnog dolaska Venizelosa na vlast, a jugoslovenski predstavnici u Ženevi su govorili da će „lisica sa Krita znati da izvede manevar i sa Italijom i sa Jugoslavijom“, naglašavajući da „Venizelos nije postao pion Musolinija, već naprotiv, Musolinija je iskoristio skoro kao svog piona da bi smirio Jugoslaviju“.⁴¹

Intervencija jugoslovenskog kralja Aleksandra značajno je doprinela obnavljanju pregovaračkih kontakata između Atine i Beograda.⁴² Tako je trećeg septembra, u Ženevi, objavljen početak pregovora između ministara spoljnih poslova obe zemlje, Karapanosa i Marinkovića. Nepokolebljivost predstavnika Kraljevine SHS i Grčke i njihova istrajnost u ostvarivanju postavljenih ciljeva nisu dozvoljavali pozitivan razvoj pregovora. Ke d'Orse je podsticao i naglašavao preko svog izaslanika u Beogradu korist za Kraljevinu ako nastavi sa pregovaračkim dijalogom i savetovao da se ne obeshrabruje pozitivno raspoloženje u Atini.⁴³

Kako bi preokrenuo nezadovoljstvo i zabrinutost Francuske, Elefterios Venizelos je pristupio jednoj veoma retkoj egzibiciji svoje diplomatske veštine, obaveštavajući francusku stranu o toku pregovora sa italijanskom vladom. Konvencionalna forma grčko-italijanskog sporazuma izazivala je neposrednu rezervisanost Pariza, međutim, njen suštinski politički sadržaj, primenjivan u praksi, nije mogao predstavljati izvor zabrinutosti za francuske diplomatske krugove. Pokušaj Venizelosa da ostvari delimično prilagođavanje grčke spoljne politike, a da ne naruši pri tom sistem tradicionalno čvrstih veza saradnje i uzajamne podrške sa Francuskom i Velikom Britanijom pokazao se kao uspešan. Štaviše, uspeo je da iskoristi italijansku podršku kao argument u ublažavanju grčko-srpskih razlika, koje su predstavljale glavni predmet zabrinutosti i prepreku težnjama Ke d'Orseja u prostoru istočne Evrope.

⁴⁰ V. Vinaver, *nav. delo*, str. 135.

⁴¹ V. Vinaver, *nav. delo*, str. 135.

⁴² A.B., 331, Πολίτης προς Βενιζέλον, 24/08/1928 (Izveštaj upućuje na uticaj Quai d'Orsay na onakvu inicijativu kralja Aleksandra), GMIP, 1928, A' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αριθ. Πρωτ. 11 475, Νο 3689, Παρίσι 16/10/1928. (U ovom izveštaju Politis je prenosio uverenje Ph.Berthelota o isključivoj zasluzi Venizelosa za obnavljanje pregovaračkih kontakata Atine i Beograda, dok je sam Venizelos u svom izveštaju o toku pregovora u Beogradu naglašavao doprinos kralja Aleksandra poneljnom razvitku jugoslovensko-grčkih pregovora.) Videti u GMIP, 1928 Κατάταξη 36.2, Καταγγελία Ελληνοσερβικής Συμμαχίας-Παραπομπή Πάγκαλου στην Κοινοβουλευτική ανακριτική επιτροπή (Παλιό θέμα) Α/19, Συνομιλίες Βενιζέλου στο Βελγιάδιον 9, 10, 11/10/1928 (Memorandum Venizelosa o pregovorima u Beogradu).

⁴³ A.B., 51, Συνομιλίες εν Παρίσις, 26, 28 και 29 Σεπτεμβρίου i GMIP, 1928, A' πολιτική, Ελεύθερη Ζώνη Λιμένος Θεσσαλονίκης, Απόψεις Ελλήνων και Γιουγκοσλάβων, αρ. 2875, Πολίτης προς Καραπάνον, Παρίσι 7 Αυγούστου 1928.

Razmatrajući osnovne negativne preduslove za potpisivanje jednog sporazuma sa Kraljevinom, tokom svojih razgovora sa Ke d'Orsejom, kao i u svojim pregovorima sa srpskim predstavnicima (Marinkovićem i Spalajkovićem), navodeći kao najvažnije preterane jugoslovenske zahteve, dodao je da je sklapanje jednog takvog sporazuma bilo nemoguće posle potpisivanja grčko-italijanskog sporazuma i da bi najverovatnije izazvalo ozbiljne posledice na veze Grčke i Italije, a takođe, da između Kraljevine SHS i Grčke ne postoji pitanje razlika u detaljima, već da su te razlike suštinske.⁴⁴

U nastavku, kompromisno raspoloženje srpskih predstavnika, nametnuto od strane države i pruzrokovano mnogobrojnim činiocima, dozvolilo je povoljan nastavak pregovora. Unutrašnja kriza u Jugoslaviji (posle ubistva hrvatskih vođa 20. juna 1928, a koja je probudila nade Italije u moguću rascep Jugoslavije) podstakla je vladu da preduzme jednu diplomatsku inicijativu koja je bila primerena javnom mnjenju i osmišljena da izazove pozitivan odjek. Potpuno povlačenje Beograda pred grčkim stavovima bilo bi sumnjivo da nije bilo odlučujuće inicijative francuskog diplomatskog sistema, kao i direktne jugoslovenske zavisnosti od njega.⁴⁵

Marinković je 29. septembra pregovarao sa premijerom Venizelosom povodom novog sporazuma. Venizelos je prihvatao potpisivanje jednog protokola u slučaju da se Bugarska ili neka od velikih sila okrene protiv balkanskog sistema, a koji Marinković nije prihvatao. Jugoslovenski predstavnik je na ovaj način bio primoran da se „cenjka“, koristeći francusko posredovanje. Paralelno, Venizelos je 23. septembra u Rimu potpisao grčko-italijanski sporazum o prijateljstvu i neutralnosti, nastavio svoj put prema Parizu, gde je podneo raport o svojoj politici „prema Rimu i Beogradu“, a zatim se 9. oktobra uputio prema Beogradu da bi nastavio svoje pregovore sa Marinkovićem.⁴⁶

Novi razgovor Marinkovića sa Venizelosom 2. oktobra ukazivao je na mogućnost sklapanja ugovora o prijateljstvu i posredovanju između Grčke i Kraljevine, koji se ne bi suštinski razlikovao od grčko-italijanskog sporazuma. Objavljivanje uslova sadržanih u prvoj verziji sporazuma zapretilo je da izazove ozbiljne razmirice u većem delu srpskog javnog mnjenja. Osnovni uzrok nezadovoljstva ležao je ne toliko u načinu razrešavanja razlika po pitanju Soluna, već je to bio politički smisao sporazuma. Glavno pitanje jugoslovenske strane je bilo u osiguravanju jednog sporazuma obostranih garancija protiv mogućeg napada Bugarske kao saveznika neke treće strane, najverovatnije Italije. Sa druge strane, Venizelos je insistirao na potpisivanju jednostavnog sporazuma o prijateljstvu, koji je bio sličan onom potpisanom sa Italijom.⁴⁷

⁴⁴ A.B., 51, Συνομιλίας εν Παρισίοις, 26, 28 και 29 Σεπτεμβρίου του 1928.

⁴⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, ISI, Beograd 1985, str. 148.

⁴⁶ V. Vinaver, *nav. delo*, str. 147.

⁴⁷ GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, Η Επιτροπεία Ελευθέρας Ζώνης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1/10/1928.

Pažljivo prateći efekte nove grčke spoljne politike, grčki diplomatski predstavnici detaljno su izveštavali o odjecima Venizelosove diplomatije na Balkanu. Prenoseći stav rumunskog pres-biroa o odnosu Venizelosa naspram Italije, kao i sagledavanje njegove balkanske vizije, koja se pored Kraljevine SHS odnosila i na Rumuniju, list *Virtoul* je naglašavao da grčki premijer nije bio pristalica „balkanskog Lokarna“ i da je ovaj slučaj smatrao pitanjem budućnosti. Narочito je isticana uporna zainteresovanost Pariza za značenje sporazuma između Grčke i Italije.⁴⁸

Nekoliko dana pre potpisivanja protokola u Beogradu, jedan zvaničan dokument upućen iz Poslanstva Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca u Atini, na ime Kalapotakisa, direktora pres-biroa u Atini, u izvesnoj meri potvrdio je oklevanje Beograda prenoseći stavove Marinkovića, ministra inostranih poslova Kraljevine SHS povodom sklapanja predstojećeg grčko-jugoslovenskog saveza.⁴⁹

Uprkos nedefinisanozi zvaničnog jugoslovenskog stava, 9. oktobra 1928. premijer Grčke stigao je u Beograd povodom konačnih pregovora i potpisivanja protokola. Beogradska štampa (listovi *Samouprava*, *Trgovinski glasnik*, *Vreme*) prikazivali su dolazak grčkog premijera kao jedan prijatan i događaj od istorijskog značaja.⁵⁰

Pregovori, koji su se odvijali u Beogradu tokom 9, 10. i 11. oktobra, zama- lo nisu došli u bezizlaznu situaciju. Početni dogovor Venizelos–Marinković spa- sen je samo zahvaljujući odlučnoj reakciji kralja Aleksandra.⁵¹ Stav jugosloven- skog vladara može se objasniti ne samo njegovim iskrenim kompromisnim raspoloženjem, već i upornim francuskim preporukama.⁵² Tok kriznih pregovora u Beogradu, opisan u jednom opširnom memorandumu, izložio je lično grčki pre- mijer.⁵³ Marinković, posle potpisivanja grčko-italijanskog sporazuma, nije imao drugi izbor i bio je primoran da napravi kompromis sa zahtevima Francuske. Venizelos je „izmanevrisao“ Marinkovića, pošto je sporazum sadržao i članak o neutralnosti Grčke. Grčka je na taj način ostajala neutralna u slučaju bilo kakvog

⁴⁸ GMIP, 1928, 14. 1., Ελληνοσερβικά κείμενα Α/5/1, Ελληνική Πρεσβεία προς ΥΠΕΞ, Βουκουρέ- στι, 1/10/1928.

⁴⁹ GMIP, 1928, 14. 1., Ελληνοσερβικά κείμενα, Α πολιτική Α/5/1, Legation du Royaume des SCS, Athenes 4/10/1928.

⁵⁰ GMIP, 1928, 15. 2., Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελευθέρη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, 9 octobre, le press du Belgrade.

⁵¹ Μακεδονία, Ανάλυση των σπουδαιότερων σημείων της συμφωνίας μετά της Σερβίας, Δια- μετακομιστικών εμπορίων, Η Ζώνη, Η ακτοπλοία, οι σιδηροδρόμοι. Ο βασιλεύς Αλέξανδρος ηξήωσε να μη φύγει ο Βενιζέλος ωρίς την συμφωνίαν 13/10/1928, str. 4.

⁵² K. Svolopoulos, *Το Βαλκανικόν σύμφωνον και ελληνική εξωτερική πολιτική 1928–1934*, „Εσ- τία“ 1977, Παράρτημα- Διευθέτηση των σχέσεων Σερβίας και Ελλάδος, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1928, str. 165, K. Svolopoulos, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη Συνθήκη της Λοζάννης*, Θεσσαλονίκη 1977, str. 132.

⁵³ GMIP, 1928, 36. 2., Καταγγελία ελληνοσερβικής συμμαχίας, παραπομπή Παγκάλου στην κοι- νοβουλευτική επιτροπή, Συνομιλίες Βενιζέλου, Βελιγράδιον 9, 10 και 11 Οκτωβρίου 1928.

napada protiv Jugoslavije. Po želji Francuske, Venizelos se zakleo da ništa prikriveno nije postojalo u ugovoru sa Musolinijem, kao i da je kralj Aleksandar zvanično izjavio da nema nikakvih pretenzija prema Solunu. Venizelos je izrazio najveću zahvalnost Parizu, dok je Marinković bio primoran da ostane zadovoljan jednim sporazumom koji nije podrazumevao ni kontrolu železničke pruge niti tranzitnu trgovinu oružjem.⁵⁴

Kompromisno raspoloženje srpskih predstavnika, koje je u suštini dozvoljavalo povoljan razvitak pregovora, bilo je podstaknuto od političkog vrha države kao posledica brojnih činilaca. Što se tiče unutrašnje političke situacije, rukovodeći krugovi, kao i jugoslovensko javno mnjenje, posle potpisivanja grčko-italijanskog sporazuma bili su savladani osećanjem da je Kraljevini pretilo da bude okružena jednim izolacionim obručem. Potpisivanjem grčko-italijanskog sporazuma, Grčka se priključila zemljama koje su održavale izuzetno bliske odnose sa Italijom (to su već bile učinile Mađarska i Bugarska). Njihov strah je bio pojačan činjenicom da, i pored otvorene diplomatije Venizelosa, nisu bili uvereni da se iza potpisivanja grčko-italijanskog protokola ne krije neka obaveza. Paralelno, pritisak poslovnih i ekonomskih krugova odlučno je podsticao jugoslovensku vladu na jedno kompromisno uređivanje razlika sa Grčkom. Ublažavanje ovih razlika, kao i uređivanje razlika sa preostalim susedima, bilo je postavljeno kao preduslov od zapadnoevropskih ekonomskih i političkih krugova za odobravanje jednog novog spoljnog zajma. Dodatno, unutrašnja politička kriza u Jugoslaviji podstakla je vladu na ovakvu diplomatsku inicijativu koja je trebalo da proizvede pozitivan odjek u javnom mnjenju. Naročito je Marinković u ovakvom nastupu jugoslovenske strane tragaو za mogućnošću jačanja svoje lične pozicije.⁵⁵

Konačno usaglašavanje stavova grčke i jugoslovenske vlade potvrđeno je putem Protokola od 11. oktobra. Ovaj protokol ne samo da je razjasnio postojeće nesuglasice (način funkcionisanja Slobodne zone u Solunu i železničke linije Solun-Đevdelija), ozvučivši tako obnavljanje prijateljskih odnosa između Beograda i Atine, već je i otvorio put za potpisivanje protokola od 17. marta 1929, kojima je bila regulisana tranziciona trgovina preko Soluna, kao i prema „Sporazumu prijateljstva, pomirenja i arbitraže“ od 27. marta 1929.

Prema tvrdnji D. I. Korandisa, ova dva protokola potpisana u Beogradu razrešavala su glavne razlike između dve zemlje. Prvi protokol je predviđao da će pregovori između dveju zemalja biti podržani grčkim predlozima od 1. juna 1926. i da će biti rešena aktuelna pitanja: a) da će srpska zona u Solunu biti korišćena samo za transport robe prema Jugoslaviji i iz nje, a ne od neke treće strane ili pre-

⁵⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, ISI, Beograd 1985, str. 147.

⁵⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva rata*, ISI, Beograd 1985, str. 128; K. Svolo-poulos, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη Συνθήκη της Λοζάννης*, Θεσσαλονίκη 1977, str. 132–136.

ma nekim trećim zemljama; b) da će brodovi koji se koriste u srpskoj slobodnoj zoni prethodno biti podvrgnuti higijenskoj kontroli grčkih vlasti i g) da se u srpskoj zoni zabranjuje industrijalizacija uvezene robe. Putem drugog protokola bilo je određeno da će u slučaju iskazivanja žalbi Kraljevine SHS koje bi se ticale funkcionisanja železničke linije Đevđelija–Solun, one biti prosleđivane na ocenu ličnosti odabrane od obe vlade.⁵⁶

Razrešavanje grčko-srpskih razlika odlučno je doprinelo širenju saradnje u pravcu ostvarivanja mira u jugoistočnoj Evropi i ohrabrialo je kretanje prema opštem balkanskom sporazumu. Uravnoteženje tendencija unutar balkanskog prostora, kao i verno prilagođavanje duhu Društva naroda, predstavljali su pozitivan doprinos u procesu ostvarivanja opšteg mira. Što se Venizelosa tiče, odgovarajuća primena njegovih diplomatskih veza sa Rimom, sa Parizom, kao i sa Londonom, pružala mu je sredstvo da slomi nepristupačnost Beograda.⁵⁷

Potpisivanje Protokola od 11. oktobra je predstavljalo značajan uspeh za grčku diplomatiju. Zahvaljujući pre svega velikom diplomatskom iskustvu grčkog premijera, uspešno su bili povezani grčko-jugoslovenski dijalog i njegova šira evropska politika. Kao nosilac novog duha otvorene diplomatije, uspeo je da poveže zaokret prema Italiji, potvrdu prijateljstva prema Francuskoj i Velikoj Britaniji, kao i obnavljanje grčko-jugoslovenskih veza na osnovi ravnopravnosti i međusobnog poštovanja.⁵⁸

Potpisivanje grčko-jugoslovenskih protokola je izazvalo višestruke reakcije i razgovore, o kojima svedoče novine i diplomatska prepiska odmah posle uređivanja odnosa u Beogradu. U prilog navedenoj činjenici navodimo izveštaj Polihronijadisa grčkom MIP-u, povodom potpisivanja protokola, koji naglašava značajne tačke kao što su:

- 1) Ograničavanje srpske zone isključivo na opsluživanje srpske trgovine,
- 2) Obaveza teretnih brodova da pri prolasku kroz srpsku zonu prilažu dokumenta prethodno overena od grčkih vlasti,
- 3) Postavljanje stanice u ovoj zoni,
- 4) Pitanje državljanstva monaha manastira Hilandar.

Po njegovom mišljenju, ovaj akt je prvobitno predstavljao osnov za reagovanje na mogućnost ponovnog ozvaničenja saradnje dve susedne zemlje.

⁵⁶ D. I. Korandis, *Διπλωματική ιστορία της Ευρώπης*, IMXA, Θεσ/νικί 1968, str. 379.

⁵⁷ K. Svolopoulos, „Διευθέτηση των σχέσεων Σερβίας και Ελλάδος, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1928“, *Το Βαλκανικών συμφωνιών και ελληνική εξωτερική πολιτική 1928–1934*, Εστία 1977, str. 166, K. Svolopoulos, „Η ενύσχυσις των φιλικών σχέσεων με τους βαλκανικούς γείτονας; Η σύναψις του ελληνογιουγκοσλαβικού πρωτοκόλλου“, *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική μετά τη Συνθήκη της Λοζάννης*, Θεσσαλονίκη 1977, str. 144.

⁵⁸ K. Svolopoulos, „Το Βαλκανικών συμφωνιών και ελληνική εξωτερική πολιτική 1928–1934, „Εστία“ 1977“, (Παράρτημα- Διευθέτηση των σχέσεων Σερβίας και Ελλάδος, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1928), str. 167.

„Srbi“, koji su kao jedinu obavezu preuzeli na sebe tranzitnu trgovinu robom koja je bila namenjena Grčkoj, s druge strane su postavili zahteve koji su nailazili na otpor Grka (sopstvena železnička linija unutar zone, jugoslovensko državljanstvo za monahe na Hilandaru, pitanje osporavanog državljanstva). Ti zahtevi su na kraju napušteni, prenosio je grčki predstavnik u Beogradu.⁵⁹

Le messenger d`Athenes, kao potvrdu ublaženog stava Beograda, prenosio je pisanje jugoslovenske štampe. Opisujući susret zastupnika ministra inostranih poslova Kraljevine SHS Šumenkovića sa ministrima SAD-a, Rumunije i Velike Britanije, tokom kojeg je objavio potpisivanje protokola sa Venizelosom od 9, 10. i 11. oktobra, izjavio je da je njegova želja bila da se obnovi tradicionalno prijateljstvo sa Grčkom, kao i da se ponovo uspostavi mir na Balkanskom poluostrvu. List je naglašavao da je sporazum potpisan na čvrstoj osnovi koja obezbeđuje „jedno trajno i korisno prijateljstvo“. Drugi članak istih novina prenosio je izjave koje je dao Venizelos posle svog povratka u zemlju, jedan opširan izveštaj o potpisanom protokolu, kao i sličnost grčko-jugoslovenskog protokola mogućeg trajanja i do pet godina, sa nedavno potpisanim grčko-italijanskim protokolom.⁶⁰

Italijanski list *Tribuna*, navodeći činjenice o sklopljenom sporazumu između Atine i Beograda, potpisivanje sporazuma opisivao je kao uspeh Grčke. Vrednost ugovora, prema pisanju lista, bila je u tome što je uspeo da neutrališe srpske zahteve koji su ugrožavali grčka prava, a koja su „Pangalosozi ugovori“ odobrali. Postojeći sporazum u potpunosti je bio primeren novoj grčkoj spoljnoj politici, koja je prema pisanju članka uspela da stvori osnove za potpisivanje sporazuma sa Italijom. Ova politika trebalo je da bude krunisana budućim potpisivanjem ugovora sa Bugarskom i Turskom. Pisac članka optuživao je jugoslovensku politiku, koja je u saradnji sa Francuskom pokušala da Grčku privuče ka jednom antiitalijanskom bloku.⁶¹

Grčki listovi *Fos*, *Tahidromos* i *Makedonija* naročito su analizirali izjave Caldarisa povodom potpisanog grčko-jugoslovenskog sporazuma. On je izbegavao da bude jasan u prognozi budućih diplomatskih dešavanja na relaciji Atina–Beograd, navodeći samo sledeće: „Nemam u vidu samo uslove pod kojima će biti potpisan sporazum saradnje i prijateljstva sa Srbima, Hrvatima i Slovencima. Ne želim da iznosim sud po pitanju spoljne politike pre nego što budem imao precizan uvid u stanje. Jedino što sam u mogućnosti da kažem, jeste da među svim narodima preovladava težnja za mirom posle nesreća velikog rata. Sa tim

⁵⁹ GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, 13/10/1928.

⁶⁰ Le messenger d`Athenes, „Les dernieres Nouvelles, L`accord Greco-serbe et les Puissances, M. Venizelos rentre ce matin a Athenes, les declarations qu`il faites dans la nuit a Salonique“, 13/10/1928.

⁶¹ GMIP, 1928 Ελληνοσερβικά κείμενα, Απολιτική Α/5/1, Legation de la Republique Hellenique en Italie προς ΥΠΕΞ, 14/10/1928, Αρ.πρωτ 1627.

se grčki narod ne slaže u potpunosti. Sa opštim mišljenjem naroda slagala se i grčka vlada, a Ekumenski patrijarhat je težio da bude na usluzi politici mira, u naročitom cilju da se regulišu bitna pitanja sa Jugoslavijom, što je bio neophodan preduslov kako su stvari nalagale⁶².

Članak u *Neue freie presse* analizirao je boravak Venizelosa u Beogradu tokom trajanja pregovora. List je pružao osvrt na razvojni put grčkog premijera u ostvarivanju njegove „balkanske politike“, ne zaboravljajući da naglasi njegove zasluge za uređivanje odnosa između Grčke i Italije. Isti članak prenosio je i stavove bivšeg ministra spoljnih poslova Kraljevine SHS Ninčića, koji je komentarišući važnost Soluna naglašavao da on za Srbe nije bio toliko važan u trgovinskom smislu koliko kao zajednička stavka između prijatelja i saveznika u slučaju međunarodnih zapleta. Uprkos potpisivanju protokola između Kraljevine i Grčke, pitanje između dve zemlje je i dalje ostajalo otvoreno, prema njegovom mišljenju. U nastavku list je prenosio da je jugoslovensko rukovodstvo bilo primorano da prihvati rešenja koje se nisu poklapala sa njegovim interesima. Očigledno je iz tog razloga Venizelos iz Beograda otišao za Pariz. Pisac članka navodio je i negiranje Marinkovića o davanju predloga Venizelosu za sklapanje jednog savezničkog ugovora, koji je grčki premijer odbacio.⁶³

Neophodno je da primetimo da je prepiska između grčkih diplomatskih predstavništava u Londonu, Parizu, Rimu i Beogradu sa grčkim MIP-om neobično bogata u periodu neposredno po potpisivanju Protokola u Beogradu. Dolazimo do zaključka da je uspešan nastavak implementacije nove grčke spoljne politike, zvanično otpočet povratkom Elefteriosa Venizelosa na mesto premijera, probudio sa jedne strane odobravanja, a sa druge zabrinutost velikih evropskih sila. Sigurno je, međutim, da je obnova grčko-jugoslovenskih prijateljskih odnosa stvarala jedan novi podsticaj i drugačije osnove za novu preraspodelu snaga i van uskih balkanskih okvira.⁶⁴

⁶² GMIP, 1928 Ελληνοσερβικά κείμενα, Απολιτική Α/5/1, „Φως“, „Μακεδονία“, „Ταχυδρόμος“ 14/10/1928.

⁶³ GMIP, 1928 Ελληνοσερβικά κείμενα, Απολιτική Α/5/1, „Neue Freie Presse“, 16/10/1928, „Διαπραγματεύσεις Βενιζέλου εν Βελιγραδία, η Γιουγκοσλαβία όχι ευχαριστημένη με τα αποτελέσματα“.

⁶⁴ Zvanična diplomatska prepiska karakteristična za period pripremanja beogradskih protokola, kao i reakcije koje je njihovo potpisivanje izazvalo među saveznicima, ali i protivnicima dve susedne zemlje veoma je bogata, a upućuje na značaj obnove prijateljskih odnosa dveju zemalja ne samo u balkanskim već i širim evropskim okvirima. GMIP, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολυωρονιάδης προς ΥΠΕΞ, Βελιγράδι, 22/10/1928 (Komentar Polihronijadisa na protivpredloge koji su usledili u drugoj fazi potpisivanja protokola) GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολυωρονιάδης προς ΥΠΕΞ, Βελιγράδι, 31/10/1928 (Obaveštenje Polihronijadisa o stizanju srpskih predloga povodom protokola) GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Κακλαμάνος προς ΥΠΕΞ, Λονδίνο, 22/10/1928 (Izveštaj o stavu Londona o potpisivanju grčko-jugoslovenskog protokola. Ovaj dokument se takođe odnosi na moguće

Summary

M. A. Aleksandra Pećinar

Signing of the Yugoslav-Greek Protocol in October 1928

Key words: *Yugoslav-Greek relations, The Protocol of 1928, E. Venizelos, King Aleksandar Karađorđević*

Diplomatic rapprochement between Kingdoms of the Serbs, Croats and Slovenes and Greece that materialized in the signing of the 1928 Protocol, undoubtedly contributed to the endeavors to establish the new order in the Balkans that was represented by aspirations of the Balkan countries to establish mutual international cooperation coupled with their tendencies to avoid the Great Powers' influence. The obvious change in the diplomatic communication between the Kingdoms of the Serbs, Croats and Slovenes and Greece was realized after the solution of the conflicting issues had been reached, which separated the two

potpisivanje protokola sa Bugarskom, kao i na ideju stvaranja jednog „Balkanskog Lokarna“). GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Legation Hellenique en Italie προς ΥΠΕΞ, Ρώμη, 14/10/1928 (Izveštaj o mišljenju Grandija propraćen njegovim komentarima o zadovoljstvu italijanske vlade povodom uspeha Grčke u potpisivanju grčko-srpskog protokola, kao i molba da bude informisan o nastavku njihovog izvođenja, iz razloga brzog informisanja Musolinija) GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολυωρονιάδης προς ΥΠΕΞ, Βελιγράδι 16/10/1928 (Obaveštenje Polihronijadisa povodom uticaja jugoslovenskog kralja na natpise u jugoslovenskoj štampi, kao i preporuka za pažljive izjave u grčkoj štampi kako se ne bi naškodilo grčkom pitanju) GMIP 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολυωρονιάδης προς ΥΠΕΞ, Βελιγράδι, 20/11/1928 (molba Polihronijadisa za brzo slanje protokola) GMIP 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολίτης προς ΥΠΕΞ, Παρίσι, 11/11/1928 (Obaveštenje Politisa o razgovoru i ručku koji je imao sa jugoslovenskim kraljem, molba jugoslovenskog kralja za informisanje o toku pregovora, iznenađenost povodom tema nesuglasica, kao i obećanje da će se posle svog povratka u Beograd pobrinuti da do konačnog sporazuma dođe što pre) GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολίτης προς ΥΠΕΞ, Παρίσι, 20/11/1928 (Obaveštenje Politisa o njegovim razgovorima sa Berthelet-om, kao i ukazivanje Briana srpskom kralju za izvođenje pregovora u duhu potpunog poverenja, koji bi trebalo da se izvedu u jednom sveobuhvatnom maniru i da se što je pre moguće okončaju) GMIP, 1928, 15. 2, Ελληνοσερβικές σχέσεις, Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, απόψεις επί των πρωτοκόλλων, Πολυχρονιάδης προς ΥΠΕΞ, Βελιγράδι 25/11/1928 (Obaveštenje Polihronijadisa o pisanju članaka u Beogradu i optimistična predviđanja povodom grčko-jugoslovenskog ugovora. Takođe, izveštaj o promeni na mestu ministra spoljnih poslova. U skladu sa njegovim izveštajem, Šumenković preuzima na sebe izvođenje pregovora umesto Marinkovića. U nastavku, obaveštenje da je protokole lično primio).

countries throughout the prehistory of their diplomatic relations. Despite the remarkable influence that the Great Powers had on them, the diplomatic initiatives of the official representatives of the two countries (Eleftherios Venizelos and Alexandar Karadžević, King of Yugoslavia), played the crucial role in Greco-Yugoslav diplomatic shift, but also in establishing the new course in international cooperation.

A moderate change in the Greek attitude to the Great Powers had as its direct consequence the toning down of differences between Belgrade and Athens. The Treaty between Greece and Italy, as well as diplomacy of Greek Prime Minister, decisively influenced the positive outcome of negotiations with the Kingdom of SCS, contributing in that way to the already mentioned restoration of the Greek diplomatic influence in the Southeastern Europe, as well as to that country's exit from the diplomatic isolation, in which it had remained after the expedition to Izmir and the catastrophe in Asia Minor in 1922.

Despite the fact that the rapprochement between Greece and Yugoslavia represented a single step in the process of implementation of initiatives for the new peace policy in the Balkans, its importance in the change of the established balance between French and Italian systems of treaties, was very important.

Resolution of relations between the Kingdom of SCS and Greece, as well as the signing of the treaty between Greece and Italy, represented a significant factor, as well as the basis for the restoration of the Greek negotiating influence in the Balkans.

The signing of the Protocol of 1928 represented the beginning of the golden age, that lasted for the last four years of the Eleftherios Venizelos's Government.

УДК 341.485(=163.41)(497.5)“1941/1945“
271.222(497.11)(497.5)“1942“(093.2)
93/94:929 Грујић Р.

Александар СТОЈАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

РАДОСЛАВ ГРУЈИЋ О ПРЕНОСУ МОШТИЈУ СРПСКИХ СВЕТИТЕЉА АПРИЛА 1942. ГОДИНЕ ИЗ НДХ У ОКУПИРАНУ СРБИЈУ*

АПСТРАКТ: Српски народ и Српска православна црква доживели су страховит погром на простору Независне Државе Хрватске током Другог светског рата. Од злочина нису били поштеђени ни вековима стари српски манастири ни мошти српских светитеља, који су оскрнављени и уништени. У фокусу овог чланка представљена је мисија проф. др Радослава Грујића да спаси од уништења и у Србију пренесе мошти српских светаца цара Уроша, кнеза Лазара и деспота Стефана Штиљановића. Иако овај догађај није непознат српској историографији, у овом чланку ће први пут бити интегрално објављен извештај о преносу моштију проф. др Грујића Министарству просвете и вера и анализирана рецепција тог догађаја у јавности и штампи под окупацијом.

Кључне речи: НДХ, Фрушка гора, проф. Грујић, мајор др Рајсвиц, мошти, Саборна црква, 1942.

Страдање српског народа, цркве и културно-историјске баштине у Независној Држави Хрватској

Један од највећих погрома у својој историји српски народ доживео је током Другог светског рата на територији Независне Државе Хрватске (НДХ). Масовни прогони, убиства, злостављање и уништавање имовине

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту – унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници*, (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

почели су већ током априла 1941. године, док је у потоњим месецима уз настављени терор почело и институционално уништавање Срба и свега српског што се налазило у границама усташке државе.¹ Први злочини почињени су у околини Бјеловара, у Херцеговини, на Банији и Кордуну и у Лици. До лета 1941. у Србију је пребегло око 200.000 избеглица, док је у тренутку формирања владе Милана Недића (крај августа) њихов број већ износио око 300.000. У логорима смрти Јасеновцу, Градишки и Јадовну на најсвирепији могући начин погубљен је током трајања рата велики број Срба, Рома и Јевреја. Страшну судбину са својим народом поделила је Српска православна црква (СПЦ). Црквени великодостојници митрополит сарајевски Петар (Зимоњић), епископ горњокарловачки Сава (Трлајић) и епископ бањалучки Платон (Јовановић) свирепи су мучени а потом убијени.² Бројни локални свештеници били су мучени или убијени, а месне цркве спаљене или оскрнављене. Опљачкани су или уништени и поједини стари српски манастири, чија је културна и историјска вредност далеко превазилазила њихову богослужбену сврху. На тај начин створени су повољни услови за остваривање усташке политике о етнички чистој Хрватској, према којој је један део Срба требало побити, други протерати а трећи превести на католичанство.

Независну Државу Хрватску створиле су фашистичка Италија и нацистичка Немачка, којима је била и ратни савезник. Ова чињеница умногоме је отежавала сваку врсту интервенције у циљу побољшања положаја српског становништва код балканских челника Осовине, поготово у првим месецима рата у којима су Немци најживље испољавали своје неповерење према Србима. Српски колаборациони органи, и сами у великој мери зависни од окупатора, нису смели да инсистирају да се интервенише против усташке политике. Њихов највећи допринос био је садржан у прихватању и збрињавању избеглица из НДХ, у чему су, с обзиром на околности, остварени импресивни резултати. Улогу заштитника српског народа у том тренутку је преузео СПЦ, који је иако обезглављен интернацијом патријарха Гаврила

¹ Тако је већ 25. априла званично забрањена свака употреба ћирилице и Србима наложено ношење плаве траке са словом „П“. Србима и Јеврејима било је забрањено да се возе трамвајем, а у већим градовима су смели да живе само у посебно одређеним квартовима. Током јуна су затворене све православне школе и укинут прирез из кога се одржавала српска црква. Средином јула забрањена је употреба назива „српска православна вера“ који је замењен термином „грчко-источна вјера“. Коначно, 20. септембра 1941. године усташка држава конфисковала је сву имовину СПЦ на територији којом је управљала (Ђ. Слијепчевић, *Историја СПЦ*, III, Београд, 2002, стр. 46).

² Митрополит загребачки Доситеј (Васић) такође је мучен, да би га потом Гестапо пребацио у Србију, у којој је недуго затим умро од последица психо-физичког малтретирања. У целини сагледано, СПЦ је претрпео страховите људске и организационе губитке током рата – од 21 епископа само их је девет остало на служби у својим епископијама, а остали су били убијени, затворени или протерани (Ј. Дурковић Јакшић, „Разарање организације СПЦ за време Другог светског рата“, *СПЦ 1920–1970*, стр. 181–182).

и страдањем једног дела епископа, и даље био институција која је имала довољно снаге а и моралног ауторитета да иступи пред окупаторе за својим захтевима, али и да о трагичном развоју догађаја у НДХ обавести и краљевску владу у емиграцији. Меморандуми које је СПЦ упућивао немачким окупационим функционерима имали су релативно скроман директан учинак. Као део своје моралне дужности, а у циљу будућег кажњавања виновника и исправљања неправде и из поштовања према жртвама, СПЦ и део интелектуалаца блиских комесарској управи формирали су комисије за сабирање извештаја о страдању српског народа у НДХ. Истакнуту улогу у тој делатности имао је проф. др Радослав Грујић, који је у импровизованим просторијама Теолошког факултета у Музеју српске цркве организовао бележење судбина и исказа избеглица, на основу којих су потом састављани меморандуми у име Српске цркве и колаборационих власти.³

Радослав Грујић – истакнути теолог и историчар Српске цркве

Проф. др Радослав Грујић (1878–1955) је био истакнути српски теолог, дугогодишњи професор Богословског (Теолошког) факултета у Београду и учитељ многих српских духовника. Рођен је у Земуну, где се и школовао, а завршио је Богословију у Карловцима. Дипломирао је правне науке у Бечу (1908) и филозофију у Загребу (1911). У Загребу је потом и одбранио докторску дисертацију 1919. године. Као истакнутог српског националног радника ухапсиле су га аустроугарске власти 1914. године као „велеиздајника“. Предавао је на Богословском факултету у Београду и Филозофском факултету у Скопљу, где је држао катедре за националну историју и историју цркве. На оба факултета бирао је за декана. Истраживачки се бавио историјом Срба у Хрватској и Славонији и историјом СПЦ, а објавио је више од 250 радова. Био је редовни члан матица српске, хрватске и словеначке, а од 1939. године и дописни члан СКА. Сматран је за једног од највећих научних ауторитета за старе српске рукописе и књиге. Био је управник Музеја српске цркве.

За време Другог светског рата проф. Грујић је врло предано радио на прикупљању материјала и сведочанстава о геноциду над Србима у НДХ. Његов сарадник др Ђоко Слијепчевић означио га је као иницијатора састављања *Меморандума* о усташким злочинима над Србима у НДХ који је

³ На основу ових извештаја састављен је *Меморандум* СПЦ о усташким злочинима у НДХ и меморандум који је поднео Милан Аћимовић испред Савета комесара. Посредством др Милоша Секулића *Меморандум* СПЦ доспео је до емигрантске владе у Лондону, где је његово читање изазвало жестоке српско-хрватске националне сукобе у влади. О конфузији око ауторства над меморандумима биће више речи касније.

СПЦ упутио војним заповедницима Србије Шредеру и Данкелману.⁴ Проф. Грујић је улагао велике напоре и у нормализацију теолошке наставе у земљи, а имао је и истакнуту улогу у раду на изради Српског цивилно-културног плана. Као декан Теолошког факултета био је одређен за члана матичне комисије за припремне радње на Српском цивилно-културном плану, чијем је развоју допринео и неколико реферата које је лично израдио.⁵

По ослобођењу земље, нове власти су првобитно контактирале са њим у циљу добијања информација о размерама злочина над српским народом и његовим културним и духовним добрима у НДХ. Познато је да им је проф. Грујић ревносно помагао неколицином исцрпних извештаја које је припремао за време окупације.⁶ Недуго затим, међутим, кажњен је удаљавањем са Универзитета од стране Суда части Универзитета (одлуком од 3. априла 1945) и лишавањем српске националне части, одлуком Народног одбора Рејона I из септембра 1945. године.⁷ Ове одлуке су имале великог утицаја и на његово материјално стање, па су му послератне године пролазиле у великој материјалној оскудици. До краја живота истраживао је историју цркве у Музеју српске цркве и Патријаршијској библиотеци, али је мало објављивао. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду. Опело му је

⁴ У српској историографији није постигнута сагласност око питања ко је, и у чије име, иницирао слање меморандума. Милан Борковић је погрешно истицао да је *Меморандум* СПЦ послат на захтев комесарске управе Милана Аћимовића, а у циљу дезавуисања усташа и проширења српске територије (М. Борковић, *Контрареволуција у Србији*, Београд, 1979, стр. 226). Ђоко Слијепчевић, који је био доцент на катедри проф. Грујића, а и сам био ангажован у узимању изјава од избеглица, недвосмислено приписује иницијативу проф. Грујићу, уз напомену да се овај претходно вероватно консултовао са митрополитом Јосифом. Меморандум је потписао епископ Валеријан (Стефановић), викар патријарха Гаврила (Ђ. Слијепчевић, *н. д.*, стр. 65–66). Други меморандум израдила је управа Милана Аћимовића, а од Немаца није ни разматран, осим што је Аћимовић упозорен да више не чини такве испаде (Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, Београд, 2002, стр. 57).

⁵ Проф. Грујић је био један од најангажованијих сарадника на Српском цивилно-културном плану, али је његов рад био строго професионалан и патриотски и није садржао идеолошке ставове. Између осталих, сачувани су његови реферати везани за писање историје српске цркве, оснивање института за упоредно проучавање религије, издавање Крмчије св. Саве, старе српске рукописе и књиге. Ови документи се чувају у Војном архиву у Београду (фонд: Недићева архива, кутије 35 и 35II) и Архиву Југославије (фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача /Ф110/, кутија 551).

⁶ Осим тога, проф. Грујића је у лето 1945. године СПЦ послао у Загреб да из књижнице Свеучилишта преузме пронађене делове опљачкане Партијаршијске библиотеке, Богословског семинара и Руварчеве библиотеке (Архив Светог архијерејског синода /АСАС/, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, стр. 194–195 – документ у личном поседу др Радмиле Радић). Овом приликом срдечно захваљујем др Радмили Радић на уступању ових докумената.

⁷ Као могући узрок његовог страдања од нових власти требало би размотрити денунцијације појединих професора Теолошког факултета, јер су на њему и пре и током рата постојале две сукобљене групе професора (Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, I, Београд, 2002, стр. 64).

одржао партијарх Викентије уз присуство десет епископа. По личној жељи посмртни остаци проф. Грујића и његове супруге пренети су у манастир Гретег 1992. године.

Мисија проф. Грујића за пренос моштију са Фрушке горе и њена политичка инструментализација у јавности окупиране Србије

Према информацијама тренутно познатим и потврђеним у српској историографији, иницијатива за пренос моштију била је лично дело неколико српских интелектуалаца, међу којима су најзначајнију улогу одиграли проф. др Радослав Грујић, професор и декан Теолошког факултета, и др Миодраг Грбић, кустос Музеја кнеза Павла. Они су, користећи се личним познанством и благонаклоношћу коју је према њима и српском народу у целини изражавао мајор др Јохан Албрехт фон Рајсвиц (Johann Albrecht Freiherr von Rechwitz)⁸ успели да обезбеде дозволу и адекватну подршку за пренос моштију српских светитеља цара Уроша, кнеза Лазара и деспота Стефана Штиљановића.⁹ Штавише, мајор др Рајсвиц се и сам ангажовао у овом подухвату, обезбеђујући превоз и лично пратећи мисију из Србије на чијем се челу нашао проф. др Грујић. Још је недовољно расветљена

⁸ Мајор др Рајсвиц (1899–1962) једна је од изузетно ретких личности окупационог режима која је остала у позитивном сећању својих српских савременика. Родом је био из Швајцарске, из Лугана. Школовао се у Берлину, где је на универзитету похађао наставу из низа хуманистичких наука. Специјализовао се за историју Балкана и у том својству је посећивао Југославију и пре рата, од када датира и његово познанство са проф. Грујићем. За време окупације био је задужен за старање о споменицима културе, са звањем ратног саветника при Управном штабу за Србију. Током овог периода постављао се као заштитник дела српских културних кругова, интервенишући више пута у њихову корист код других окупационих функционера (Дејан Медаковић, *Ефемерис*, II, Београд, 1991). Поједине обавештајне доставе наводиле су га као заштитника Владимира Велмар-Јанковића и извора његовог ауторитета у Министарству просвете и вера (Историјски архив Београда, фонд: БдС, J-24). Након рата вратио се у Немачку, где је до смрти радио на Универзитету у Минхену. Његово научно бављење српским етничким простором материјализовано је у монографији *Belgrad–Berlin. Berlin Belgrad 1866–1871* (München–Berlin, 1936) и студији *Die politische Entwicklung Jugoslawiens zwischen den Weltkriegen* објављеној у *Osteuropa–Handbuch: Jugoslawien* (Köln, Graz, 1954). Рајсвиц је био и аутор неколико значајних одредница у енциклопедијској едицији *Neue Deutsche Biographie (NDB)*, попут биографије Карла Лудвига фон Брика и грофа Леополда Берхтолда.

⁹ Одлучујуће одобрење и подршку за овај подухват дао је др Харалд Турнер, начелник Управног штаба при Штабу војноуправног команданта Србије. Он је и контактирао владу НДХ и са њом договорио детаље преноса моштију, о чему сведочи извештај Министарству хрватског домобранства официра за везу Владимира Рогоза. Из овог извештаја се може уочити да су власти и оператива НДХ погрешно протумачиле улогу др Турнера у целом догађају, означивши га као иницијатора (А. Vojinović, *NDH u Beogradu, Zagreb*, 1995, str. 120–121).

улога архимандрита Лонгина, настојатеља манастира Врдника-Раванице, у потенцијалном иницирању процеса преноса моштију. Он је самостално упозорио Синод о страдању фрушкогорских светиња и тиме допринео актуелизовању овог питања у Српској православној цркви и влади Милана Недића.¹⁰ Од српских институција пресудну улогу у организацији ове акције и њеном извршењу имало је Министарство просвете и вера, по чијем се решењу од 11. априла 1942. године и кренуло у пренос моштију. Њих је касније, на челу државне делегације, на граници окупиране Србије дочекао помоћник министра Владимир Велмар-Јанковић.

Из окупиране Србије пут Фрушке горе кренули су 13. априла рано јутру др Грујић, барон др Рајсвиц и др Миодраг Грбић. Њихова веза и пратилац кроз територију НДХ био је мајор Владимир Рогоз, хрватски официр за везу при Штабу војноуправног команданта Србије. Мисија је путовала аутомобилом српске владе који је пратио немачки војни камион за транспорт моштију који је обезбедио др Рајсвиц. За безбедност мисије на територији НДХ бринули су немачки војници, уз присуство локалних домобрана и усташа. Поворка је из Земуна отишла у Руму, одакле је настављен пут ка Сремској Митровици. У Митровици су се чланови српске мисије упознали са фолксдојчером Дитрихом, комесаром манастира Шишатовац, у коме су лежале мошти деспота Стефана Штиљановића. Са комесаром је пут настављен до самог манастира, где су пронађене оскрнављене мошти светитеља и после потврђивања њихове аутентичности припремљене су за транспорт у Србију. Следеће одредиште био је манастир Јазак. Мошти светог цара Уроша нађене су у оригиналном стању, док је ковчег са опремом у коме су лежале био опљачкан и лишен свих украса од племенитих метала. Из манастира Јазак мисија се запутила у Руму, где су мошти преноћиле у православној цркви у центру града. Том приликом окупљеним Србима није било омогућено да бораве поред моштију и да им се поклоне. Наредног јутра мисија је дошла у село Стејановац, одакле је, користећи и кола локалних српских домаћина, пошла за манастир Бешеново. У овом манастиру су се налазиле мошти светог кнеза Лазара, које су ту пренесене пред сам почетак Априлског рата.¹¹ Мошти су биле неоштећене али су и у овом случају опља-

¹⁰ Архимандрит Лонгин пребегао је 13. септембра 1941. године у Београд и упозорио Синод на опасност која је претила фрушкогорским манастирима и моштима српских светитеља у њима. После тога је Синод крајем септембра од Министарства правде Недићеве владе затражио да од окупатора захтева заштиту верских и националних светиња у Срему. Преговори са окупатором трајали су неколико месеци, а онда је извршење са Министарства правде пренето на Министарство просвете и вера, које је 7. априла 1942. одобрило пренос и одредило проф. др Радослава Грујића за извршење (Радимла Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006, стр. 252, 253).

¹¹ Манастир Врдник-Раваница, у којем су биле похрањене мошти кнеза Лазара, био је после 27. марта 1941. године употребљаван као привремено склониште за муницију и гориво југословенске војске. Мошти су пренете у манастир Бешеново у ноћи пред почетак рата,

чкане све драгоцености које су се налазиле са моштима. Из Бешенова је мисија кренула назад за Земун (гранични прелаз), уз задржавање једино у Руми да би се преузеле мошти привремено похрањене у градску цркву. У Земуно су обе комисије саставиле записник о примопредаји, а онда су мошти и мисија проф. Грујића прешли на територију окупиране Србије.

Политичка инструментализација преноса моштију у Београд

Пропаганда Недићеве владе, која је настојала да на сваки могући начин мобилише јавност под окупацијом за сопствену политику и циљеве, није пропустила прилику да и од овог, за српску историју и културу значајног догађаја, направи сопствену политичку промоцију. Министарство просвете и вера је организовало дочек моштију, правећи шпалир од ученика на простору између понтонског моста на Сави и Саборне цркве. На истом простору биле су свечано распоређене јединице српске оружане силе, а испред цркве био је постројен један одред добровољаца. Сама чињеница да се на челу делегације за дочек налазио помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар-Јанковић, иначе најистуренији и најангажованији протагонист нове српске културне и просветне политике, јасно је указивала да ће се од преноса моштију направити прворазредни политички и идеолошки догађај. Велики број Београђана који су присуствовали чину преноса и похрањивања моштију у олтар Саборне цркве желео је да се поклони моштима, а према неким изворима многе је у реду испред цркве затекао полицијски час.¹² Читав догађај је живо пропраћен у штампи, али је стављен у дневно-политички контекст, о чему најверније сведочи чланак објављен у *Новом времену*, 16. априла 1942. године.¹³ Приметно је да се у штампи не помиње угроженост моштију и њихово страдање у НДХ (што је уосталом представљало опште правило у односу на извештавање из НДХ, вероватно по директном налогу окупатора), али се прави јасна алузија између некадашње борбе српских великана против османске најезде и борбе

из бојазни да би могле бити уништене у експлозији, јер су манастирски лагуми били пуни ратног материјала.

¹² У делу заграничне прољотићевске историографије овај чин је злоупотребљен тврдњом Станислава Кракова да је целивање моштију трајало недељама, а да су у реду да приђу моштима били и бројни католици и муслимани, која је потом пренешена код већег броја поменутих аутора (С. Краков, *Генрал Милан Недић*, II, Минхен, 1968, стр. 175). Драгутин Ј. Ранковић, чиновник у пензији, који је током окупације водио дневник о овим дешавањима записао је следеће: „У Саборној цркви леже мошти кнеза Лазара, цара Уроша и Деспота Стефана. Непрекидно свет долази и одаје пошту тим нашим светињама. Сви се згражавају кад виде какви су ковчези. Хрвати, који се размећу хиљадугодишњом културом, покварили су ковчеге и однели све драгоцености. Није далеко дан одмазде“ (Н. Милићевић; Д. Никодијевић, *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944*, Београд, 2011, стр. 201).

српских колаборациониста против комунизма.¹⁴ Српском народу покушано је да се представи како Недићева влада безусловно брине о њему и његовим светињама, о чему сведочи и пракса да су све делегације које су из унутрашњости долазиле код Недића или других представника владе биле вођене и у Саборну цркву на поклоњење моштима.

Пренос моштију био је пропагандно-идеолошки инструментализован и после окончања рата. Станислав Краков, нећак и близак сарадник генерала Недића, из непознатих разлога објавио је потпуно фиктивну верзију ових догађаја у својој књизи *Генерал Милан Недић: Чаша препуна чемера*. Он је као најзаслужнијег за спасавање моштију означио ратног градоначелника Земуна др Ханса Мозера, доносећи невероватну причу како је његовом заслугом група Гестапових официра скупљала кости кнеза Лазара које су локални Хрвати побацали испред манастира Раванице да их пси разнесу.¹⁵ Ту, међутим, није био крај глорификовању Мозера и историјским неистинама, већ је Краков тврдио како је Мозер купио три скупочена сандука и у њима допремио мошти у Земун, иако је из извештаја проф. Грујића и са фотографија *Новог времена* јасно да се не ради ни о каквим скупоченим сандуцима нити да су они добијени на поклон у Земуну.¹⁶

¹³ Чланак је објављен на 3. страни, непотписан, под насловом: „Пренос моштију српских светитеља и великомученика“. Уз чланак је приложена и велика фотографија на којој се виде свештеници како уносе ковчеге са моштима у цркву, а на њој је уочљив и велики број присутних грађана.

¹⁴ „Ово преношење моштију наших великана-светаца има нарочити значај у данашњим приликама. Ови српски светитељи нису само национални хероји српског народа, него се са вишег историског гледишта имају сматрати и као поборници европске мисли... Српски светитељи-великомученици дали су своје животе не само за ствар свога народа, него и за ствар целе Европе. Преношењем њихових моштију у престоницу српскога народа њихово дело добија општији значај и то у часу када српски народ улаже све своје напоре да задобије достојно место у европској заједници народа.“ (*Ново време*, четвртак 16. април 1942, стр. 3). Као што је у XVI и XVII веку Европа под немачким владарима била брана од исламске најезде Османског царства, тако је у идеологији нациста и следбеника тзв. „Нове Европе“ нацистичка Немачка била брана од најезде комунизма и Совјетског Савеза.

¹⁵ Др Ханс Мозер је потицао из угледне породице земунских фолксдојчера, која је била добро позната и по трговини вином. За време Другог светског рата једно време је обављао функцију градоначелника Земуна, користећи тај положај, између осталог, и да заштити локалне Србе, због чега је био омиљена фигура старих Земунаца. Није јасно зашто је Краков изрекао толики низ неистина везаних за Мозера и пренос моштију. Највећа грешка свакако је то што Краков на више места Раваницу убраја у фрушкогорске манастире, иако се она налази код села Сења, у близини Ђуприје, у Поморављу. Он не разликује најјасније поморавски манастир Раваницу и фрушкогорски манастир Врдник (Малу Раваницу), а из његовог писања се уочава и чињеница да му није било познато да су мошти још пре рата пребачене у Бешеново. Из извештаја проф. Грујића се види да мошти нису биле разбацане по улици, већ да су се налазиле у свом ковчегу, истина лишеном свих украсних и драгоцених предмета.

¹⁶ Из извештаја проф. Грујића јасно се уочава да је само један сандук купљен у НДХ, и то од српске мисије. На фотографији из поменутог издања *Новог времена* уочава се да је

Мошти светог цара Уроша и деспота Стефана Штиљановића и данас почивају у ризници Саборне цркве Св. арханђела у Београду, док су мошти светог кнеза Лазара 1989. године враћене у његову задужбину Раваницу код Ћуприје.

*Извештај проф. Грујића Министарству просвете и вера
владе Милана Недића¹⁷*

Господину
Велибору Јонићу
Министру просвете и вера
Београд

ГОСПОДИНЕ МИНИСТРЕ,

На основу Вашег решења М. П. Опште одеље. Исп. 5771 од 11. априла 1942. године, отпутовао сам за Земун аутомобилом, који Вам је Српска влада ставила на расположење, у понедељак 13 о. м., у 7 ч. ујутро, са г. др. Миодрагом Грбићем, кустосом музеја Кнеза Павла и госп. др. Ј. А. баруном Рајсвиц, немачким ратним управним саветником. У Земуну смо се, око 8. и по ч. у хотел Централу, састали са мајором Владимиром Рогоз, хрватским часником за везу, при опуномоћеном командујућем генералу заповеднику у Србији. По свршеним формалностима кренули смо сви око 9 ч., за Фрушку Гору у два аутомобила и са једним камионом, који нам је стаављен на расположење од немачких војних власти за пренос моштију српских светитеља.

У Руму смо стигли око 11 ч. Тамо су нас, пред хрватским војним „Попунидбеном заповједниством“, по налогу Вуковског-сремског великог жупана др Еликера, дочекали чланови хрватске комисије гг. Андрес Арис, председник среског суда, др. Франц Кох, срески лекар, и Иван Крститељ Баретић, гимназиски професор. Пошто смо утврдили план даљег нашег заједничког путовања у Фрушку Гору и добили уверење, да су хрватске и немачке војне снаге осигурале нам слободан и безбедан приступ у потребне

реч о најосновнијим сандуцима. Краков је, делом глорификујући Мозера, а делом Недића, у својој књизи објавио и прилично невероватну причу према којој је Мозер, непосредно пре прихватања положаја у Земуну, посетио Београд, где се преко посредника обавезао на верност Недићу (С. Краков, *н. д.* стр. 172–173).

¹⁷ ВА, Недићева архива, 35-53/2-1. Документ је написан писаћом машином врло ситног про-реда, због чега се у неколико случајева не може јасно прочитати садржај текста. Извештај је представљен интегрално, уз минималне интервенције на исправљању очигледних грешака у куцању текста. Никакве друге интервенције нису вршене на тексту.

нам манастире, кренули смо сви око 11 и по ч. за Митровицу, где смо стигли нешто после 12 ч. Тамо нас је дочекао митровички срески начелник г. Жежић, са комесаром министра Шишатовца г. Дитрихом. Од њих смо дефинитивно обавештени – о чему смо још и у Београду слушали – да свете мошти кнеза Стевана Штиљановића у манастиру Шишатовцу леже без ковчега у манастирској цркви, на месту на коме су раније у ковчегу биле. Стога смо одмах отишли код г. Клича, продавца мртвачких ковчега, и за осам стотина педесет куна купили један пристојан и ако сасвим једноставан ковчег од чамових дасака, снабдели га дрвеним струготинама, потребним за паковање, и понели га собом у камиону за Шишатовац.

Из Митровице кренули смо за манастир Шишатовац око 12 и по ч., а стигли смо тамо после 14 ч. Пред манастирском капијом дочекали су нас хрватске усташе, домобранци и оружници, са деловима немачких трупа састављених од домаћих Немаца. Представници те војске и жандармерије известиле су нашега пратиоца госп. Рогоза, хрватског часника за везу, да су сви путеви око манастира војнички осигурани и да мирно можемо свој задатак у манастиру извршити. Комесар госп. Дитрих отворио нам је цркву и одвео нас пред престону икону Христа Спаситеља, под којом је лежало свето тело кнеза Стефана Штиљановића, обавијено покривачима, којима је било прекривено и раније док је лежело у ковчегу, богато украшеном сребрним орнаментисаним и позлаћеним оковом и медаљонима петорице светитеља у емајлу. Тај ковчег, као и све друге драгоцености манастирске, однело је, још прошлог лета, нарочито поверенство изаслато од хрватске владе у Загребу, под вођством госп. Владимира Ткалчића, директора музеја за уметност и уметнички обрт. Том приликом скинута је са главе светитељеве и однешена сребрна круна, као и друге драгоцености којима је било украшено светитељево тело; па је, приликом скидања драгоценог прстена са леве руке, мало задрана и оштећена осушена кожа на прсту до малог светитељевог прста. За однешене предмете из цркве, ризнице и ћелија манастирских првенствено хрватске владе издало је решење, које нам је показао манастирски комесар госп. Дитрих, али нисмо имали могућности да га препишемо.

Пошто смо утврдили, на основу ранијих описа и фотографија да су поменуте мошти заиста светог Кнеза Стефана Штиљановића, потписани је са госп. кустосом др. Грбићем и шофером Љуб. Антоновићем, као јединим присутним Србима, пажљиво подигао свето тело и сместио га у нови ковчег, донешен из Митровице, добро га осигурали остацима старих покривача и црквеног одјејанија, да се у ковчегу не би помицало и изложило ломљењу, па су онда заклопили и клинцима учврстили поклопац за ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

По овако обављеном нашем послу, ушао сам са осталима у олтар, где сам уочио, да су и са светог престола и са жртвеника однешени сви

најпотребнији предмети за богослужење, као што су антимине, јеванђеља, путири и т.д. без којих се не могу обављати литургиска богослужења. Затим сам замолио, да нам покажу ризницу, библиотеку и манастирске ћелије, те сам том приликом констатовао: да је ризница сва, до последњег комада испражњена, а библиотека у главном, остала на своме месту, али су ормани отворени и остављени на милост и немилост увиђавности и интересу комесаровом. Када сам у библиотеци очима прелетео редове књига и тражио да по корицама бар приближно установим да ли се тамо још налази у науци чувени Шишатовачки апостол, писан у Ждрелу код Пећи 1324, у доба Стевана Дечанског, као и други бројни рукописи од XIV до XVIII века и неки инкунабули, за које сам знао да су се налазили у тој библиотеци, пришао ми је хрватски официр за везу госп. Рогоз и пред свима присутнима љубазно ме понудио речима: „Изволите, госн. професоре, узети коју књигу за успомену!“ Нисам смео да се издам ни једним гестом, да знам колико се драгоцену културно благо наше налази у тој библиотеци, па сам се љубазно госп. мајору само захвалио на пажњи и нагласио му са пар речи: „да би за опште научне интересе велика штета била када би из те збирке појединци односили књиге које имају чисто научну вредност, а доцније, у вези с тим, замолио сам га у четири ока, да комесару даде наређење да библиотечни ормани имају свагда бити закључани и да ником не да ни једну књигу из њих износити. Он је то, бар на изглед, врло приправно примио и преда мном издао комесару наређење у том смислу.“

Покућство у ћелијама манастирским, у којима сада живи комесар Дитрих са својом многобројном породицом није још развучено, већ је како на први поглед изгледа, бар у главном, очувано и одржава се доста уредно; што није случај у остала два манастира, која смо посетили доцније, где су Хрвати комесари и где чешће свраћају, коначе и живе усташе и остали делови хрватске и немачке војске, који се шаљу у Фрушку Гору у потеру за устаницима или четницима, како их Хрвати називају, по околним шумама.¹⁸

Око 15 ч. кренули смо из Шишатовца и преко Митровице, око 18¹⁹ ч. стигли у манастир Јазак. Ту нас је, на сличан начин, као и у Шишатовцу дочекала хрватска и немачка војска. Комесар у Јаску је један похрваћени Чех

¹⁸ По окончању ратних дејстава на Фрушку гору била је послата Комисија за утврђивање штете на културно-историјским предметима на територији Војводине, у саставу: Светозар Георгијевић (председник), М. Лесковац, др Радослав Илић, проф. др Лаза Мирковић, инж. арх. Ђорђе Табаковић и фотограф Ч. Кушевић. За манастир Шишатовца утврђено је следеће: „Шишатовца је сав у рушевинама. Црква је разрушена, конак је разрушен и све је пропало што је у цркви било. Све ствари из цркве су или однете или пропале. Очувана је капела више манастира Шишатовца, а у њој су неке старе иконе које би требало сачувати“ (АСАС, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, Прилог бр. 9, стр. 10. Документ у поседу др Р. Радић).

¹⁹ Вероватно се проф. Грујићу поткрала грешка јер се из даљег текста види да се ради о 16 ч.

из Сремских Карловаца, Матија Шкробалек. Уз њега и његову породицу, налази се у манастиру и један руски јеромонах Кесарије Кољченко, пореклом од Харкова, који већ десетак година живи у том манастиру. Он је на Ускрс одржао сва прописна богослужења у манастирској цркви, сем литургије, пошто су и одавде однели све за то потребне предмете са светог престола и жртвеника, антимоне, путире, јеванђеља и т.д. Остављене су само разне једноставно увезене, богослужбене књиге по певницама, али је опасност да и оне не буду развучене због корица у кожу увезених.

Свете мошти цара Уроша нашли смо у његовом старом ковчегу, обложеном црвеном чојом и зеленом свилом, на старом месту, на узвишеном простору, под престолном иконом Исуса Христа. Али, када смо отворили ковчег, који смо нашли без локота, одмах нам је пала у очи немила слика разбацаних светитељевих костију у највећем нереду, јер је сигурно, скупочени покривач са њих скинут и однешен, а испод њих је нечија рука вршљала тражећи, по својој прилици, тобоже неко скривено благо, па је том приликом испретуран и цео костур на коме није сачувана кожа, као код остала два српска светитеља кнеза Стевана Штиљановића и кнеза Лазара. Остала је, од вредносних предмета, само стара епископска митра, без драгоценог метала и ваза, на светитељевој голој лобањи. Пошто смо идентификовали мошти цара Уроша, на сличан начин као и кнеза Стефана у Шишатовцу, затворили смо ковчег и пренели га у немачки камион за транспорт.

Овај манастир, који је последњих деценија врло лепо уредио био и снабдео новим намештајем архимандрит, потоњи сремски викарни епископ, покојни Валеријан Прибићевић, готово је потпуно опљачкан.²⁰

У 16 и по ч. отишли смо из манастира Јаска и стили у Руму око 17 и по ч. Ту сам замолио хрватског официра за везу г. Рогоза, да нам допусти да света тела цара Уроша и кнеза Стефана можемо сместити у румску саборну цркву, да не би морала ноћити у камиону под каквом шупом.²¹ Он нам је одмах, с пуном готовошћу, изашао у сусрет, те смо од породице комесара те цркве, једног румског Немца, по занимању ситара, добили црквене кључеве. Док је један од повереника хрватске државе, професор Баретић, ишао

²⁰ Манастир Јазак тешко је пострадао у Другом светском рату, и то од више починилаца. Немци су богату манастирску библиотеку од преко 1.000 старих књига пренели у Врдник, али је само део тог фонда преживео рат. Усташе су у Загреб однеле неколико највреднијих икона и слика, као и богослужбених предмета од племенитих метала. Крајем лета 1942. године партизани су спалили конак и амбар манастира, а руинирани посед додатно је оштећен одношењем грађевинског материјала са још неоштећених делова манастира (АСАС, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, Прилог бр. 9, стр. 8. Документ у поседу др Р. Радић).

²¹ Поред три румска православна храма у самом центру града налази се и римокатоличка црква Уздизања светог крижа. За време окупације управљање Румом је углавном било поверено локалним Немцима, који су спречавали веће злочине над српским становништвом из вароши и околних села.

са мном комесаровој кући за црквене кључеве, дотле су војне власти наредиле да један вод домаћих немачких трупа ода почаст моштима српских светитеља и одржава стражу, крај њихових ковчега. Ковчеге смо у цркви сместили тако, да је цар Урош био под престолном иконом Христовом, а кнез Стефан под престолном иконом Богородичином. Сва унутрашњост румске саборне цркве налази се у потпуном реду.

За време преношења светих моштију из камиона у цркву и постављења страже дошли су у цркву многи Срби, а и Немци, па су Срби, преко мене, замолили да им се дозволи бар двадесетак минута да могу отсојати у цркви на молитви при ковчезима својих светитеља, али је хрватски официр за везу одговорио да то не може дозволити, те је народ наш, сузних очију, морао одмах да напусти цркву, а ја сам онима који су били у мојој непосредној близини дошапнуо, да ће им сав тај данашњи бол накнађен бити огромном радошћу приликом свечаног повратка српских светитеља у њихове фрушкогорске манастире... Пошто ми је хрватски официр за везу, бојник Рогоз, дозволио да кључеве од цркве преко ноћи могу задржати за себе, ја сам цркву закључао; а одређена почасна стража од домаћих немачких војника остала је пред црквом са обе стране улазних врата.

Кад сам у ноћи пошао на одмор у своју собу у хотелу Орао, дошао је за мном један Хрват и предао ми затворено једно писмо, па се одмах удаљио. Са стрепњом сам писмо отворио а са великом радошћу прочитао га, јер у њему сремски Срби, са необично снажним осећањима родољубља, захваљују свима који су допринели да се свете мошти српских фрушкогорских светитеља пренесу у „мајку Србију“ а сачувају од пропасти за боља поколења која за нама долазе и у своје време врате на своја стара места у Срем. Прилажем то писмо овом извештају као докуменат о ванредној националној свести и непоколебивој вери заробљених сремских Срба у лепшу и бољу будућност целог нашег народа...²²

Сутрадан, 14. о. м., у 7 ч. ујутро, цела српска и хрватска комисија, у пратњи заступника немачких окупаторских управних власти др. Рајсвица и хрв. официра за везу бојника Рогоза, одвезла се до села Стејановаца својим аутомобилом. Ту су је дочекала спремна шестора кола најимућнијих Срба домаћина, из тога села, по наређењу румског среског начелника. После двосатне вожње кроз тешко благо дошли смо у манастир Бешеново, где је на сам дан објаве рата немачког Рајха Југославији, 6. априла 1941, било склоњено свето тело кнеза Лазара, косовског мученика из манастира Врдника-Раванице, пошто му је у Раваници претила опасност од нагомилане велике количине муниције и бензина по манастирским лагумима.

²² Поменуто писмо се, нажалост, не налази у Војном архиву и није познато да ли је уопште и сачувано.

Како у селу Бешенову и манастирском прњавору, тако и у самом манастиру, срели смо велики број оружаних снага, нарочито хрватских усташа и домаћих немачких трупа, јер се недавно у том крају збио тежак сукоб хрватских чета са српским фрушкогорским устаницима, који су с успехом напали хрватске жандарме у селу Бешенову, а из манастира Бешенова, ноћу, одвели у шуму и погубили злогласног комесара тога манастира, једног загорског Хрвата, па је требало да се слободан пролаз томе манастиру за наш задатак што потпуније обезбеди, тим више што се по народу, ратном психозом разбуктале маште, да се с оне стране Венца, према Дунаву, налази „неколико хиљада“ српских четника.

Свете мошти кнеза Лазара нашли смо у ниши леве певнице, на подигнутом постољу, у његовом ковчегу у коме је лежао и донешен из манастира Врдника. Ковчег је био закључан, а кључ нам је донео један бивши служитељ манастира. Кад смо ковчег отворили, нашли смо свете мошти у потпуно исправном стању, само што су и овде, као и код цара Уроша и кнеза Стевана Штиљановића, однесене све драгоцености које су се налазиле са моштима. Тако је накнадним преслушањем врдничког архимандрита г. Лонгина, записнички утврђено да су из ковчега светог кнеза Лазара однешени ови предмети: 1/ сребрни па позлаћени ручни крст за целивање, 2/ пар сребрних наруквица филигране израде, 3/ пар сребрних павта /великих уметничких израђених копча/, 3/ митра, по традицији патријарха Арсенија III, украшена камењем и бисерима, која је лежала на месту отсечене главе светог Кнеза, 5/ велики позлаћени ланац са од четвороугластим украсним плочицама, 6/–10/ пет „ваздуха“, већих и мањих, уметнички извезених покривача за свете дарове, 11/–12/ два путирска извезена „дарка“ и 13/ један велики покривач за целокупне мошти, љубичасте боје, са извезеним ликом св. Кнеза Лазара.

Пошто смо и овде на несумњив начин утврдили, да су нађене свете мошти заиста мошти кнеза Лазара, учврстили смо непокретност (сиц!) моштију у ковчегу разним деловима још заосталог богослужбеног одјејанија, затворили и закључали ковчег, па га пренели у сељачка кола испуњена чврсто набијеном сламом – да би свето тело неповређено могли довести двосатним путем кроз густо блато до села Стејановаца, где су нас чекали наши аутомобили и немачки камион за транспорт.

Из манастира Бешенова, као и из Шишатовца и Јаска, однешене су у Загреб све драгоцености, не само из ризнице, него и из олтара и са светог престола. Вероватно је, да је комисија хрватске владе и овде издала комесару реверс на узете предмете, али, како је комесар убијен, није нико знао да нам о томе даде ближа обавештења.²³

²³ Манастир Бешеново један је од фрушкогорских манастира који су највише страдали током Другог светског рата. Манастир су првобитно опљачкале усташе 1941. године, након чега је за комесара манастира постављен Славко Рајнер из Загреба. Њега су стрељали

Око 11 ч. стигли смо пред село Стејановце и из сеоских кола пажљиво пренели свете мошти у транспортни камион. Затим смо се захвалили Србима, најугледнијим стејановачким домаћинима, на учињеној услузи нама и целом нашем народу, охрабрили их кратким шапатам, топлим погледом и стиском руку непоколебљиве вере за бољу будућност српства и правослвља, опростили се с њима и кренули даље за Руму. У Руму смо стигли око 11 и по ч. Ту нас је пред црквом дочекала маса света, из које су Срби поновили жељу да им се допусти кратко време одстојати у молитви пред светитељским ковчезима, али, хрватски официр за везу и овом приликом изјавио је, да му то није могуће дозволити.

Записник о примопредаји моштију српских светитеља сачинила је српска и хрватска комисија у просторијама среског суда у Руми. Том приликом изјавили су чланови комисије, да ће, по наређењу великог жупана др Еликара, пратити заједно са нама светитељске мошти до Земунa и тамо их дефинитивно предати, па је зато записник датиран у Земуну.

Око 14 ч. изнешени су из румске саборне цркве ковчези с моштима цара Уроша и кнеза Стефана Штиљановића, и смештени у немачки транспортни камион, поред ковчега с моштима кнеза Лазара. И том приликом један вод немачких домаћих трупа одао је војничку почаст светим моштима, па су обе комисије, у пратњи заступника немачких војних власти, др. Рајсвица и хрватских, бојника Рогоза, кренули на пут за Земун тако, да су пред камионом с мотима ишли аутомобили са хрватским официром и хрватском комисијом, а за моштима је ишла српска комисија у свом аутомобилу, у коме се налазио и немачки заступник др. Рајсвиц.

Цела комисија стигла је у Земун око 16 ч., где ју је, пред жељезничком станицом дочекала постројена једна чета хрватске морнарице и одала војничку почаст светим моштима. Ту се је српска комисија опростила са члановима хрватске комисије и хрватским официром за везу, захваливши им на свем труду и указиваној пажњи и предусретљивости, за време целог путовања. Одмах за тим камион са светим моштима српских светитеља, у пратњи чланова српске комисије и немачког заступника др. Рајсвица, кренуо је преко жељеничког моста за Београд, где је стигао око 16 и по ч., дочекан од претставника министарства просвете и вера, помоћника госп. Велмара Јанковића, и начелника општег одељења госп. Душана Милојковића, а затим и од једне чете српске оружане силе, на челу са пуковником г. Алексан-

партизани у пролеће 1942. године, због чега је у манастир смештен усташки одред (у том стању га је затекла и мисија проф. Грујића). Због сталног присуства војске у њему (било усташа, било припадника народноослободилачког покрета) манастир је више пута био поприште ратних дејстава. Конак је минирао Гестапо, а црква уништена у немачком бомбардовању пролећа 1944. године. Комисија је овај манастир означила као потпуно уништен (АСАС, Записник Св. ар. сабора одржаног у години 1947, Прилог бр. 9, стр. 9, документ у поседу др Р. Радић).

дром Радуловићем. У дворишту суседног среског начелства представници српске оружане силе одали су војничку почит светим моштима и пажљиво их пренели из немачког транспортног камиона у кола срског Црвеног крста. Па су кола, – праћена претставницима српске оружане силе, претставницима министарства просвете и вера и члановима комисије око 17 ч. донела света тела пред Саборну цркву. Ту су их дочекали преосвећена господа епископи, на челу са скопским митрополитом Јосифом, замеником српског патријарха, многобројни свештеници обучени у свечана црквена одјејанија и калуђери са папакамилавкама, поред великог броја народа, који је и без специјалног обавештења сазнао за пренос светих моштију. Из кола су српски официри износили један по један светитељски ковчег и предавали га монасима с панакамилавкама, који су га предавали мирском свештенству да их заједно, уз црквене песме и молитве, трипут обнесу око цркве, затим унесу у цркву и сместе под иконостаса пред престолним иконама.

Сутрадан 15 о. м. пре и после подне потписани је, са избеглим калуђером из Фрушке Горе и неколико световних свештеника, у присуству патријарашких викарних епископа гг. Арсенија и Валеријана, отворио светитељске ковчеге, свете мошти ослободио од материјала, којим је била учвршћена њихова непоректност у ковчезима приликом преношења, констатовао је да су све свете мошти донесене у потпуном реду – без и најмање повреде и спремио их је на излагање у отвореним ковчезима – на молитву и целивање верника. Затим је позвао старешину саборне цркве госп. протојереја Душана Васића и, с благословом госп. митрополита Јосифа, предао му на чување све донесене светитељске мошти, као и кључ од ковчега св. кнеза Лазара.

С тим је завршена и моја мисија, као вашег пуномоћника, за преношење моштију српских светитеља из Фрушке Горе у Београд.

У вези с овим извештајем учинићу само још неколико напомена. Претставници немачких и хрватских власти, за време целокупног нашег рада на преносу светих моштију једног српског цара и два кнеза из Фрушке Горе у Србију, односили су се, према нашој мисији и нама лично, са тактом који је био на пуној висини европске куртоазије; али, претставник немачког Рајха, госп. др барон Рајсвиц, показао је овом приликом не само обичну куртоазију културног човека, него и правилно схваћање нашег национализма и дубоко саосећање са нама, те је моје мишљење, да би том човеку – у правом смислу те речи – требало дати и посебно званично признање наших надлежних власти.

Госп. Рогоз, хрватски бојник, био је такође врло предусретљив и пажљив; шта више, посредовањем госп. др. Рајсавица, био је спреман да нам покаже и манастир Крушедол као и патријаршијски двор и друге наше установе у Карловцима, на повратку са светим моштима у Београд; али је у

последњем тренутку саопштио нам, да то овом приликом не може учинити, јер је хитно позван на реферисање у Загреб, па смо зато морали пожурити да што пре стигнемо у Земун–Београд и завршимо нашу и његову мисију.

Најзад напомињем, да сам приликом преузимања светитељских моштију у појединим манастирским црквама, после идентификовања светитеља, сматрао својом дужношћу, да хрватском официру, члановима хрватске комисије и окупљеним хрватским и немачким војницима дам најкраће обавештење о томе чије мошти примамо и какве су заслуге тих српских националних светитеља, не само за српски народ и српску цркву, него и за целу европску цивилизацију, за коју су кнез Лазар и кнез Стефан Штиљановић положили своје животе у борбама са фанатизованим муслиманским Турцима, који су у оно доба претили да поплаве целу Европу. Видело се, да их је то много заинтересовало, јер су поред бојника и други, у неколико махова, молили ме да им поновим датуме смрти тих српских светитеља и њихова имена.

У Београду, 17. априла 1942.

Др. Радослав М. Грујић с. р.
професор Универзитета

Summary

Aleksandar Stojanović

Radoslav Grujić on Transfer of Serbian Holy Relics from the Independent State of Croatia to Serbia in April 1942

Key words: *NDH, Fruška Gora, prof. Grujić, dr Reiszwitz, holy relics, Saborna crkva, 1942.*

During WWII a large-scale exodus of Serbian people from Croatia took place. Many Serbs were slaughtered, tortured or exiled, and their homes, villages, ancient monasteries and churches were pillaged and burned to the ground. On Fruška Gora many orthodox monasteries were pillaged, and holy relics of Serbian saints were desecrated and plundered. Prof. Dr. Radoslav Grujić, prominent Serbian theologian and historian, undertook a complex mission in order to transfer the holy relics of Emperor Uroš, prince Lazar and prince Stefan Štiljanović to Serbia. He received great help from German war counselor Dr J. A. von Reiszwitz, balkanologist, who was well known for his sympathies and

kindness toward the Serbs during the occupation. Arrival of these relics in Serbia was, however, abused in political squabble and for propaganda of general Nedić's government. In this article original report of Prof. Grujić is published for the first time in Serbian historiography.

УДК 314.151.3-054.73(=511.141)(497.5)“1941/1946“(093.2)
94:323.15(=511.141)(497.5)“1941/1945“

Dr Marica KARAKAŠ OBRADOV
Hrvatski institut za povijest, Zagreb,
Republika Hrvatska

MIGRACIJE MAĐARSKOG STANOVNIŠTVA NA HRVATSKOM PODRUČJU TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA I NEPOSREDNO POSLIJE

APSTRAKT: Članak na temelju arhivskog gradiva i literature obrađuje mađarsko-hrvatske pregovore o razmjeni stanovništva, te pitanje razgraničenja koje je bitno usmjeravalo migracije stanovništva. U radu su ponajprije obrađena preseeljavanja, odnosno evakuacije mađarskog stanovništva zbog ratnih opasnosti, posebice napada partizana, s područja NDH u sigurnija područja, pretežno u Bačku te iseljavanje i protjerivanje s područja pod partizanskom vlašću tijekom rata koje će se nastaviti i u poraću.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, „narodna demokracija“, Nezavisna Država Hrvatska, Hrvatska, Mađari, migracije, iseljavanja, preseeljavanja/evakuacije, izbjeglištvo, protjerivanja

Kratki pregled mađarsko-hrvatskih odnosa tijekom Drugog svjetskog rata

Mađarska je u travnju 1941. sudjelovala u zaposjedanju Kraljevine Jugoslavije. Mađarski kraljevski namjesnik Miklós Horthy, de facto 11. travnja, a de iure 22. travnja 1941, priznao je NDH. Nešto ranije mađarska strana odbila je ponudu Trećeg Reicha da nakon razbijanja Kraljevine Jugoslavije pripoji Hrvatsku. Mađarska se potom posvetila „svetoj dužnosti“ zaštite mađarskog stanovništva u tzv. Južnim krajevima/Délvidék (Bačka, Baranjski trokut, Prekmurje/Prekomurje i Međimurje). To je značilo pripajanje područja koja su izgubili nakon Prvog svjetskog rata, a koja su pripala susjednim državama. Međimurje je imalo neznatno značenje u usporedbi s drugim

područjima koja su bila u sastavu Kraljevine Jugoslavije, posebice Bačka. Već 14. travnja 1941. postavljeno je pitanje razgraničenja Mađarske i NDH. Mađarska je tražila da joj se ustupi Rijeka kao državna luka, koja u konačnici nije ušla u sastav NDH, a postojao je i plan o ustrojavanju „Mađarskog primorja“ od Rijeke do ušća Zrmanje. Osobito su Mađari bili odlučni da pripoje Međimurje u koje je mađarska vojska ušla već 16. travnja 1941, a što će postati glavni *kamen spoticanja* u odnosima dviju država.¹

U svibnju i lipnju 1941. *Hrvatski narod* povremeno je objavljivao članke o prijateljstvu sa susjednom Mađarskom i izvješćivao o aktivnostima mađarskog poslanika i vojnog atašea u NDH unatoč provođenju mjere uspostavljanja mađarske uprave u Međimurju.² U srpnju 1941. u potpunosti je uvedena mađarska vojna uprava u Međimurju, a u prosincu 1941. mađarski parlament jednostrano je ozakonio pripajanje Međimurja. NDH nije nikada službeno isticala da je sjeverna granica njenog državnog područja utvrđena jer nije bilo obostranog dogovora. Kako su Mađari imali pretenzija i na područja u Slovačkoj i Rumunjskoj javila se ideja o osnivanju Male antante kojim bi se Rumunjska, Slovačka i NDH „borile za opstanak“ pred „nagonom osvajačke megalomanije“ i „psihologije osvajanja“ koju su Mađari pokazivali prema susjedima. No, Mađare je više brinula jurisdikcija zagrebačke biskupije nad Međimurjem od Male antante. Vlasti NDH, odnosno ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, uložio je prosvjednu notu mađarskom poslaniku u NDH Ferencu pl. Marosyju, a obaviještene su i vlade zemalja Trojnog pakta, o tome da je Međimurje od „pamtivijeka naseljeno Hrvatima“, te da je „stoljećima sačinjavalo dio Hrvatske“. Ukoliko bi se Mađari odrekli „primitivnih političkih ciljeva“ oko zaposjedanja Međimurja, kako je to Hrvatima sklon poslanik Mađarske u NDH Ferenc Marosy sročio, hrvatska strana bila je spremna prihvatiti Bačke Hrvate. Marosy je smatrao da je Međimurje za

¹ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH (dalje MVP NDH), kut. 6, br. 535/1941; *Hrvatski narod* (Zagreb), 20. travnja 1941, str. 3 i 22. travnja 1941, str. 2; Dinko Šokčević, „Nezavisna Država Hrvatska i Mađarska 1941. godine. Pitanje diplomatskog priznanja“, *Međunarodni znanstveni skup. „Jugoistočna Europa 1918.–1995.“ / An international Symposium „Southern Europe 1918–1995“* (ur. Aleksander Ravlič), Zagreb, 1999, str. 111–112; Ivana Puzak, „Međimurje u Drugom svjetskom ratu iz pera hrvatskih i mađarskih emigranata“, *Međimurje u Drugom svjetskom ratu*, (ur. Branimir Bunjac), Čakovec, 2007, str. 416; Arpad Hornyák, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje ČSP), god. 42, 1/2010, str. 23–24.

² *Hrvatski narod*, 5. svibnja 1941, str. 10, 6. svibnja 1941, str. 7, 16. svibnja 1941, str. 9, 4. lipnja 1941, str. 6 i 24. lipnja 1941, str. 11; Marin Mihanović, „Mađarsko Pitanje u hrvatsko-rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante“, *ČSP*, god. 33, br. 2/2001, str. 326.

³ *Hrvatski narod*, 11. srpnja 1941, str. 1. i 12. srpnja 1941, str. 1; *Ustaša. Vestnik Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta* (Zagreb), 19. srpnja 1941, str. 4 i 10; Elemer Hamonnay, „Hrvatska i Mađarska“, *Hrvatska misao*, sv. 12, Buenos Aires, 1955, str. 22; Hrvoje Matković,

Mađare „rasno izgubljeno“, te da bi trebali usmjeriti snage na rješavanje pitanja razmijene stanovništva, Bunjevaca i Šokaca, i drugih preseljenja.³

Od 25. lipnja do 11. srpnja 1942. hrvatsko-mađarska komisija radila je u Budimpešti na utvrđivanju istočne granice, a pitanje Međimurja nije rješavano te je stalno postojala napetost u odnosima dviju država.⁴

Od 1941. do 1943. Mađarska i NDH sklopile su brojne bilateralne ugovore koji su se većinom odnosili na uređenje poštanskog, telekomunikacijskog, željezničkog, riječnog i pograničnog prometa, reguliranje ribolova na Dunavu i Dravi, no niti jedan se nije odnosio na pitanje granice. Samo se jedan zakon odnosio na odnos država, Mađarske i NDH, prema Hrvatima odnosno Mađarima. Bio je to Zakon o pravnoj pomoći i pravnoj zaštiti u stvarima građanskog i trgovačkog prava.⁵

Tijekom rata Mađari u NDH uglavnom su bili organizirani u dva mađarska udruženja. U Zagrebu je bilo sjedište Mađarske kulturne zajednice (MKZ)/ Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség koja je isprva djelovala u stanu njenog vođe Sándora Molnára, a glavnu materijalnu podršku dobivali su od Gyule Tokozia, pomadžarenog Židova. On je izvršio samoubojstvo u Zagrebu zbog progona Židova, te svoju cjelokupnu imovinu poklonio MKZ-i. Podružnice su djelovale i u drugim gradovima u NDH.⁶

Na području NDH djelovala je i mađarska skupina „Strelastih križeva“/ „Nyilaskereszt“ koji su sebe smatrali glavnim predstavnicima mađarskog stanovništva, a sjedište im je bilo u Osijeku. Sukobljavali su se s predstavnicima MKZ, uključujući i fizičke napade, tako da je MUP NDH u ožujku 1942. izdao uputu svim velikim župama i Redarstvenoj oblasti grada Zagreba da niti jedna od ovih skupina formalno ne predstavlja „mađarsku narodnu grupu“ jer nemaju potvrđena pravila o svom djelovanju u NDH, te da se prema članovima jednog i drugog udruženja treba ponašati ravnopravno i „onemogućiti“ da se međusobno sukobljavaju dok se to pitanje zakonski ne riješi.⁷

Vlasti NDH nastojale su lavirati između „zavađenih strana“, MKZ i Strelastih križeva i tako steći prednosti u rješavanju pitanja zaposjedanja i pripojenja Međimurja i protjerivanja Hrvata s toga područja. U travnju 1942. vlasti

Suvremena politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1999, str. 172; Tomislav Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942.*, Zagreb, 2000, str. 559; M. Mihanović, „Mađarsko Pitanje u hrvatsko – rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante“, str. 337; Enikő A Sajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, Boulder/Colorado, 2003, str. 272–278; Enike A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Novi Sad, 2010, str. 168–171.

⁴ HDA, MVP NDH, kut. 6, br. 588/1941; Aleksandar Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996, str. 124; T. Jonjić, *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942.*, str. 563.

⁵ *Međudržavni ugovori 1941*, Ministarstvo vanjski poslova NDH, Zagreb, 1941, XXIV–XXV; *Međudržavni ugovori 1942*, XXI–XXIII, str. 91–92; *Međudržavni ugovori 1943*, XV–XVII, str. 321.

⁶ A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 125.

⁷ HDA, MVP NDH, kut. 6, 4708/1941; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 127.

NDH su zabranile da pripadnici MKZ i Strelastih križeva u javnim nastupima koriste mađarsku zastavu i općenito se predstavljaju kao „posebna grupa“. Podjele dviju mađarskih skupina ubrzo su nadvladane jer je djelovanje „Strelastih križeva“ na području NDH zabranjeno krajem 1942, pa samim tim djelovanje i u Mađarskoj. Tijekom 1943. pod njemačkim okriljem ponovno oživljava rad „Strelastih križeva“ koji su sudjelovali u borbi protiv partizana, a Gyula Sütő s njemačkom putovnicom prešao je iz Mađarske na područje NDH i obnovio rad na osječkom području. U travnju 1944. MKZ u Osijeku i mjesni „Strelasti križevi“ zaključili su ugovor o suradnji.⁸

Vlasti NDH su u pravilu ocjenjivale držanje Mađara u NDH „mirmim i lojalnim“, ali su i dalje bili sumnjičavi prema mađarskim teritorijalnim posezanjima. U ljeto 1942. vlasti NDH su ustvrdile da je nacionalistički pokret zahvatio pripadnike mađarske zajednice koji bježe od vojne obaveze u Mađarsku i zajedno s „pobunjenicima“ žele srušiti hrvatsku vlast, te da se na području Mađarske ustrojavaju tzv. „slobodne čete“ koje u „civilnim odjelima“ prelaze na područje NDH izazivajući nered i diverzije, a namjera im je prijeći u Srijem i „očistiti“ Frušku Goru od „komunista“. Napetost u odnosima pokazao je i skup Mađara u Indiji koji su u junu 1942. na skupštini svoje čitaonice pozvali prisutne da budu „mirni i strpljivi“ jer će i to područje uskoro postati mađarsko.⁹

Strah vlasti NDH od teritorijalnih posezanja Mađara još je jednom snažno potaknut. Naime, u kolovozu 1944. njemački opunomoćeni general u Zagrebu, Edmund Glaise von Horstenavu predložio je zajedničku mađarsko-hrvatsku vojnu suradnju u borbi protiv partizana, te su Mađari dobili pravo prodrijeti na susjedno državno područje deset kilometara. Hrvatska strana to nije prihvatila s prevelikim odobravanjem jer je postajala bojazan zbog nekih ideja s početka rata da hrvatsko područje bude autonomni dio u sklopu Mađarske. Mađari ponajviše iz straha od širenja „partizanske opasnosti“ na svoje državno područje i sami traže da se mora izbjeći utisak u hrvatskoj javnosti o obnovi ideje o „zemljama krune Svetog Stjepana“.¹⁰

Uvođenje vojne uprave u Međimurju prekinulo je mogućnost pregovora o većoj razmjeni stanovništva i ubuduće su dvije države tražeći ravnotežu pokušavale urediti položaj svojih manjina izvan matične zemlje. Arbitraža Trećeg Reicha, koju su obje strane tražile, a potom njemački neutralni stav po tom pitanju, potpuno je išao u prilog Mađarima. Hrvatska strana nadala se, ako ne prije onda po završetku rata, da će prema etničkom načelu Međimurje biti pono-

⁸ HDA, MVP NDH, kut. 6, 4708/1941; E. A. Sajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 279; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 172.

⁹ A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 125 i 126.

¹⁰ E. A. Sajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 287–288; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 178–179.

¹¹ HDA, MVP NDH, kut. 6, 535/1941 i 907/1941; Nada Lazić, *Baranja 1941–1945*, Slavonski Brod, 1979, str. 101, bilj. 42; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 124–125; E. A.

vno hrvatsko. Hrvatska strana stalno je ulagala proteste zbog odnosa prema Hrvatima u Međimurju te „hrvatskom elementu“, Bunjevcima i Šokcima, u Baranji i Bačkoj.¹¹

Iseljavanje i evakuacije Mađara tijekom Drugog svjetskog rata na hrvatskom području

U travnju 1941. mađarska vlada poslala je Aladára Tamása, koji je imao kontakte s Ustaškim pokretom još u vrijeme kada su djelovali u emigraciji, sa zadaćom da ispita njihov stav oko moguće razmjene stanovništva. Poglavnik Ante Pavelić izrazio je odmah spremnost da NDH prihvati Bačke Hrvate koji bi se naselili na mjesto iseljenih i protjeranih Srba. Složio se takođe da se preko hrvatskog područja može obaviti prijelaz Srba s mađarskog područja u Srbiju, ali da NDH neće primiti solunske dobrovoljce na svoje državno područje. Daljnje rasprave o preseljavanju stanovništva nisu mogle teći po planu jer je problem zaposjedanja Međimurja od strane Mađarske opteretio odnose dviju zemalja. Mađarska strana potaknula je „manjinska pitanja“ koja bi se rješavala na bazi uzajamnosti, te su 12. ožujka 1942. predali memorandum MVP NDH s listom pritužbi na položaj hrvatskih Mađara osobito oko djelovanja MKZ, podršku koja se davala djelovanju mađarskih „Strelastih križeva“ u Osijeku i na pitanje škola na mađarskom, uz napomenu da se sve to može odraziti na odnos prema Hrvatima u Mađarskoj.¹²

Na području NDH živjelo je 70.747 Mađara, prema popisu iz 1931, pretežno na području Slavonije, Srijema i Međimurja.¹³ U prvim ratnim mjesecima, od svibnja do lipnja 1941, na područje Baranje i Bačke mađarske vlasti su naselile 21.380 Mađara iz Bukovine, na posjede iseljenih solunskih dobrovoljaca, pretežno srpskog stanovništva, koje je protjerano u Srbiju i u NDH.¹⁴

Prve migracije mađarskog stanovništva povezane sa NDH dogodile su se slučajno. Naime, vlasti Trećeg Reicha preseljavajući slovensko stanovništvo

Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 274; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 169.

¹² E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 275–278; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 168–171.

¹³ *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli Nezavisne Države Hrvatske* (priredio Rafael Landikušić), Zagreb, 1942, str. 13; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 124 navodi da je na području NDH bilo oko 100.000 Mađara od toga 23.000 na području Srijema.

¹⁴ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981, str. 79.

¹⁵ HDA, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (dalje SDS RSUP SRH), kut. 69, 014.0.2. Izjava Alojza Colnara, predstavnika Slovenskog Crvenog križa u Zagrebu, str. 20.

s područja Prekmurja/Prekomurja na područje NDH, zahvatili su i Mađare, oko stotinu ljudi, koji su zabunom dovedeni u Teslić kao Slovenci. Mađarsko poslanstvo u Zagrebu potvrdilo je da su u pitanju Mađari, te su vraćeni u Zagreb. Vlasti su ih potom smjestile u sela u okolici Zagreba jer se oni nisu željeli vratiti u Bosnu, a Nijemci im nisu dopustili povratak u Prekmurje/Prekomurje.¹⁵

U prosincu 1941. zbog ratnih opasnosti, odnosno napada partizana od kojih ih vlast NDH nije mogla „zaštiti“ postavljeni su prvi zahtjevi Mađarske za iseljavanje Mađara iz sjeveroistočne Bosne, Brčkog, Bijeljine i iz sela Vučjak kod Prnjavora. U veljači 1942. mađarske vlasti su poduzele prve mjere oko preseljavanja Mađara „zbog životne opasnosti“ koja prijete „razasutoj“ mađarskoj zajednici, te su poslanici Marosy i Lorković dogovorili iseljavanje Mađara. Mađari su se iseljavali iz županijskog kotara iz Gunje, Račinovaca, Soljana i Vrbanje te iz Vučinjaka i Brke iz kotara Brčko, a potom i iz Bijeljine. Zauzvrat su Mađari bili spremni izmijeniti dotadašnju praksu i omogućiti da Hrvati, koji sami odlaze ili su prognani s mađarskog područja, ponesu sobom osobnu imovinu. Mađarska strana je na to bila spremna pristati jer su Mađari iz Gunje bili već spremni sa svojom imovinom za preseljenje, te bi svako odgađanje uznemirilo stanovništvo i izazvalo „neugodne reakcije“ između Mađara i Hrvata.¹⁶ Zavod za kolonizaciju NDH bio je nadležan za likvidaciju imanja Mađara koji su se iselili posredovanjem Hrvatsko-mađarskog povjereništva za smještaj Mađara u Zagrebu. Njihova imanja za koja im je isplaćena naknada postala su vlasništvo Zavoda za kolonizaciju.¹⁷

MVP NDH je 1942. pokrenulo preko MUP-a NDH popisivanje mađarskog stanovništva na području NDH, koje je trebalo provesti velike župe i kotarske vlasti. Ti popisi nisu sačuvani niti je popisivanje bilo dovršeno do ožujka 1943.¹⁸

Prema dogovoru dviju država, iz travanja 1942, iseljeno je 395 mađarskih obitelji s 1.552 članova, a tijekom 1943. još je iseljeno 1.500 Mađara, uglavnom s područja koja su bila neprekidno zahvaćena ratnim djelovanjem. Većina ih je preseljena u Bačku. Iz Gunje u Stepanovićevo, iz Vučjaka u Veternik, a iz Brčkog u Sirig, te iz Bijeljine u Stepanovićevo i Sirig. Mađari su također smješteni i u iseljena „dobrovoljačka sela“ u Baranjskom trokutu. Neki autori navode da je iz Gunje, Vučjaka, Brčkog i Bijeljine iseljeno 408 mađarskih obitelji, odnosno 1.631

¹⁶ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 325, br. 4891/44, br. 48917/44, br. 48980/44, br. 48916/44, br. 48025/44, br. 46050/44, br. 45892/44, br. 45972/44, br. 45744/44, br. 48921/44; E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 280–281; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 173.

¹⁷ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, kut. 6, Zavod za kolonizaciju u Zagrebu, Broj Taj. 3418-1944, Opći propisnik o poslovanju Zavoda za kolonizaciju, Zagreb dne 20. srpnja 1944, str. 21.

¹⁸ HDA, Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH (dalje MUP NDH), kut. 1, U.M.T. 1324/43.

¹⁹ N. Lazić, *Baranja 1941–1945*, str. 101–102; E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 282–283; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 174–175; S. D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, str. 9.

osoba.¹⁹ Preseljenje je vodila MKZ uz pomoć podružnica s područja Srijema. Želja srijemskih Mađara za iseljavanjem, osobito tijekom 1943, kada su učestala partizanska djelovanja, nije podržana jer se očekivalo da će Srijem postati mađarsko državno područje, pa je stoga novosadski tisak poticao da se sakuplja pomoć u hrani, odjeći i lijekovima i tako ublaže nedaće Mađara na području NDH. MKZ je u ožujku 1943. tražila od MUP-a NDH dopuštenje za iseljavanje Mađara, te od Ministarstva udružbe da pokrije troškove preseljavanja (evakuacije) mađarskog stanovništva na sigurnija područja „uslijed terora odmetnika“, što je i dopušteno. Mađari su se preseljavali/evakuirali iz Kutine u Čakovce u Srijemu, iz Humljana u Korod, Laslovo, Hrastin, Retfalu, Čepin i Dalj u Slavoniji.²⁰ Iz sela Zrinska iseljeno je u ožujku 1943. „oko 200 kola“ uz pomoć domobranskih postrojbi. Preseljeni su u Marince, u vukovarskom kotaru, a iz Velikog i Malog Grđevca u Andrijaševce i Cernu na vinkovačkom području.²¹ Početkom ožujka 1943. s područja Podravske Slatine, a uz pomoć radnika na imanju grofa Draškovića, iselilo je preko mosta u Terezinom Polju „više“ mađarskih obitelji s imovinom, odvoedeći i brojnu stoku. Tijekom travnja 1943. u nekoliko željezničkih kompozicija iseljene su mađarske obitelji s područja Budakovaca, Crnog Zatona, Daruvara, Detekovca, Đulavesi, Garešnice, Grubišnog Polja, Novog Gradca, Pepelane, Rezovalčke Krčevine i Terezinog Polja. Razlog je bio strah od napada partizana, kao i želja da izbjegnu regrutovanje u vojne postrojbe NDH. No, bila je to i neka vrsta „uzvraćanja“ za ponašanje mađarskih vlasti prema Hrvatima u Međimurju. Iseljavanja je bilo iz bjelovarskog kotara, iz sela Veliki i Mali Grđevac, Velika Barna i Zrinska.²²

U konačnici proizlazi da se pitanje razmjene stanovništva između Mađarske i NDH, postavljeno već u travnju 1941, svodilo do kraja rata na rješavanje izbjegličkog pitanja. Tako je bilo i u veljači 1944. kada je mađarski izaslanik Marosy nastojao za mađarske preseljenike ishoditi da osim što mogu ponijeti sobom svoju imovinu, ostvare i pravo povratka na hrvatsko područje ukoliko se na to odluče. Hrvatska strana je načelno pristala i tražila da imovina onih koji se odluče ostati u Mađarskoj mora pripasti NDH. Mješovita mađarsko-hrvatska komisija još je raspravljala o uvjetima kada izbjeglice postaju iseljenici, te su u svibnju 1944. potpisale ugovor o izbjeglicama koji su se mogli kao državljani NDH vratiti u roku od dvije godine ili u protivnom uzeti mađarsko državljanstvo. S obzirom na stanje na bojištima obje su strane bile svjesne da se njihovi dogovori vrlo teško mogu provesti u stvarnosti, a sporazum o razmjeni stanovništva još nije bio utanačen.²³

²⁰ HDA, MUP NDH, U. M. 653/1943. od 20. ožujka 1943.

²¹ HDA, MUP NDH, U. M. Taj. br. 1323/1943 od 18. ožujka 1943 i U. M. 1331/43 od 8. lipnja 1943.

²² S. D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, str. 80–81.

²³ E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 286; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 177.

Na migracije mađarskog stanovništva, kako se rat bližio kraju, sve više utjecaja imao je partizanski pokret. Upadi partizana u mađarska sela od 1944, u pravilu, nisu okrenuta samo potrazi za hranom, već vrbovanjem muškog stanovništva u partizanske jedinice. Stoga su često mađarske izbjeglice tražile pomoć od mađarske i hrvatske vlasti, jer ukoliko se nisu željeli priključiti partizanima, protjerali su ih bez mogućnost da ponesu imovinu. U rujnu 1944. OZN-a za zagrebačku oblast u svom izvješću spominje osnivanje „organizacija za selenje“ u Mađarsku, u bjelovarskom i moslavačkom okrugu. Pripadnici OZN-e su još jednom brigadom proveli odabir stanovništva za preseljavanje na sljedeći način: „Koji Mađjari imaju nekog u partizanima, tima ne dozvoljavamo selenje iz razloga, što bi im morali dati i njihov imetak, kojeg bi im Švabe opljačkali i upotrijebili za rat; oni Mađjari, koji imaju nekog u neprijateljskoj vojsci proglašuju [se] narodnim neprijateljem i iseljava ih se bez razlike da li to oni hoće ili ne. Svi muškarci od takovih idu u konc. logor, oni pak koji nemaju nikog ni u bandi ni kod nas, a hoće da se sele, mogu da sele, ostavljajući imetak, a muškarci idu u logor; oni koji od takovih ne će da sele, moraju poslati sposobne muškarce u NOV-u.“²⁴ Sličnih primjera bilo je i na đakovačkom području krajem 1944. Iz sela Drenje „istjerane su neke ustaške, njemačke i mađjarske familije“, a „jedan drug ubio [je] iz puške“ jednog Mađara koji se nije htio seliti.²⁵

Odluka da se muškarci između 16 i 50 godina ne mogu iseliti bitno je utjecala na odluku mađarskih obitelji o iseljavanju, kako pokazuje primjer na bjelovarskom području. U izvješću Kotarski komitet KP Hrvatske za Bjelovar navodi središnjici u Zagrebu: „Nakon odluke koja je donesena po odobrenju ZAVNOH-a o Mađarima, svi Mađari koji nisu krenuli do danas od svojih kuća, i koji nisu potpisali izjavu da se odriču svog imetka u korist naše države, odustali su od selenja za Mađarsku, i već su se mnogi izjasnili, koji su sposobni za vojsku, da su voljni da stupe u NOV, samo neka ih se ne tjera u Radne logore“. U studenom je bilo pokušaja da se mađarske obitelji iseles u Mađarsku, ali kada je došlo do odvajanja muškaraca od 16 do 50 godina, nastala je mučna scena u kojoj se obitelji nisu htjele razdvojiti pa su ih zajedno otpremili u komandu grada i tada su muškarci „odmah počeli izjavljivati, da neka ih pustimo kući natrag, da će svi koji su sposobni stupiti u redove naše vojske [partizane]“.²⁶

²⁴ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti* (prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić), Slavonski Brod, 2005, Zagreb, 2009, str. 45–46; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupić, Zdravko Dizdar, Šimun Penava), Slavonski Brod, 2006, str. 87.

²⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, str. 51.

²⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, „Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine“, *ČSP*, god. 27, br. 1/1995, str. 132–133.

²⁷ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 82.

U studenom 1944. u kotaru Grubišno Polje politička situacija prema ocijeni OZN-e bila je „dosta loša“. Ljudi su negodovali zbog „istjerivanja Mađara i Nijemaca“ iako je povjereništvo OZN-e na tom kotaru „čestim mitinzima i dokazivanjima“ nastojalo uvjeriti stanovništvo da se je tako „moralo postupati“ jer se među Mađarima i Nijemcima „osjetila peta kolona“.²⁷ U kotaru Garešnica povjereništvo OZN-e u navelo je u svom izvješću da su se brojni članovi mjesnih NOO zalagali za ostanak pojedinih „mađarskih familija“ koje su morale iseliti, no, samo je u nekoliko slučajeva to i uspjelo jer je utvrđena „manjkavost dobivenih podataka“ na temelju kojih su morali iseliti. S područja Pakraca i Lipika također su brojni Mađari protjerani „preko Drave“ te su ostali živjeti u Mađarskoj ili su iselili u Australiju i Sjedinjene Američke Države.²⁸

Preslikano stanje bilo je i na području Srijema. Podružnice MKZ-a s toga područja javljale su centru u Zagreb da partizani sve više vrše pritisak na Mađare da stupe u njihove redove, pa ih čak na to i prisiljavaju. No, prve su na redu partizanima ipak bile njemačke i hrvatske obitelji koje su i same bježale pred dolaskom partizana, a prema procjenama Mađara, Nijemci i Hrvati imali su „bolji položaj“ jer su bili naoružani. Stoga su Mađari iz Srijema poslali u Zagreb u siječnju 1944. svoje izaslanstvo koje je zatražilo da se Mađari u potpunosti presele u Mađarsku. Do toga nije došlo zbog političkih promjena u ožujku 1944. u Mađarskoj, a kasnije i vojnog prodora Crvene armije i jugoslavenskih partizana, posebice prema srijemskom području.²⁹

Mađarsko stanovništvo na području NDH, u pravilu seosko, nastojalo je osigurati „neutralnost“ i bilo spremno na suradnju s NOV i PO Jugoslavije/JA opskrbljivanjem hranom, ali ne i ulaskom u partizanske postrojbe. No, partizanska strana dala im je mogućnost ili mobilizacija ili iseljavanje bez imovine, jer su „pripadnici neprijateljske zemlje“. Stalna je bila i bojazan od njihovih „težnji“ da Mađarska okupira sjeverni dio Hrvatske „isto onako kao što je okupirala Međimurje“. Bilo je i onih u partizanskim redovima koji su pokazivali više razumijevanja za mađarsko stanovništvo i koji su smatrali da bi ih trebalo više „ekonomski opteretiti“ i ne nužno nasilno regrutovanje, no, taj model se ipak nije primijenio jer je prevladalo mišljenje da kao neopredijeljeni predstavljaju „nepouzdan element“.³⁰ Odnos prema mađarskom stanovništvu nije se primijenio niti u posljednjoj godini rata. U ožujku 1945. na moslavačkom području prema izvješću OZN-e iseljeni su iz općine Narta svi Mađari jer su se „neprijateljski

²⁸ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, (prir. Vladimir Geiger, Mate Rupiće, Mario Kevo, Egon Kraljević, Zvonimir Despot), Slavonski Brod – Zagreb, 2008, str. 124; Dragutin Fezi, „Mađari u pakračkom kraju“, *Zbornik Povijesnog društva Pakrac – Lipik*, br. 6/2009, str. 87.

²⁹ A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 127–129.

³⁰ M. Kolar-Dimitrijević, „Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine“, str. 127–130.

³¹ HDA, Odjeljenje zaštite naroda (OZNA) za Hrvatsku, kut. 13, 4.0. POC za Gornju Hrvatsku, str. 287.

odnosili prema NOP-u³², a članovi njihovih obitelji bili su u „neprijateljskoj vojsci“.³¹

Kao primjer umjerenijeg postupka prema Mađarima izdvaja se djelovanje Franje Gažija, jednog od značajnijih članova Hrvatske seljačke stranke i člana ZAVNOH-a. On je na bjelovarskom području u jesen 1944. odgovarao mađarsko stanovništvo od iseljavanja, te upozorio Okružni komitete KPH za Bjelovar da takav odnos prema Mađarima uznemirava i Hrvate i Srbe na tom području jer se boje da će se i njima isto dogoditi ako „ne idu u partizane“.³² I Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u prosincu 1944. utvrđuje da su se u odnosu prema Mađarima i Nijemcima događali u „nizu mjesta i sela nepravilni postupci koji samo bacaju ljagu na naše vojne organe i štete interesima našeg naroda i naše države“. Zapovjedbena je komandama vojnih oblasti, područja, mjesta i vojnih stanica „pravilan i jedinstven“ postupak prema Mađarima i Nijemcima, a na temelju odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a koje nacionalnim manjinama jamče ravnopravan položaj. U skladu s tim tražili su da se raspuste svi logori „sastavljeni od Mađara“ odnosno u logoru su se mogli zadržati samo „okrivljenici“ pod istragom sudskih organa i oni koji su već kažnjeni od strane nadležnog vojnog suda. Odgođeno je regrutovanje Mađara, osim na dobrovoljnoj osnovi jer još nije bila provedena „opća mobilizacija“. Mađarsko muško stanovništvo od 18 do 30 godina ukoliko se nije priključilo NOV-u, otpremano je u radne jedinice.³³

Mađarsko stanovništvo će intenzivnije od 1943. uzeti više učešća u NOP-u jer su od tada bili jače izloženi utjecajima Komunističke partije. Dolazak mađarskih antifašista koji su se priključili partizanskim postrojbama, kao što je to bio primjer u Srijemu, te simbolično ustrojavanje bataljuna „Šandor Petefi“ („Sándor Petőfi“) u kolovozu 1943. u Slavoniji, pridonio je priključivanju Mađara partizanskim jedinicama. Odaziv Mađara s područja Baranje i Bačke u partizanske jedinice bio je manji.³⁴

Velika evakuacija stanovništva i materijalnih dobara s područja Slavonije, i u manjem broju iz zagrebačke oblasti, provedena je početkom siječnja 1945. pod vodstvom narodnooslobodilačkih odbora. Zbjeg oko 15.000 ljudi prvo je smješten u Mađarsku, a potom u Vojvodinu. Nacionalni sastav izbjeglica poznat je samo za područje oblasti Slavonski Brod. Među evakuiranim najbrojniji su bili

³² M. Kolar-Dimitrijević, „Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine“, str. 130.

³³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 85.

³⁴ Ljubiša Stojković, Miloš Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd, 1953, str. 46–47; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 129; M. Kolar-Dimitrijević, „Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine“, str. 127–128 i 133–134.

³⁵ Srećko Ljubljanović, „Evakuacija stanovništva Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945“, *Zbornik*, Historijski institut Slavonije, br. 4, Slavonski Brod, 1966, str. 22, 24 i 29.

Hrvati i Srbi te manji broj Mađara, Rusina, Bugara, Poljaka, Nijemaca i dr. Za pretpostaviti je da je mađarskog stanovništva bilo u zbjegu i iz drugih slavonskih područja.³⁵

³⁶ Radmila Radić, „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina“, *Istorijski zapisi*, br. 1–2/1999, str. 143–144; Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji. Kraj ili novi početak (1944–1952)*, Beograd, 2009, str. 299–355; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010, str. 333–351; Aleksandar R. Miletić, „(Extra-)Institutional Practices, Restrictions, and Corruption. Emigration Policy in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (1918–1928)“, *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, (ed. Ulf Brunnbauer), München, 2009, str. 108–112; Edvin Pezo, „'Re-Conquering' Space. Yugoslav Migration Policies and the Emigration of Non-Slavic Muslims to Turkey (1918–1941)“, *Transnational Societies, Transteritorial Politics. Migration in the (Post) Yugoslav region, 19th – 21st Century*, str. 73–94.

³⁷ *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji* (prir. Mirko Grmek, Marc Gjidara, Neven Šimac), Zagreb, 1993, str. 152–154; Vladimir Geiger, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, 2002, str. 41–55; E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 443–446; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 269–271; Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006, str. 48; Zoran Janjetović, „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svjetskog rata“, *Hereticus*, vol. 5, br. 1, Beograd, 2007, str. 113.

Iseljavanje i protjerivanje mađarskog stanovništva s hrvatskog područja poslije rata

Jugoslavija je bila državna tvorevina koja se tijekom svog postojanja *rješavala* manjina. U Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji ciljane grupe bile su nacionalne skupine koje su naseljavali Habsburška monarhija/Austro-Ugarska i Osmansko carstvo, a poslije Drugog svjetskog rata „ostaci ostataka“ tog stanovništva, ali i druge nacionalne i etničke skupine, ponovo su na udaru iseljavanja.³⁶

Komunističke vlasti Jugoslavije su još za vrijeme trajanja rata, a i nakon toga razrađivale planove o iseljavanjima i razmjeni stanovništva. U historiografiji su poznata tri plana o rješavanju pitanja pojedinih nacionalnih manjina. Vasa Čubrilović, u studenom 1944, predlagao je protjerivanje svih manjina koje su bile „nelojalne“ tijekom rata. Sreten Vukosavljević zalagao se za izgon 80.000 do 200.000 Mađara uz ustupanje dijela jugoslavenskog područja Mađarskoj, kao i protjerivanje i onemogućavanje povratka u Jugoslaviju Nijemaca, a u Sloveniji je Slovensko narodnooslobodilačko vijeće/Slovenski narodnoosvobodilni svet potaknulo raspravu o nužnosti protjerivanja Nijemaca.³⁷

Čubrilovićev nacrt nije u konačnici izvršio izravan utjecaj na rješenje pitanja mađarske manjine u Jugoslaviji, ali je utoliko značajan što je autor ubrzo nakon toga postao ministar poljoprivrede, a njegova rješenja bila su na tragu prijeratnih stavova određenih krugova u Srbiji koji su bili za „etnički čistu“ Vojvodinu i Kosovo. Poslije rata Vukosavljević kao ministar za kolonizaciju poslao je u rujnu 1945. svoj memorandum Edvardu Kardelju i Milovanu Đilasu kao odgovornim osobama za ideološki i propagandni rad Komunističke partije Jugoslavije u kojem je izrazio sumnju o mađarskoj manjini u Jugoslaviji kao sponi dviju država jer je sumnjao, kao i kod njemačkog stanovništva, u njihovu mogućnost da prihvate novu državnu stvarnost. Izrazio je i mišljenje da se Mađari ne mogu iseliti na neko drugo područje unutar Jugoslavije, ali da se mora spriječiti „mađarizacija Vojvodine“ dodjeljivanjem zemlje Mađarima. S druge strane Vukosavljević navodi da ako Mađari ostanu, ne mogu biti diskriminirani u podjeli zemljišnih posjeda te da će u tom slučaju biti „iscrpljene zalihe“ zemlje za „naše veterane i njihove obitelji“. Maksimalističke Mađara, njih oko 200.000, za ise-

³⁸ E. A. Sajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 443–446; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 269–270; Z. Janjetović, „Protjerivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svjetskog rata“, str. 113.

³⁹ E. A. Sajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 450 i 446; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 275 i 271; A. Hornyák, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, str. 44 i 50.

⁴⁰ E. A. Sajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 447 i 455; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 272 i 278.

⁴¹ M. Kolar-Dimitrijević, „Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine“, str. 130, 131 i 133.

ljenjem prijetilo je traženjem teritorijalnih ustupaka od strane Mađarske, pa je Vukosavljević kao prvo rješenje tražio zamjenu stanovništva – 80.000 Mađara za 20.000 Hrvata i 6.500 Srba. Nije pristao na ideju da se kotarevi s bunjevačkim i mađarskim stanovništvom izdvoje i pripoje Hrvatskoj jer to neće smanjiti „osjećaj straha od Mađara“ u Srbiji.³⁸

Poslije rata Jugoslavija i Mađarska razmatrale su mogućnost razmjene stanovništva isprva na bazi reciprociteta jer je iz Jugoslavije trebalo otići 300.000 Mađara za upola manji broj Jugoslavena iz Mađarske. To je trebalo konačno definirati nakon mađarsko-čehoslovačkog dogovora o razmjeni stanovništva. U kolovozu 1946. jugoslavenska strana predložila je razmjenu do 40.000 osoba na bazi reciprociteta i načelu dobrovoljnosti, što je načelno prihvatila i mađarska strana 12. rujna 1946. Mađari su u istovremenom pokretanju pitanja razmjene stanovništva od strane Čehoslovačke i Jugoslavije vidjeli neku vrstu slavenske urote protiv Mađara.³⁹

Tijekom 1946. bilo je pokušaja s mađarske strane da se raspršena mađarska manjina u Hrvatskoj preseli u Mađarsku, no, ideja nije zaživjela u visokim političkim krugovima u Mađarskoj, pa je stoga jugoslavenska strana nije ni razmatrala. Od Mađara je zatraženo da prihvate mađarske obitelji koje su s područja NDH, odnosno iz Bosne, tijekom rata naseljene u Bačkoj.⁴⁰

Imovina izbjeglog mađarskog stanovništva, kao i onih koji su sami otišli s jugoslavenskog područja je konfiscirana. U slučajevima da se dio obitelji iselio u Mađarsku, a dio ostao, oni koji su se odlučili na ostanak prema sugestiji vlasti iseljavani su u Mađarsku. Pošteđeni su mogli biti oni koji su mogli dokazati da „imaju nekoga u partizanima“.⁴¹ Česti su slučajevi da povjerenici koji su morali čuvati napuštenu mađarsku imovinu nisu izvršavali svoju zadaću. Bilo je primjera da su članovi komisija za iseljavanje okružnih NOO-a i povjerenici za čuvanje imovine na svojim poslovima većinom bili u „pripitom stanju“ i nije im bilo strano otuđivanje imovine.⁴²

⁴² *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 124–125.

⁴³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 85–86; Goran Miloradović, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju „sumnjivih elemenata“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1922*, Beograd, 2004, str. 79; Z. Janjetović, „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svjetskog rata“, str. 111.

⁴⁴ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, str. 45–46; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 374–375.

⁴⁵ *Jugoslavensko nasilje i prešućivane žrtve Drugoga svjetskoga rata i poraća s područja današnje Bjelovarsko-bilogorske županije* (priredio Zdravko Ivković, Josip Vusić, Anita Blažeković), Bjelovar, 2010, str. 717–719 i 725.

⁴⁶ HDA, Zagreb, Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske, 5/128; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, str. 230; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 554.

Tijekom Drugog svjetskog rata, a posebice nakon rata, komunističke su vlasti imale svoje logore za internaciju vojnih zarobljenika, političkih protivnika, te nepoželjnih nacionalnih skupina.

Zatvaranje mađarskog stanovništva u logore, u prvo vrijeme potkraj Drugog svjetskog rata te u neposrednom poraću, veže se za sudbinu njemačkog stanovništva. U jesen 1944. Mađari su na području Vojvodine zatvarani u logore, no ubrzo počinju masovnija otpuštanja. Oni koji nisu bili u logorima odlazili su svakodnevno na „prinudni rad“. Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju NOV Jugoslavije naredila je 1. prosinca 1944. komandama vojnih oblasti, komandama područja, mjesta i drugim vojnim nadležstvima da se raspuste svi logori za Mađare i da se mogu zadržati samo oni Mađari koji su pod istragom sudskih organa ili su već osuđeni.⁴³

Na hrvatskom području u rujnu 1944. kada se raspravljalo o kriterijima iseljavanja mađarskog stanovništva navodi se da će se mađarsko stanovništvo koje je imalo nekoga u neprijateljskoj vojsci morati iseliti u Mađarsku, a muškarce je trebalo otpremiti u „konc. logor“. Oni koji su se sami odlučili iseliti, a nisu imali nikoga u neprijateljskoj vojsci ili partizanima, morali su se odreći imovine, a muškarce je trebalo otpremiti u logore. Mjesto ili mjesta gdje su se nalazili logori citirani dokument ne navodi. U ljeto 1945. još se na hrvatskom području u dokumentima navodi otpremanje Mađara u logore jer je njihov povratak iz Mađarske stvarao socijalne probleme. Njihovi posjedi već su bili kolonizirani, pa im nisu mogli biti vraćeni.⁴⁴

Jedan od sabirnih logora za hrvatske Mađare bio je u Velikoj Pisanici kod Bjelovara. U logor su internirani Mađari iz Bjelovara i okolice.⁴⁵ Početkom srpnja 1945. u sabirnom logoru u Velikoj Pisanici nalazilo se ukupno 813 osoba, od toga 185 Nijemaca i Mađara.⁴⁶

Blaži odnos prema mađarskom stanovništvu, za razliku od krutog odnosa prema njemačkom stanovništvu, potvrđuje i odluka Državne komisije za repatrijaciju, iz svibnju 1945, da se mogu repatrirati svi jugoslavenski građani mađarske nacionalnosti koji se nisu ogriješili u ratu protiv jugoslavenske države.⁴⁷ To se može protumačiti općenito jačom percepcijom Nijemaca kao krivaca u

⁴³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, str. 156–157.

⁴⁴ Z. Janjetović, „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svjetskog rata“, str. 112–113 i 116.

⁴⁵ Milko Mikola, *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*, Ljubljana, 2009, str. 85–104.

⁴⁶ E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 437–438; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 265.

⁴⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), Beograd, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-717; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti*, str. 156; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 414–415.

Drugom svjetskom ratu, te vanjskopolitičkim potrebama, odnosno jugoslavenkim doprinosom, na poticaj SSSR-a, izgradnji komunističke Mađarske. Nije zanemariv niti podatak da su Mađari, za razliku od Nijemaca, bili većinom sitni zemljoposjednici i bezemljaši.⁴⁸ No da je jugoslavenska vlast bila nepovjerljiva prema mađarskoj manjini pokazuje slučaj mađarskog sela Petišovci u Prekmurju, u Sloveniji, koje je u prosincu 1948. i travnju 1949. raseljeno, a 215 obitelji imale su rok od tri dana da se isele. Vlasti su svoju odluku opravdavale „tehničkim razlozima“ jer se tamo nalazila bušotina nafte, no, mađarsko stanovništvo slutilo je da ih se raseljava zbog bojazni od „sabotaža“. Uputstvo je bilo, nakon što su dobili naknadu za napuštenu imovinu, da samo odaberu mjesto u koje će iseliti, a ako se tko sam „ne snađe“, vlasti bi u tomu slučaju pružile pomoć.⁴⁹

Prema nekim navodima poslije rata je oko 15.000 Mađara iz Međimurja i Prekomurja internirano, a znatan broj ih je naseljen u Bosni. Bilo je i izгона preko granice, a prema nekim svjedočenjima u svibnju 1945. oko 1.200 Mađara pješke je protjerano iz Međimurja u Mađarsku.⁵⁰ Položaj mađarskog stanovništva u neposrednom poraću u Jugoslaviji i Hrvatskoj bio je bitno određen djelovanjem Državne komisije za repatrijaciju, koja je djelovala unutar Ministarstva socijalne politike i predlagala mjere iseljavanja/protjerivanja pripadnika njemačke i mađarske narodnosti. U svibnju 1945. ta je komisija poslala Predsjedništvu Ministarskog savjeta i Generalštabu Jugoslavenske armije na usuglašavanje sljedeći prijedlog: „Izvršiti repatrijaciju svih bivših jugoslavenskih državljana mađarske narodnosti, a po tom s njima postupati prema njihovom držanju i radu za vreme rata i okupacije naše zemlje od strane fašističkih sila. One, koji se ničim nisu ogrešili o svoje dužnosti prema zemlji čije su državljanstvo imali, pustiti njihovim kućama, a one koji su se, dobrovoljnom službom u fašističkoj vojnoj sili ili na bilo koji drugi način, ogrešili o zemlju za čije su pripadnike smatrani uzeti na odgovornost.“⁵¹

Ministarstvo vanjskih poslova je 30. lipnja 1945. poslalo strogo povjerljiv dopis Ministarstvu socijalne politike u kojem traže revidiranje stava oko povratka svih jugoslavenskih državljana mađarske narodnosti, a u kojem se navodi sljedeće: „u ovom momentu kada se sa toliko teškoća radi na repatrijaciji naših državljana, koji su kao žrtve fašizma na razne načine odvedeni iz zemlje, nema političkih razloga da se donosi i jedna odluka, koja bi još više komplikovala ovaj već sada obiman posao, a po kojoj bi se insistiralo na povraćaju svih ju-

⁵² AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-723, 35-1032, 35-1040-1044.

⁵³ Tibor Cseres, *Krvna osveta u Bačkoj*, Zagreb, 1993; Andrija Bognar, „Položaj Mađara u Vojvodini od 1918. do 1995.“, *Jugoistočna Europa 1918.–1995.* (prir. Aleksander Ravlić), Zagreb, 1996, str. 95–96.

⁵⁴ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 374–375.

⁵⁵ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, str. 542 i 543.

goslavenskih državljana mađarske narodnosti. Ne sme se izgubiti iz vida da su veliki broj tih ljudi ili oni koji su se stavili u službu mađarskom fašizmu, ili pak oni koji su se zbog svog izrazito fašističkog stava u jesen 1944. god. izbegli pred ruskom i našom armijom, plašeći se odgovornosti. [...] Pri tom, pošto je teror mađarske manjine nad jugoslavenskim stanovništvom bio masovan, vanredno teško će biti dokazati pojedincima krivicu i odgovornost čak i za slučaj, gde je njihova fašistička delatnost nesumnjiva, pa Jugoslavija nema razloga da insistira na njihovom povratku utoliko pre, što zato nema spoljno-političkih razloga. [...] Za sve od njih [...] koji bi sigurnim dokazima mogli dokazati svoje aktivno učešće u Narodno oslobodilačkom pokretu [...] postoji mogućnost da se ispitivanje ovakvih slučajeva poveri našoj delegaciji pri S.[avezničkoj] K.[ontrolnoj] K.[omisiji] u Budimpešti [...]. Pri tom je samo važno to, da se ova ocena vrši na mađarskoj teritoriji, a ne na našoj, pošto im se već dopustio ulazak.⁵²

Ovakvo stajalište otvaralo je mogućnost da se brojno mađarsko stanovništvo poziva „na odgovornost“, što je zasigurno stvaralo među njima nelagodu koja je u konačnici bila i prihvatljiva cijena ukoliko posljedice nisu bile drastičnije (logori, smaknuća i sl.). Osobito su poduzete drakonske mjere protiv Mađara, u ime ratnih stradanja Srba tijekom rata, na području Bačke.⁵³ U kolovozu 1945. javni tužitelj virovitičkog okruga izvijestio je Jakova Blaževića, javnog tužitelja Hrvatske, da prema uputstvu Save Zlatića iz CK SKH mađarskom stanovništvu koje je samo otišlo u Mađarsku prije oslobođenja ili je protjerano zbog „neprijateljskog odnošaja prema NOP-u“, a tada se vraćalo u Hrvatsku, ne vraćaju imovinu i otprema ih se u logore. Tražilo se da se potvrdi ovakav postupak ili da se ponudi „drugo rješenje“.⁵⁴ Bilo je Mađara, kao i Hrvata, Srba i Čeha, koji su se učlanjivali tijekom rata u Njemačku narodnu skupinu što je bilo motivirano boljim položajem, osobito u smislu opskrbe, i po toj osnovi su poslije rata suđeni ili su se morali iseljavati.⁵⁵

Još su tijekom 1947. Mađarska i Jugoslavija rješavale neka pitanja oko repatrijacije. Radilo se o repatrijaciji mađarske djece koja su tijekom rata bila sklonjena na jugoslavensko područje zbog savezničkih zračnih napada na Mađarsku, te jugoslavenske djece iz Mađarske koja su tamo stigla kao izbjeglice.⁵⁶

Zanimljiv je i primjer Mađara koji su na jugoslavensko područje došli nakon sloma Mađarske Sovjetske Republike, a poslije rata su htjeli ili morali iseliti. MUP NR Hrvatske u prosincu 1947. poslao je uputu svim kotarskim i gradskim narodnooslobodilačkim odborima (NO) i Oblasnom NO Dalmacija da se prema Zakonu o otpustu iz jugoslavenskog državljanstva molbe upućuju NO-ima, osim u slučaju mađarskih emigranata koji su poslije sloma mađarske

⁵⁶ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-958-962.

⁵⁷ Državni arhiv u Osijeku, Sabirni centar Vinkovci, Gradski NO Vinkovci, Pov. spisi 1947.

⁵⁸ A. Hornyák, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, str. 48, 49–50 i 52.

revolucije 1919. emigrirali u Jugoslaviju i stekli državljanstvo. Njihove molbe posebno su rješavane, a razlog tomu bila je vjerojatno veća sklonost prema onima koji su nakon sloma Mađarske Sovjetske Republike došli na jugoslavensko područje.⁵⁷

Unatoč mađarsko-jugoslavenskim razmiricama Britanci su navodili da su Mađari već 1946. isticali kao pozitivan primjer uređenje odnosa prema mađarskoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji i da bi isti trebala primijeniti i Čehoslovačka prema svojim Mađarima. Bio je to način na koji su jugoslavenske vlasti nastojale pripomoći učvršćenju komunističkog poretka u Mađarskoj. Čehoslovačka strana bila je u ljeto 1946. nezadovoljna razmjenom i nagovijestila protjerivanje mađarskog stanovništva, a 16. kolovoza 1946. bez prethodnih najava, u svrhu jačeg pritiska na Mađarsku, i Jugoslavija potiče razgovore o razmjeni stanovništva naglašavajući „ugnjetačku politiku stare Mađarske i revizionističku politiku Hortijeva režima“, zatim povredu ugovora o „vječnom prijateljstvu“ iz 1940. i mađarske zločine počinjene za vrijeme Drugog svjetskog rata na područjima koja je zaposjela. Dogovori o razmjeni stanovništva između Mađarske i Jugoslavije nisu provedeni jer je to jugoslavenska strana u određenom trenutku tražila kao podršku Čehoslovačkoj u iseljavanju Mađara iz Slovačke, a prema nekima i zbog nastojanja da se legalizira iseljavanje Nijemaca.⁵⁸

Zaključak

Do sukoba jugoslavenskog državnog vodstva s Informbiroom percepcija Mađarske u Hrvatskoj bila je vrlo pozitivna i prijateljska s tim da se naglašavalo postojanje dvije Mađarske. „Stare“ koje su vodili pripadnici „mađarske imperijalističke klike“ i uz koju jugoslavenske narode veže negativno iskustvo iz ranije i neposredne prošlosti i „nove“ demokratske i progresivne s kojom jugoslavenska komunistička vlast razvija prijateljske odnose. Novija istraživanja pokazuju da se „protumađarska agitacija“ javila i znatno ranije u *Glasi*, glasilu Srpskog narodnog fronta, *Politici* i *Borbi*, a što je prema nekim tumačenjima bilo „izražavanje

⁵⁹ A. Hornyák, „Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata“, str. 45–46.

⁶⁰ AJ, Predsjedništvo vlade FNRJ, 35-1075; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, str. 129; Marijan Maticka, „Slika o Austriji i Mađarskoj na stranicama središnjih hrvatskih novina (1945.–1950.)“, *Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf – International Historico-Cultural Symposium Mogersdorf, Hrvatski referenti 1972.–2004.*, Zagreb, 2005 /CD ROM/.

⁶¹ Lj. Stojković, M. Martić, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, str. 173–174; Vladimir Stipetić, „Jedno stoljeće u razvoju nacionalne strukture stanovništva u teritoriju SR Hrvatske (1880–1981)“, *Suvremeni ekonomski problemi*, br. 8, Zagreb, 1987, 106; M. Kolar-Dimitrijević, „Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine“, str. 126; E. A. Šajti, *Hungarian Minority in the Vojvodina 1918–1947*, str. 434 i 440.; E. A. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, str. 263 i 267; *Bilogorai magyarok/Mađari Bilogore* (ur. Tünde Sipos Zsivics), Pélmónostor/Beli

averzije“ jugoslavenskih komunista prema stranici Malih posjednika koja je pobijedila na izborima u Mađarskoj.⁵⁹ Nakon rezolucije IB-a i suđenja *Lászlu Rajku*, nekadašnjem ministru unutarnjih i vanjskih poslova, koji je optužen da u sprezi s jugoslavenskim komunističkim vodstvom radi na „protumađarskoj liniji“, jugoslavenska/hrvatska javnost otada je imala izrazito negativan stav prema Mađarskoj. Dovodio se u pitanje i ispravan odnos prema nacionalnim manjinama u Mađarskoj, slovenskoj, hrvatskoj i srpskoj, a mađarska radnička klasa i narod prikazivani su kao „zarobljenici“ u „staljinističko-informbirovskim“ lancima. Mađarski komunisti koji su prebjegli u Jugoslaviju imali su na području Narodne Republike Hrvatske bazu za prihvat u Petrinji. Jugoslavenska je strana, nakon sukoba s IB-om, manji odaziv mađarskog stanovništva u partizanske jedinice, na području Baranje i Bačke, pripisivala ne samo mađarskom zaposjedanju toga područja već i „izdajničkim držanjem“ Komunističke partije Mađarske koja je podržavala okupaciju kao ispravljanje „versajske nepravde“.⁶⁰

Drastičan pad udjela mađarskog stanovništva na jugoslavenskom i hrvatskom prostoru započeo je poslije Prvog svjetskog rata kad je oko 45.000 Mađara napustilo jugoslavensko područje. Poslije Drugog svjetskog rata, krajem 1946, prema popisu izbjeglica u Mađarskoj, 84.800 izbjeglica bilo ih je iz Jugoslavije, a prema popisu stanovništva 1949. godine 65.877 Mađara izjasnilo se da je porijeklom iz Jugoslavije. Unutarnja struktura izbjeglih i protjeranih Mađara s jugoslavenskog područja nije poznata, pa je teško utvrditi točan broj Mađara koji je otišao s hrvatskog područja, no, procjena je da ih je oko 7.000 napustilo Hrvatsku. Na njihove posjede većinom su naseljeni Srbi. Osim iseljavanja, tijekom i poslije ratnih sukoba, izravni utjecaj na opadanje broja stanovnika imaju i ljudski gubici, pa tako i u slučaju mađarskog stanovništva. Prema popisu stanovništva 1948. na hrvatskom prostoru ostalo je 51.399 Mađara, pretežno u Baranji, na osječkom i bjelovarskom području. U kasnijim popisima broj mađarskog stanovništva neprekidno se smanjivao.⁶¹

Asimilacija mađarskog stanovništva u *razbacanim* mađarskim naseljima započela je već prije Prvog svjetskog rata, te se nastavila i kasnije, a bila je potaknuta i nedostatkom obrazovanja na materinjem jeziku, osobito na području zapadno od Osijeka. Brojni miješani brakovi razlog su što se veliki broj Mađara, posebice u gradskim sredinama, asimilirao s većinskim narodom. Mađarsko stanovništvo koje je odlučilo nakon Drugog svjetskog rata ostati ili pak nije uspjelo prijeći u Mađarsku ili se željelo i uspjelo vratiti u Hrvatsku, dijelilo je u kasnijem razdoblju, u pogledu migracija, sudbinu većinskog naroda. Tako je znatan broj

Manastri-Pecs/Pečuh, 2008, str. 9, 10 i 16; Zoran *Janjetović*, „Die Ungarische Minderheit in Jugoslawien 1944–1956“, *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953* (Hrsg. Mariana Hausleitner), München, 2008, str. 161 i 162.

⁶² *Bilogorai magyarok/Mađari Bilogore*, str. 10.

Mađara šezdesetih godina 20. stoljeća iskoristio priliku za odlazak na privremeni rad u zapadnoeuropske zemlje i nisu se od tamo vratili.⁶¹

Mimikrija je bila neka vrsta zaloga za bolje uklapanje u sredinu i u velikom broju slučajeva svodila njihov identitet na „kriptomađarski“.

Summary

Dr Marica Karakaš Obradov

The Migrations of Hungarian National Group during the Second World War and in the Post-War Period in Croatia

Key words: *Second World War, „people’s democracy“, Independent State of Croatia, Croatia, Hungarians, migrations, settlements, evacuations, refugees, deportations*

Exchange of population had been a permanent subject of discussions between Independent State of Croatia and Hungary. However, the exchange was made impossible from the beginning because of the annexation of Medjimurje to Hungary. Both countries were trying to improve the position of the Hungarians in the NDH and of the Croats in Hungarian territory, especially in Medjimurje and Bačka. In December 1941, the first requests were made for emigration of the Hungarians from north-east Bosnia because of the war danger and partisan attacks. This was accomplished in the spring of 1942. As a counter-favor the Hungarians allowed the Croats, who were leaving or were deported from the Hungarian territory, to take their personal belongings with them. Hungarian citizens in the Croatian territory, who were primary rural, were trying to be neutral and were willing to cooperate with the People’s Liberation Army and the Partisan Detachments/Yugoslav Army by providing food supplies. However, as Hungarians were „citizens of the enemy country“, the partisans usually required mobilization of men or forced them to move out without any belongings. The communist government of Yugoslavia was more flexible towards the Hungarians than towards the Germans, especially when it came to repatriation, because the Germans were treated as more responsible in the Second World War. Milder treatment of the Hungarians served also as the Yugoslav contribution, boosted by the USSR, to the establishment of the communist Hungary. It was also important that the Hungarians, unlike the Germans, were mostly smallholders or poor. The Hungarians who stayed in Croatia shared the destiny of the Croats and others in later migrations. In spite of the non-familiar language, the Hungarians have partly assimilated to the majority people, which was also caused by mixed marriages.

УДК 32:929 Ђилас М.(093.3)
323.1(=1.497.16)

Душан БОЈКОВИЋ
докторант на Одељењу за историју
Филозофски факултет, Београд

МИЛОВАН ЂИЛАС О НАЦИОНАЛНОМ И ДРЖАВНОМ ПИТАЊУ ЦРНЕ ГОРЕ¹

АПСТРАКТ: У овом раду настојали смо да анализирамо ставове Милована Ђиласа према Црној Гори, њеном државноправном положају и односу према Србији, као и националном осећању црногорског становништва, односно афирмацији црногорске нације током и после Другог светског рата. Истраживањем је обухваћен период од средине тридесетих до средине деведесетих година двадесетог века. Рад је заснован на текстовима Милована Ђиласа, чланцима у Борби, Комунисту, сећањима његових савременика и сарадника.

Кључне речи: Милован Ђилас, Црна Гора, Србија, нације, Комунистичка партија Југославије

Према речима Милована Ђиласа, „национални проблеми муче Југославију од њеног настанка. Ти проблеми су уграђени у њено биће, у њену судбину. Рећи ће се: то је случај и с другим многонационалним државама. Свакако. Али с Југославијом, баш због особености њене структуре – потребније и непролазније“.² Ово гледиште има потврду у „општем месту“ у историји југословенске државе: национално питање – уз верско које је на балканском простору тесно повезано или нераскидиво од националног – представљало је основу, односно извориште свих сукоба и криза које су потресале заједничку државу.

¹ Овај рад представља део резултата истраживања за потребе завршног рада из историје, израђеног под менторством доц. др Мире Радојевић: Д. Бојковић, *Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе*, Београд 2011.

² „*Naša reč*“, London, mart 1985, u: D. Tošić, *Ko je Milovan Đilas. Disidentstvo 1953–1995*, Beograd, 2003, str. 184.

Проблем нација на југословенском простору, њихове суревњивости, отворени сукоби и распламсавање грађанског рата као резултат нарастања, како се говорило, „националних психоза“, али и покушај „националног помирења“, односно формирање нове државне заједнице на основама федерализма и ревизије „шовинистичке националне политике“ из времена Краљевине Југославије, налазио се у најужем кругу интересовања Милована Ђиласа, готово од самог почетка његовог политичког деловања.

Милован Ђилас – младост, идеали и ратно време

Током тридесетих година двадесетог века КПЈ је интензивно спроводила обнављање партијских организација у Југославији. Почев од 1934. тај процес је у Србији добијао на значају. Југословенски комунисти развили су широк антифашистички покрет, организујући штрајкове, прикључујући се различитим радничким синдикатима итд. На територији Србије, КПЈ је обновила рад Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). У „освајању“ Универзитета у Београду нарочито се истакао млади студент Милован Ђилас. Оптужен за „угрожавање јавне безбедности и поретка у држави“, провео је три године у казнионици у Сремској Митровици (1933–1936). По окончању робије, Ђилас је постао члан Покрајинског комитета (ПК) за Србију, где се убрзо истакао у ширењу партијске мреже. На ужем нивоу Покрајински комитет деловао је преко Бироа, чији су најистакнутији чланови били Александар Ранковић (секретар ПК), Милован Ђилас и Спасенија Бабовић.

Усвојивши политику Народног фронта (1935) КПЈ је приступила сарадњи са грађанским партијама и социјалистима у Југославији. Нова политика упућивала је на промену тактике и стила рада Партије, односно одбацивање секташтва, бучне фразеологије, завереничког манира и излазак из „зачаурених ћелија“. Уласком у масе КПЈ је добијала на значају, заузимајући предводничку улогу у антифашистичком блоку. На зборовима Фронта народне слободе комунисти су наступали заједно са демократама, земљорадницима, црногорским федералистима и др. Ипак, вођи грађанских странака иступали су против сарадње са комунистима.³ Процес промена у тактици КПЈ одвијао се истовремено са инерцијом старе праксе и идеологије. Повезивање КПЈ са грађанским странкама доживело је неуспех, чак и приликом покушаја сарадње са представницима радикалних струја, попут земљорадничке левице.

³ Политика народног фронта функционисала је врло кратко једино у Војводини. Подршку југословенским комунистима повремено су пружали самостални демократи (Душан Бошковић, Милан Костић), Савез земљорадника (Јован Јовановић), земљорадничка левица (Драгољуб Јовановић) и Демократска странка (Љубомир Давидовић).

Распламсавање Другог светског рата у Европи претило је да угрози „версајски систем држава“ коме је, према мишљењу европских и југословенских комуниста, припадала Краљевина Југославија. Због фашистичког напредовања и нове прерасподеле снага у Европи, Коминтерна је закључила да се дестабилизацијом и разбијањем Југославије на неколико мањих република не би допринело појачању пролетерских револуционарних елемената, већ би се створили погодни услови за продор фашистичких сила у тај део Балкана. У складу с тим, КПЈ је на Петој земаљској конференцији (1940) изашла с тезом о заштити државних граница. Одбрана земље, међутим, није подразумевала очување старих друштвено-економских односа, већ се искључиво темељила на отпору фашизму. Осуђено је такође деловање обеју зараћених страна као империјалистичко. Имајући у виду слабу одбрамбену моћ војске Југославије и дефетизам водећих грађанских политичара, КПЈ је разрадила политичку линију у условима Другог светског рата.

Пета земаљска конференција КПЈ одржана је од 19. до 23. октобра 1940, после пада Француске и током периода најжешћих окршаја између јединица немачког Luftwaffe-а и британског RAF-а (јун – новембар 1940). Руководство КПЈ констатовало је како се „фашистичка опасност нашла надомак Југославије“. Атмосфера перманентног страха од увлачења југословенске државе у вихор светског рата нагонила је југословенске комунисте да рашчисте с неким ранијим ставовима и одлучно и недвосмислено представе „народним масама“ курс своје политике. С тим у вези, можемо уочити извесне промене у односу КПЈ према националном питању у Југославији.⁴ У Резолуцији Пете земаљске конференције КПЈ стоји: „Подмукла међусобна борба све јаче избија на јаву. Национални шовинизам распирује се с једне и с друге стране. Хрватска буржоазија показује исте угњетачке тенденције према другим народима као и српска: претензије хрватске буржоазије према Босни, Херцеговини, Војводини, па чак и према Словенији, то јасно потврђују“.⁵ Тако, према званичном ставу југословенских комуниста, одговорност за националну нестабилност у земљи подједнако носе српска и хрватска буржоазија. У складу с тим, КПЈ је јасно дефинисала своју политику: „Борба против покушаја српске и хрватске буржоазије да међусобно дијеле Босну и Херцеговину и не питајући народе тих области. Ми комунисти сматрамо да народи Босне и Херцеговине треба

⁴ „У овим судбоносним данима империјалистичког освајања, када се грубом силом уништавају остаци слободе и независности малих народа и шпекулише угњетеним народима појединих земаља за постигнуће својих освајачких циљева, пред нашу Партију се поставља у још оштријем облику једна од најважнијих и актуелних задаћа – борба за националну равноправност угњетених народа и националних мањина Југославије“ (Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, Beograd, 1980, str. 238).

⁵ *Isto*, str. 227.

да се сами слободно определијеле и нађу рјешење за уређење у тим областима путем аутономије и слично“.⁶

Пета земаљска конференција означава почетак убрзаног политичког успона Милована Ђиласа. Њему је било поверено да у склопу задатака Секретаријата Политбироа ЦК КПЈ поднесе реферат о агитацији и пропаганди. Међутим, очи одржавања конференције одлучено је да се реферат о националном питању Моше Пијаде замени новим који би саставио и поднео Милован Ђилас.⁷ Како Ђиласов реферат није сачуван, можемо се једино ослонити на текст Моше Пијаде и коментаре које је Ђилас дописивао уз одређену реч или пасус. Својим примедбама и коментарима Милован Ђилас је оштро иступао против већине ставова Моше Пијаде, доводећи у питање његово познавање елементарних „законитости марксизма-лењинизма“. Ђиласове опаске, попут: „Површно, нетачно, једнострано“, „Сувише опште“, „Није у томе значај Октобра!“, „Није тачно!“, „Нејасно“, „Сасвим криво!“ итд. откривају природу односа између ова два револуционара. Обострану нетрпељивост Милована Ђиласа и Моше Пијаде приметили су њихови савременици. Владимир Дедијер, Ђиласов саборац и сарадник, приликом интервјуа са Момчилом Ђорговићем 1989. истакао је како је „њему [Моши Пијаде – Д. Б.] Ђилас пио крв на памук. [...] Њихов велики сукоб је био на Петој земаљској. Моша је био одређен да пише о националном питању, а он је био велики Србин. [...] Али на Петој земаљској је [Јосип Броз] Тито наредио и Ђиласу да пише реферат по том питању. И нормално да је између њих избила суревњивост. Мошу је стално мучило што никада није имао довољно власти, добио ју је нешто мало тек када је Ђилас пао са власти

⁶ Isto, str. 239. Формирањем КП Хрватске (1937), која је у територијално-организационом смислу, поред Хрватске, Далмације и Славоније, обухватила западне делове Босне и Херцеговине, КПЈ је прећутно прихватила тезу грађанских странака о подели територија БиХ. На Петој конференцији, међутим, Комунистичка партија се вратила ставу о аутономији БиХ. Мустафа Пашић, делегат БиХ на Петој земаљској конференцији, оштро је критиковао политику српске и хрватске буржоазије: „Народ каже да је Босанац, али не Србин или Хрват. Муслимани нису формирана нација, али су етничка група. Наш став је аутономија. Хрв.[атска] и срп.[ска] бурж.[оазија] воде преговоре о подјели Босне. Против тога!“ (В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost* (у даљем тексту: *Jugoslovenski federalizam*), Tematska zbirka dokumenata, I–II, Beograd, 1987, I, str. 610). Шире посматран, овај став КПЈ вероватно је имао за циљ да привремено укине сва потенцијална жаришта, односно питања која су могла довести до цепања партијског јединства у предстојећем рату. Почев од 1940, за југословенске комунисте одбрана земље била је императив.

⁷ Моша Пијаде је саставио тезе за реферат и послао их из Београда у Загреб, где се налазило седиште Политбироа ЦК КПЈ. Неколико дана уочи Пете конференције Милован Ђилас је добио задатак да прочита и оцени ове списе. Примедбе Милована Ђиласа, са којима су се сагласили Јосип Броз и Едвард Кардељ, довеле су у питање већину ставова Моше Пијаде изнетих у реферату. Како није било времена да Пијаде састави нов реферат, та дужност поверена је Ђиласу.

[1954]⁸. Према речима Едварда Кардеља, „Ћилас га [Мошу Пијаде – Д. Б.] једноставно није подносио. Моша је био одличан човек, али опортунист, врдалама. Чича Јанко [један од псеудонима Моше Пијаде – Д. Б.] ми је говорио да се он у Црној Гори супротстављао Ћиласовом терору [мисли се на тзв. лева скретања у Црној Гори 1941–1942. – Д. Б.], а овај је хтео да га стрелја. После је Моша одустао да га одвраћа од терора“.⁹ За нашу тему није потребно дубље улазити у анализу ових коментара. Они су нам послужили да илуструјемо однос Милована Ћиласа према Моши Пијаде. Ћиласова „смелост“ да оштро критикује ставове двадесет и једну годину старијег члана ЦК КПЈ, који је, при том, имао „робијашки стаж“ од 14 година (1925–1939), у великој мери открива природу личности Милована Ћиласа.

Важно је, с друге стране, уочити моменте који нису изазвали Ћиласово незадовољство. Изнад свега треба истаћи да је Ћиласове примедбе, изнете на маргинама текста Моше Пијаде, прихватио генерални секретар КПЈ Јосип Броз, те да индиректно представљају одраз ставова руководства КПЈ према националном питању у Југославији.

У Резолуцији Пете земаљске конференције недвосмислено је указано на ескалацију шовинизама српске и хрватске буржоазије. Ипак, имајући у виду тврдокорност и непроменљивост ставова партијских кадрова о „српском хегемонизму“, са сигурношћу можемо рећи да теза о „подједнакој кривици“ српских и хрватских националиста представља покушај тактичког маневра, у циљу повезивања свих антифашистичких снага у Југославији. У том смислу, Моша Пијаде је у свом реферату иступао искључиво против српске нације и њене буржоазије.¹⁰ На овом месту Ћилас није дописао никакву примедбу, што указује на сагласност са оценом Моше Пијаде. Мада је КПЈ у овом тренутку подједнако оптуживала српски и хрватски шовинизам, Моша Пијаде и Милован Ћилас су остали на старом становишту о терору великосрпске буржоазије. Ово одступање од званичне партијске линије не представља усамљени случај у историји КПЈ. Југословенски комунисти често су у начелу усвајали промене у тактици Коминтерне и Партије, не одричући се при том својих ранијих ставова. Понекад су ти ставови стајали у директној супротности са новом политиком КПЈ.

На Петој земаљској конференцији коначно је јасно истакнуто које нације, према мишљењу комуниста, улазе у састав Југославије. То су: Срби, Хрвати, Словенци, Македонци¹¹ и Црногорци. Процес формирања тих на-

⁸ Цит. према: М. Ђорговић, *Ћилас, vernik & jeretik*, Београд, 1989, стр. 252.

⁹ Цит. према: G. Lazović, *Ћилас o sebi – drugi o Ћиласу (možda roman)*, Београд, 1989, стр. 84.

¹⁰ „Југославија је многонационална држава у којој империјалистичка буржоазија једне нације (Срба) угњетава и експлоатише друге нације и националне мањине“ (Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, том I, knj. 10, стр. 384).

¹¹ Секретар ПК КПЈ за Македонију Методије Шаторов предложио је да се са простора Македоније иселе сви колонисти и сво српско становништво. На Петој земаљској кон-

ција одвијао се у различитим условима и текао је неуједначеним темпом. При том, закључио је Пијаде, „све касније ликвидирање феудализма отежава и закашњава, али не може да спречи формирање нација, као што ни насилно србизирање (’југословенизирање’)¹² не може да спречи коначно формирање нпр. македонске и црногорске нације“.¹³ Ђиласова интервенција – „нације су већ формиране“ – стоји у сагласју са политиком Партије према националном питању. Уочљива је недоследност Моше Пијаде према питању коначног формирања југословенских нација. Насупрот наведеном ставу, Пијаде је у даљем излагању истакао како се „данас [1940. – Д. Б.] може рећи да су Македонци као нација већ формирана“, односно да су се хрватска и словеначка нација „формирале у борби за своје националне егзистенције давно пре уласка у склоп Југославије“.¹⁴ С друге стране, национална посебност Црногораца јавила се касно, тек због сукоба са српском буржоазијом: „Црна Гора [...] је имала своју државну ’независност’, али у којој је стари режим из претензија за проширењем своје територије подржавао легенду да су Црногорци Срби, те се формирање Црногораца у нацију врши тек кад су и Црногорци имали да осете српско насиље и експлоатацију“.¹⁵ На ову анализу Моше Пијаде Ђилас није имао примедби.

ференцији његови ставови одбачени су као шовинистички. Након окончања Априлског рата, Шаторов је прекинуо везе са ЦК КПЈ и прикључио своју партијску организацију Бугарској радничкој партији (БРП). Чак је променио назив КПЈ у „Работничка партија на Македонија“. Реакција ЦК КПЈ није изостала: „Поступак старог ’Бугарина’ (Методија Шаторова Шарла), који је био одговоран пред ЦК КПЈ за рад у Македонији, показао се не само антипартијски већ и контрареволуционаран. [...] Према томе, ЦК КПЈ [...] га скида са његове дужности члана ПК за Македонију и искључује из Партије“ (В. Ретановић, М. Зећевић, *Jugoslavija 1918–1984* (у даљем тексту: *Jugoslavija 1918–1984*), *Zbirka dokumenata*, Beograd, str. 414–415). Иза активности Методија Шаторова несумњиво је стајао утицај Георгија Димитрова, првог човека БРП и генералног секретара ИК Ки. Коминтерна, међутим, није захтевала од БРП да у свој програм уврсти тезу о издвајању Пиринске Македоније из састава Бугарске. Стремљења Георгија Димитрова у случају Македоније и Македонаца можемо посматрати као одраз и, у крајњој линији, продужетак „империјалистичких планова“ бугарског двора и ВМРО. Више: В. Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd, 1992, str. 84–87. С друге стране, КПЈ је сматрала да се формирањем Македоније као федералне јединице у оквиру Југославије укида питање припадности македонског простора између српског и бугарског националног елемента. С тим у вези, Милован Ђилас је крајем 1944. рекао: „Македонија, око које су се у прошлости гложили великосрпски и великобугарски империјалисти, и на чему су иностране велике силе, а нарочито Аустрија и Њемачка, увијек изазивале раздор између два брата народа, у току овог [Другог светског] рата стекла је сва национална права, која јој више нико не може оспорити. Рјешење македонског питања [...] представља један од битних елемената за општу консолидацију прилика на Балкану, за учвршћење политике мира и независности балканских народа“ (*Борба*, 10. децембар 1944).

¹² Прихватајући тезу о постојању више нација у Југославији КПЈ је одбацивала идеју интегралног југословенства, коју је заступала „владајућа српска буржоазија“. У том смислу, Моша Пијаде је ставио знак једнакости између „србизације“ и „југословенизације“.

¹³ *Izvori za istoriju SKJ, Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, str. 385.

¹⁴ *Isto*, str. 386.

¹⁵ *Isto*.

На основу малобројних и оскудних извора који говоре о овом периоду Ђиласовог живота (1930–1940) не можемо ближе одредити његов став према југословенској држави и њеним нацијама. С друге стране, унутар једне партије большевичког типа, каква је несумњиво била КПЈ, различитост у мишљењу, односно озбиљније одступање од „партијске линије“, није могло бити толерисано. У том смислу, Ђиласове ставове можемо посматрати кроз призму партијске политике и, шире узев, као одраз утицаја Коминтерне и Совјетског Савеза.

Југославија у вихору Другог светског рата

Напад Немачке на СССР (22. јун 1941) довео је до радикалног заокрета у деловању и реторици КПЈ. У атмосфери ишчекивања скорог пораза фашистичких снага и окончања рата одржана је седница Политбироа ЦК КПЈ у Београду, на којој је донета одлука о пружању подршке Совјетском Савезу. Одлуку о отпочињању борби Политбиро је донео 4. јула 1941, дан после Стаљиновог обраћања народима СССР-а. Почев од јуна 1941. Коминтерна је свесрдно подржавала устанак југословенских комуниста и свих антифашистичких снага у Југославији. Борбу против окупатора, према стратегији Москве, требало је спровести у две етапе: националноослободилачку и револуционарну, која је имала уследити тек после потпуног пораза фашизма. КПЈ је, међутим, од првог дана устанка народноослободилачкој борби прилазила са становишта недељиве стратегије, коју сачињавају три елемента: 1. националноослободилачки, 2. антифашистички и 3. социјалнореволуционарни. Југословенски комунисти су такође желели да током рата коначно реше национално питање. За њих је Други светски рат означавао идеалну прилику да се измени друштвени поредак. Октобар 1917. био им је инспирација и историјски узор. Током рата КПЈ је изградила платформу за ново унутрашње уређење будуће државне заједнице. При том, одлучујући је био критеријум територијалне организације КПЈ пре априлског рата.¹⁶

¹⁶ У Одлуци о изградњи Југославије на федеративном принципу донетој на другом заседању АВНОЈ-а, стоји: „Да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија представљала истинску домовину свих својих народа и да никада више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно Србије, Хрватске, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине“. Предложени грб од пет буктиња представљао је симбол пет нација: српске, хрватске, словеначке, македонске и црногорске. Објављивањем одлука другог заседања АВНОЈ-а на српском, хрватском, словеначком и македонском језику желело се нагласити како су „сви ови језици равноправни на територији Југославије“. Свакој нацији у Југославији припадало је право употребе и слободног изражавања на свом „националном језику“. Међутим, „црногорски језик“ није придодат осталим југословенским

Говорећи о црногорском националном питању Милован Ђилас је истакао како „није само 25 година старе Југославије показало да је 'теорија' о једној [српској] нацији маска за проширење шачице великосрпских богаташа. Сам почетак – уједињење Црне Горе са Србијом, био је велика превара“.¹⁷ С друге стране, залажући се за своју посебност у националном смислу, црногорски народ није желео покидати све везе са Србијом и српским народом.¹⁸ Црногорски народ је у рату „пошао својим путем, тј. путем борбе против окупатора, у заједници са Србима, са свим народима Југославије, путем борбе за истинско национално ослобођење – за равноправност у новој држави која треба да се роди из народног устанка против завојевача“.¹⁹ Активним учешћем у рату против фашизма, црногорски народ се изборио за равноправност у будућој државној заједници. У том смислу, „национална равноправност црногорског народа, која се изражава у федералном положају Црне Горе у Југославији, није, дакле, продукт нечије милости, него упорне борбе црногорског народа, упорне борбе свих народа Југославије“.²⁰ Према Миловану Ђиласу, у прошлости је Србе и Црногорце повезивао заједнички отпор турском, односно „исламском“ феудализму. Током тих вишевековних сукоба најважнији је био верски, а не национални моменат, јер је „јединствена религија била идејни оквир у коме се одвијала борба једних и других против турског феудализма (крст против полумјесеца). Сасвим је разумљиво да су код православне раје, исте по историјским традицијама и сродне по језику и обичајима, постојале тежње за ослобођењем и јединством у борби“. Ђилас је такође објаснио због чега Црногорце сматрају „најчистијим“ Србима, а Црну Гору „колијевком српства“. Према његовим речима „Црна Гора, борећи се стољећима против Турака, била је, за све сељаштво српског поријекла, огњиште слободе, чувар српских историских традиција. Црногорски сељаци, селећи се у друге крајеве (нарочито у Србију), преносили су дух отпора против турског феудализма. [...] Они су се, налазећи се заједно

језицима, што указује на недоследност КПЈ према одабиру чиниоца националне посебности. Тиме је прећутно прихваћен став грађанских партија да се у Црној Гори говори српским језиком. Овај проблем КПЈ је једноставно заобишла и није био предмет дискусије током рата. Такође, одбачена је теза о постојању „муслиманске нације“, али је прихваћена њихова посебност. Босна и Херцеговина конституисана је као федерална јединица уочи другог заседања АВНОЈ-а. Тиме је коначно решено питање Босне и Херцеговине, које се кретало од поделе територија између Србије и Хрватске, до аутономије БиХ унутар Југославије. АВНОЈ је, такође, потврдио тезу о територијалном очувању Југославије.

¹⁷ *Борба*, 1. мај 1945.

¹⁸ „Већ у старој Југославији, нарочито пред овај рат, било је очевидно да је црногорски народ у својој огромној већини учинио крај с присталицама како потпуно одвајања Црне Горе од Србије, стварања самосталне црногорске државе, тако и са претставницима безусловног уједињења са Србијом, уједињења по сваку цијену, с носиоцима идеје србизирања, тачније речено – србијанизирања црногорског народа“ (*Исто*).

¹⁹ *Исто*.

²⁰ *Исто*.

са сродним сељаштвом, када је отпочело формирање српске нације, улили и са њом стопили. Колијевка устаничке борбе против Турака, на тај начин се у свијести угњетених народних маса претварала у колијевку српства; упорно, чисто, чување традиција, које су служиле као идејна основа борбе, стварало је претставу о Црногорцима као најчистијим Србима (што су они у погледу традиција и били)²¹. Дакле, ослобођење Србије у 19. веку заслуга је пре свега Црногораца који су, загледи у пркосну Црну Гору, пренели ослободилачки дух у Србију.

На Петој земаљској конференцији КПЈ (1940) Ђилас је тврдио како су нације у Југославији већ формиране, док је на овом месту недвосмислено истакао да процес обликовања црногорске нације није окончан. Ова недоследност у националној политици није карактеристична само за личност Милована Ђиласа. КПЈ је у међуратном и ратном периоду често мењала курс своје политике у складу с тактиком Коминтерне, што је довело до бројних одступања од раније изнетих ставова.

Власт

Процес организационог уобличавања Јединственог народноослободилачког фронта (ЈНФ), започет половином 1944, приведен је крају на Оснивачком конгресу Народног фронта Југославије одржаном од 5. до 7. августа 1945. у Београду и на Конгресу Ослободилне фронте, одржаном у Љубљани јула исте године. Народни фронт није имао карактер политичке партије, мада је носио обележја посебне политичке организације, с јако наглашеним агитационо-пропагандним функцијама. Основна програмска начела Народног фронта темељила су се на „очувању државне независности Демократске федеративне Југославије“. Такође, „Народни фронт ће се борити против сваког покушаја да се оживи ма који шовинизам, хегемонистичка или сепаратистичка тежња, да се распирује национална, верска или расна мржња“.²² КПЈ је стајала чврсто на становишту да се после победе над фашизмом не сме допустити „повратак на стари буржоаски систем“.

²¹ Исто.

²² У Основним програмским начелима Народног фронта Југославије, објављеним у *Борби* 8. августа 1945, стоји: „[1.] Као веран тумач заједничких интереса и најдубљих осећања наших народа, Народни фронт на прво место међу својим темељним начелима ставља очување државне целине и независност Демократске федеративне Југославије. [...] [2.] Братство и јединство народа Југославије јесте светиња о коју се нико не сме огрешити, тековина коју мора чувати и бранити сваки родољуб, а нарочито припадник Народног фронта. Она обухвата све наше равноправне народе без обзира на расу и веру, без обзира на то да ли они живе као целине или као мањине у границама Демократске федеративне Југославије. [...] [3.] Народни фронт је уверен да би јединство и братство наших народа било немогуће без њихове потпуне и истинске равноправности, која је добила свој израз у федеративном уређењу државне заједнице народа Југославије, утврђеном на II заседању

Главни носилац опозиције изван оквира НФЈ била је Демократска странка (ДС) на челу са Миланом Гролом.²³ С друге стране, грађанске снаге унутар НФЈ показале су отпор и неразумевање према комунистичком начину решавања националног питања и уређења државе. При том, њихове политичке концепције нису се у крајњој линији разликовале од ставова Милана Грола. Програм Демократске странке почивао је на старим основама, водећи рачуна о неким променама до којих је дошло у току Другог светског рата. Милан Грол је ушао у Привремену владу Демократске федеративне Југославије (ДФЈ),²⁴ која је усвојивши Декларацију владе федеративно уређење нове југословенске државе прогласила за светињу.²⁵ За разлику од других странака из међуратног периода, демократи су идеју федерализма прихватили веома рано, још 1932, те се њихов програм државног уређења у начелу није разликовао од програма КПЈ.²⁶ У међуратном периоду, ДС је предлагала формирање четири федералне јединице у оквиру Краљевине Југославије: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине. Предвиђено је да српска федерална јединица обухвати Црну Гору и Македонију као

АВНОЈ-а. Зато ће се народни фронт и даље упорно и доследно борити за очување и даље развијање равноправности народа Југославије, као основе новог државног поретка“ (*Борба*, 8. август 1945).

²³ Према речима Милована Ђиласа „разлике и мимоилажења с [Миланом] Гролом почели су ускоро по образовању владе, док је он још био у влади. Грол је постављао услове за учешће у Народном фронту, инсистирајући на својој самосталности и на обнови своје партије: та партија је формално и била одобрена, али јој није допуштена никаква организована делатност, сем издавања, у прво време, недељника 'Демократија'. Око Грола су се почели окупљати не само присташе из његове странке, него и загрижени антикомунисти и националисти“ (М. Ђилас. *Vlast i pobuna*, Београд, 1991, стр. 24).

²⁴ Југословенски комунисти су самоиницијативно успоставили сарадњу са Миланом Гролом како би „Србија била шире заступљена“. Милован Ђилас је записао: „Нико нас на то није присиљавао – совјетски представници су, штавише, и негодовали“ (*Исто*, стр. 23).

²⁵ Милован Ђилас је истакао како усвајање ове декларације представља „корак даље у развоју ослободилачке борбе наших народа. [...] Сада више не може бити никакве сумње у то да је пут државног живота којим је пошла нова Југославија дефинитивно побиједио и да се само на том путу може очекивати даљи развитак и еволуција унутрашњих прилика у Југославији, даљи развитак и еволуција спољне политике Југославије“. Такође, Ђилас је подсетио како је „стара Југославија за наше народе била тамница. Нова [Југославија] је заједничка кућа, изграђена рукама, и крвљу и патњама, свих њих. Рјешење националног питања је дефинитивно. Ми [југословенски комунисти] тиме не тврдимо да даље развијање братства и равноправности народа Југославије не може да добије и нове форме. Али да равноправност (и на бази ње братство) мора остати основ свега – у то више не може бити сумње“ (*Борба*, 13. март 1945).

²⁶ У листу *Демократија* Милан Грол је изразио ставове Демократске странке по питању федерације: „Године 1932. изјаснили смо се за 4 федералне јединице и у њима неколико самоуправних области. Данас у принципу немамо ништа против 6 федералних јединица, и више од тог броја: оно што нас интересује то су мерила по којима се оне кроје, објективна, која одговарају и расположењу и потребама народа једнога краја с једне стране, а с друге обезбеђују здрав однос федералних – јединица и целине, као једног природног организма“ (*Jugoslavija 1918–1984*, стр. 648).

српске земље. После Другог светског рата демократи су највише резерви показивали управо према црногорској и македонској федералној јединици. Мада КПЈ није дозволила ширу дискују о питању уређења југословенске државе, опозиција је често иступала са својим ставовима. По питању Црне Горе, Милан Грол није био искључив: „Ако је народ у Црној Гори задовољан границама своје федералне јединице и животним условима које му она обезбеђује, нека му буде. Али је извесно да аргументи за једно не самоуправно него федерално издвајање Црне Горе, не могу бити ни економски ни национални – изражени у замишљеној народности. Дискусија о народности уопште бесциљна је: сваки део народа биће оно што осећа да је“.²⁷

Грађанска опозиција, уопште узев, стајала је на становишту да федерализам има свој корен у посебностима које карактеришу више националних скупина повезаних у једну целину. Отуда је федерализам заправо национални проблем, јер је „код федерализма на првом месту захтев који поставља свака нација учесник у заједници, за заштиту битних основа њене националности, а то су историјско-културне и државно-политичке тековине, до чијег је очувања стало свакој нацији“. Већ по томе свака федерација има нечег партикуларистичког у себи, што вуче од центра и што је главни узрок недовољне чврстине и снаге федералне државе.²⁸

Насупрот опозицији, КПЈ је национално и државно питање Југославије сматрала превазиђеним у току народноослободилачке борбе. Према Миловану Ђиласу, Југославија је у Други светски рат ушла с нерешеним националним питањем, које се због спољне опасности непосредно пред рат још више заострило. Унутрашња криза Краљевине Југославије, изражена пре свега у сукобу њених нација, довела је до војног и државног слома пред налетом фашистичких сила 1941. „Владајућа клика“ се или ставила у службу окупатора или „разбежала на разне стране, позивајући народ да чека боље дане“. Међутим, народи Југославије су устали против дефетистичког става буржоазије и повели ослободилачки рат против окупатора. Њихова борба се по значају издваја од других националних покрета у прошлости. Оригинално устанка у Југославији „састоји се у томе што је он у току народноослободилачке борбе, у току националног рата против окупатора, ријешео питања за која би у мирно вријеме била потребна револуција (питање власти, национално питање). Из тога излази, да је национално питање у Југославији у рату, под окупацијом добило свој најоштрији облик, коначно сазрело да буде ријешено“. Другим речима, југословенски комунисти су услове Другог светског рата искористили за „сабијање“ историјских процеса, односно постизање више циљева: 1. државно ослобођење током борбе против фашизма, 2. национално ослобођење „потлачених народа“, које

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, стр. 851–852.

је свој крајњи и дефинитивни израз добило у федеративном уређењу нове државне заједнице, 3. класна борба и смена власти. Искуство рата, према Миловану Ђиласу, уверило је комунисте да се успешна борба против страних завојевача може темељити искључиво на заједничкој борби свих народа Југославије. Њихово учешће у народноослободилачкој борби није било наметнуто споља, већ је „ток властите борбе гурао сваки народ ка другоме, и све њих скупа ка општем јединству“. Прихватајући „нужност за све њих“, народи Југославије изразили су жељу да „на развалинама старе Југославије створе нову државу“. Према томе, солидност, трајност и чврстина решења националног питања у Југославији јесте у томе „што се оно догађало у рату, у оружаном борби, што је резултат оружане борбе свих народа Југославије“.²⁹

У послератној пропаганди КПЈ посебно место припадало је народноослободилачкој борби, као производу заједничких тежњи и братске сарадње свих народа Југославије. Према речима Милована Ђиласа, борба југословенских народа током рата представља „наставак борбе из прошлости коју су наши народи већином водили одвојено. [...] Све се то у наше вријеме улило у једну моћну ријеку и руши и мрви све бране које прошлост – било кратковида и себична домаћа буржоазија, било себични и прождрљиви прохтјеви великих сила – испријечује нашој борби за слободу и равноправност, односно за социјализам, јер једног нема без другог“.³⁰ Други светски рат, према Ђиласу, чини прекретницу у даљем развоју

²⁹ Анализирајући процес решавања националног питања у току југословенске револуције, Милован Ђилас је уочио три развојне фазе. Прва се односи на време почетка устанка у Југославији, „када широким народним масама још није било јасно да борба против окупатора треба да доведе до стварања нове државе, тачније – када им није било јасно до какве државе, до каквог поретка треба да доведе њихова борба“. У овој фази постављање националног питања имало је „практички“ значај: да се масама представи значај заједничке борбе свих народа и спречи братоубилачки рат. Друга фаза обухвата време развијене народноослободилачке борбе. Тада је „народу постало јасно да избјегличка влада у Лондону свим силама ради на томе да покопа успјехе народа Југославије у ослободилачкој борби и да обнови стару Југославију“. КПЈ је представљала једину снагу која се могла супротставити старом поретку и поставити основе за изградњу нове државе на основама равноправности свих југословенских народа. У току „најоштрије борбе против окупатора и њихових домаћих помагача, одвијала се друга фаза рјешења националног питања“. Одлукама другог заседања АВНОЈ-а о федеративном уређењу будуће државе обезбеђена је равноправност народа, поштовање њихових националних и државних посебности. Тиме је „национално питање у Југославији фактички, на дјелу, већ било рјешено. У тој етапи устанка било је рјешено и питање власти, новог државног поретка, питање замјене старе власти новом влашћу“. Трећа фаза односи се, према мишљењу Милована Ђиласа, на период непосредно након завршетка рата, јер иако је национално питање у Југославији дефинитивно решено, борба за равноправност народа није приведена крају. У складу с тим, предвиђено је да нови Устав прокламује право народа на самоопредељење до потпуног отцепљења, као „завршни чин озакоњења равноправности народа Југославије“ (М. Ђилас, *Чланци 1941–1946*, Београд, 1947, стр. 254–265).

³⁰ *Борба*, 17. октобар 1953.

народа Југославије, јер се „душа наших народа промијенила у овим дуго-трајним и мучним борбама. Он може да живи само као равноправан и слободан. Друкчије, нити можемо нити хоћемо да живимо“.³¹ Радничка класа је такође поред протеривања окупатора и смене власти, извршила „стварно уједињење народа Југославије у равноправну породицу“, чиме је отпочео један нов процес – „зближавање, стапање народа у социјализму уз истовремено слободно постојање па и развијање културних и карактерних разлика међу њима“.³² На тај начин је братство и јединство народа Југославије после рата добило прогресивну форму. Нове генерације „већ живе не само као Срби, Хрвати и тако даље, него и као Југословени. Једним плућима дише и једним срцем бије Југославија“. Милован Ђилас је такође истицао како се равноправност народа Југославије „мора неговати“, јер „иако је братство и јединство стварност [...], било би глупо и нестварно ако бисмо мислили да је оно изграђено за навјек и да више неће наићи ни на какве тешкоће. Сваки непријатељ народа Југославије, било спољни, било унутарњи, увијек почиње покушајима поткопавања братства и јединства“.³³

Политичка мисао Милована Ђиласа у периоду 1930–1954. развијала се у складу са главним идеолошким тенденцијама КПЈ и у оквирима пролетерског интернационализма. У том смислу, његове ставове о националном и државном питању Црне Горе и Југославије можемо посматрати као рефлексiju званичних ставова КПЈ. Истакнуто место у раду партијске пропаганде Ђилас је заузео 1942, када је прихватио задатак уредника партијског органа *Борба*. По окончању Другог светског рата Милован Ђилас је постао шеф Агитационо-пропагандног одељења ЦК КПЈ, популарно названог Агитпроп. Ово тело, које се налазило у оквиру општег механизма Партије, било је задужено за – посредно или непосредно – усмеравање културног и идеолошко-политичког развоја у земљи. Преко тог апарата рачунало се на супротстављање туђим, односно непријатељским утицајима и њиховим негативним последицама на политичком, теоријском, културном и научном пољу.

Агитпроп и Педагошка комисија при ЦК КПЈ бавили су се, поред осталог, идејно-политичком сфером свих просветних установа. При том се проблем учбеника и основне приручне литературе истицао као један од главних идеолошких проблема. Задатак Агитпропа био је да у саветодавном облику усмери идеолошко-културни развој науке. С тим циљем Милован Ђилас је саставио текст „О националној историји као васпитном предмету“, који је објављен у листу *Комунист*.³⁴ Значај овог чланка је у томе што

³¹ *Борба*, 26. октобар 1953.

³² *Борба*, 1. новембар 1953.

³³ *Борба*, 2. новембар 1953.

³⁴ М. Ђилас, „О националној историји као васпитном предмету“, *Комунист*, br. 1, јануар 1949, стр. 52–75.

садржи кључне моменте за разумевање ставова КПЈ, односно Милована Ђиласа по питању употребе пропаганде у историјској науци, а у циљу јачања равноправности и братства народа Југославије.

У уводу Ђилас је у виду општег начела истакао како се сваки даљи развитак науке у Југославији не може одвојити од примене марксизма-ленинизма. Нови тип историчара – „марксиста-историчар“ – мора заузети критички однос према „буржоаским националним историјама“, без обзира на објективност тих дела. На основу самосталног истраживања марксиста-историчар долази до „својих“ закључака. Тиме „историска наука постаје партијина и заиста постаје наука [...], јер се не руководи неким тренутним циљем, неком моменталном потребом неке експлоататорске класе, него потребама напретка науке уопште [...] и општим циљевима пролетаријата“.³⁵ Задатак марксисте-историчара је да подједнако истражује историју свих народа. У складу с тим, „свака историја народа Југославије мора вјерно приказивати прошлост свих њених народа“, чиме би се омогућило „њихово боље узајамно упознавање“. Овај став заснива се на интернационалистичкој идеологији, која је „основни разлог који гони нашу радничку класу да захтијева да историја као васпитни предмет буде историја свих народа Југославије“. Према мишљењу Милована Ђиласа, историјској науци треба придодати „идеолошке мјере, које помажу упознавање и зближавање наших народа [...] и остваривање све чвршћег јединства“. Позивајући се на достигнућа совјетске историографије,³⁶ Ђилас је закључио да је „задатак историчара [...] да помогну борбу Партије за правилно освјетљавање народне прошлости, борбу Партије за нови живот“.

Марксистичка историографија не сме се заснивати на „дотјеривању прошле историје народа Југославије према савременим условима“. У складу с тим, треба одбацити неке раније заблуде и предрасуде. Једна од њих односи се на стварање прве Југославије. Иако је хегемонија српске буржоазije трајно обележила живот Краљевине Југославије, „сам чин њеног формирања не представља несрећу“, већ израз прогресивних кретања. Такође, „неправилно је гледати на стварање Југославије само као на последицу игре империјалистичких велесила Запада. То јесте био важан моменат, али се не смије губити из вида ни чињеница да су империјалисти морали попуштати пред националним захтјевима Југословена“.³⁷ Овиме је Милован

³⁵ Исто, стр. 57–58.

³⁶ „Историја СКП(б) по методу писања, по изношењу историског збивања у цјелини (повезивању борбе маса с улогом вођа, узајамном дјејству идеја и материјалног свијета, разјашњавању улоге појединих класа и партија у сваком одређеном периоду борбе), по тачности приказивања и оцјењивања појединих догађаја и људи и откривању унутарње законитости класних сукоба и држања класа у њима – спада у ненадмашан образац, на коме се сваки савјесатан и озбиљан писац и предавач историје мора да учи“ (Исто, стр. 70).

³⁷ Исто, стр. 64–65.

Ћилас директно иступио против тезе КИ и КПЈ о Краљевини Југославији као „версајској творевини“, на чијим основама су југословенски комунисти током целог међуратног и ратног периода изграђивали своју политичку платформу. Одступање Милована Ћиласа од партијске линије у теоријском смислу није карактеристично само за овај текст. Његов идеолошки разлаз са Партијом попримао је све веће размере током 1953. и коначно кулминирао у облику серије чланака објављених у *Борби* (1. новембар 1953. – 7. јануар 1954) и *Новој мисли* (јануар 1954).³⁸

Партијски остракизам и дисидентство Милована Ћиласа

Почетком 1954. ЦК СКЈ је донео одлуку да се „случај друга М. Ћиласа“ размотри на пленарној седници ЦК. Трећи ванредни пленум ЦК СКЈ (16–17. јануар 1954) осудио је и одбацио Ћиласове ставове као „ревизионистичке“ и „анархолибералне“. Такође, истакнуто је како је Ћилас потпао под утицај западне социјалдемократије.³⁹ Милован Ћилас је у духу

³⁸ Након објављивања написа Милована Ћиласа „Анатомија једног морала“ у *Новој мисли*, Извршни комитет ЦК СКЈ се у свом Саопштењу, објављеном 10. јануара 1954. у *Борби*, оградио од Ћиласових ставова: „Чланци друга Милована Ћиласа плод су његовог сопственог мишљења, које је у својој основи противно мишљењу свих осталих чланова Извршног комитета, духу одлука Шестог конгреса и одлука Другог пленарног састанка Централног комитета Савеза комуниста Југославије. Он их је објављивао не излажући унапред друговима из Извршног комитета идеје које у њима намерава објавити, чак и упркос томе, што су му неки другови у току објављивања првих чланака из те серије указивали на очигледну штету коју би такви чланци могли нанети развоју Савеза комуниста и изградњи социјалистичке демократије у нашој земљи“ (*Борба*, 10. јануар 1954).

³⁹ Са овом оценом најужег руководства ЦК СКЈ сагласио се Драгољуб Јовановић. Он је закључио како је Милована Ћиласа као комунисту „упропастио онај ко га је послао у Њујорк и Лондон. Душу верника [Ћилас] је изгубио када је сагледао море аутомобила који су пред фабриком чекали раднике, 'робове монополистичког капитала' које је имао да спасе његов комунизам. [...] Сасвим су га докрајчили Анојрин Беван [вођа енглеских лабуриста – Д. Б.] и његова лепа и паметна Цени Ли. [...] После те посете, коју је предводио Беванов саучесник у предавању ове пролетерско-аристократске душе западњачко-демократском ђаволу, Влада Дедијер, наш Ћидо [Милован Ћилас – Д. Б.] је изгубљен за светску и перманентну револуцију“ (Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, пр. Н. Јовановић, Београд, 2005, стр. 107–108). Милован Ћилас је побијао овакве ставове: „Између Бевана и мене било је неке сродности у сагледавању кризе у коју западају и 'источни' комунизам и 'западна' социјалдемократија. [...] Али нису тачне касније оптужбе и нагађања да је Беван на мене утицао“ (М. Ћилас, *nav. delo*, стр. 265). Владимир Дедијер је сматрао да је Јосип Броз „изопштио“ Милована Ћиласа услед његове све веће популарности која је претила да надвиси остале чланове Политбироа укључујући и самог Броза. С друге стране, Ћилас је након сукоба Југославије са ИБ-ом 1948. енергично иступио против СССР-а и његових сателита. Већина аутора у томе види узрок Ћиласовог пада, јер је након Стаљинове смрти (5. март 1953) и обостране жеље југословенског и новог совјетског руководства за нормализацијом односа, Ћилас остао усамљен у својој бескомпромисној политици према СССР-у. Више: V. Dediđer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Beograd, 1991, str. 395–398; V. Petrović, *Bez bojazni od tabu-tema* (пр. М. Mitrović, S. Dautović), Beograd, 2010, str. 187–188.

самокритике два пута говорио о својим заблудама и погрешним ставовима који су наудили јединству Партије. На пленуму је оцењено да „друг Ђилас није дао самокритику“, те је одлучено да се искључи из ЦК и смени са свих партијских и државних функција.⁴⁰

Према закључцима Трећег ванредног пленума ЦК СКЈ Милован Ђилас је заузео помирљив став и „увидевши своје заблуде“ прихватио све оптужбе. Крајем осамдесетих година двадесетог века говорио је како пад с власти није доживео „као неку драматичну појаву“. У том тренутку, своју „јерес“, односно одвајање од Партије, Ђилас је примио „као грех“. С друге стране, изузетно му је тешко пао раскид са најближим сарадницима и друговима из Партије, као и њихове оптужбе и напади на Трећем пленуму СКЈ.⁴¹

⁴⁰ Милован Ђилас је, истина, на овом пленуму магловито и неодређено говорио о својим „грешкама“. Мада је прихватио мишљење руководства СКЈ да се „у току задњих мјесеци публицистичке активности постепено почео одвајати у низу основних питања, од прихваћених и уобичајених теоретских погледа у нашем покрету“, Ђилас је другог дана пленарне седнице ЦК истакао како се његова изјава „не може узети ни као каква самокритика ни као увиђање неке ствари“, јер „сам, уствари, у изјави остао на истим позицијама на којима сам и био у суштини“ (Цит. према: V. Dediјer, *nav. delo*, str. 409–414).

⁴¹ „Атмосферу која је владала током Трећег пленума, као и свој однос према друговима у Партији, Милован Ђилас је вероватно најбоље описао током једног разговора са Бориславом Михајловићем - Михизом: „Био сам чврсто решен да своје идеје браним непопустљиво и до краја. На састанак Централног комитета који ће ми судити дошао сам у Скупштину пешке у пратњи Владе Дедијера. Маса света окупљена на супротном плочнику Пионирског парка дочекала нас је аплаузом. То ме је осколило и учврстило. Али не знате ви, Михизе, нас комунистичку врхушку. Живели смо увек заједно у свом издвојеном кругу. И сада сам дуге сате провео затворен у пленумској сали са људима који су представљали цео мој свет. Све сам их блиско знао, са њима илегалисао, робљао, водио рат, стварао нову државу. Многи су ми били лични пријатељи, [Јосип Броз] Тито вођа и покровитељ, [Едвард] Кардељ идеолошки истомишљеник, Марко, Александар Ранковић, више него побратим, а сви остали, веровао сам, искрени оданици. Навикао сам да ме дочекују добродошлицом и одушевљеним прихватањем свега што речем. Сад је све то скочило на мене. [...] Освестио сам се и схватио да сам тешко погрешно“ (Цит. према: V. Mihajlović Mihiz, *Autobiografija – o drugima*, Beograd, 2008, str. 417–418). Владимир Дедијер је приметио како су на Трећем пленуму против Милована Ђиласа најснажније иступали његови дојучерашњи истомишљеници и сународници – Црногорци „који су наљушили крв попут ајкула“ (V. Dediјer, *nav. delo*, str. 404–407). У тој „хајци“ посебно се истицао Светозар Вукмановић - Темпо. Милован Ђилас је тим поводом записао: „У почетку сам био збуњен, утучен, али доста одмерено и још присебан: није то било кајање. Оно је дошло задњег дана [Пленума] када сам видео да ме сви напуштају, и неки од оних који су се безмало са мном слагали: они су ме најжешће и најнетачније нападали. Осећао сам да ако се одвојим од Партије да ћу се одвојити од живота, не само од биографије“ (*Борба*, 2. јун 1989). Трећи пленум СКЈ заправо представља један судски процес совјетског, стаљинистичког типа, у коме је оптужени окружен низом оштрих напада дојучерашњих најближих сарадника и од кога се очекује да на крају изнесе самокритику. Ђилас је свакако могао наслутити у ком ће се правцу одвијати „расправа“ на Пленуму, тим пре што је и сам учествовао у процесима сличног типа током сукоба са ИБ-ом 1948. Присећајући се своје улоге приликом суђења Радовану Зоговићу, са којим је у послератном периоду блиско сарађивао у оквиру Агитпропа, Милован Ђилас је забележио: „У агитпропу, ја Зоговићу нисам био само руководи-

Нешто касније Ђилас је одлучио да иступи из Савеза комуниста – 19. априла 1954. вратио је своју партијску књижицу са редним бројем „4“. После Трећег пленума Ђилас се суочио са потпуном изолацијом.

Према речима појединих савременика, Ђилас је по паду с власти своју самокритику на Пленуму доживљавао као велику грешку, те је она у каснијем периоду била извориште његовог нарастајућег незадовољства.⁴² Ипак, током првих година после пада с власти, Ђилас се није разишао са својим ранијим ставовима: идеолошке наслаге и револуционарна пракса надживеле су његов пад. Борислав Михајловић - Михиз, један од ретких савременика који су се усудили да готово одмах после Трећег пленума пробију невидљиви обруч изолације који је окруживао Ђиласа и његову породицу, приметио је како се „Ђилас видно прибрао, долазио себи, прикупљао своју разбијену личност и успостављао нову равнотежу“. Међутим, иако су га опседали страни новинари, „одбијао је у почетку непревазиђеним большевичким уверењем да је сарадња са страним листовима издаја отаџбине, а када се најзад преломио, поверио ми је то уз оgradu да ће говорити и писати искључиво за леве, социјалдемократске и лабуристичке листове“.⁴³

Крајем 1956. Милован Ђилас је у изјави француској новинској агенцији АФП и листу *New leader* критиковао уздржаност југословенских представника у Организацији уједињених нација поводом совјетске интервенције у Мађарској. Оптужен је и осуђен на издржавање казне затвора у трајању од три године.

Готово одмах по паду с власти Ђилас се посветио књижевном раду: „Било је то одлажење, бежање у нову, духовнију стварност. Али не само то – то, штавише, мање него дуго жуђена, неодољива жеља да се искажем својом мишљу и својим начином“.⁴⁴ Неколико месеци пре овог суђења Ђилас је послао рукопис *Бесудне земље* Српској књижевној задрузи, своје

лац, ми смо били веома блиски пријатељи. А онда је дошао велики полем Информбироа, који је покришио толико тога, па и наше пријатељство. Како је то код нас комуниста већ обичај, баш зато што сам му био најближи, био сам задужен да будем главосек и егзекутор у његовом избацивању из партије“ (Цит. према: В. Мihaljlović Mihiz, *nav. delo*, стр. 140).

⁴² Борислав Михајловић је након сусрета са Ђиласом 1954. закључио како „тај тренутак слабости Милован Ђилас никад неће опростити себи и биће он један од тајних и трајних детонатора његовог побуњеништва“ (*Исто*, стр. 418). Поводом ове оцене, Милован Ђилас је записао: „Михиз би био у праву – кад не би губио из вида психологију комуниста и да сам ја још увек био – макар својом емотивном и прагматичном страном – комуниста... [...] Још сам био комуниста, још су ме за себе везивали револуционарни идеали и другови“ (М. Ђилас, *nav. delo*, стр. 286, 289). Занимљив је однос Милована Ђиласа према својој „вери“ – комунизму. Четири деценије након разлаза са руководством СКЈ, Ђилас се интимно осећао комунистом: „Мој интелектуални однос према овом мом друштву и даље би се могао сматрати револуционарним“ (Цит. према: G. Lazović, *nav. delo*, стр. 8).

⁴³ В. Мihaljlović Mihiz, *nav. delo*, стр. 421.

⁴⁴ М. Ђилас, *nav. delo*, стр. 289.

прве аутобиографске књиге, с намером да га ова издавачка кућа објави. Редакција СКЗ је, међутим, одбила било какву сарадњу са „отпадником“. Садржај *Бесудне земље* обухвата период Ђиласовог младалаштва, до одласка на студије у Београд. Другим речима, у књизи нема помена о савременим политичким темама, партијским друговима итсл. У том смислу, одбијање објављивања *Бесудне земље* Милован Ђилас је доживео као покушај власти да га изолује не само у политичком већ и у књижевном, стваралачком и сваком смислу.⁴⁵ Резигниран и увређен, Ђилас је у новој књизи, *Нова класа* изнео жестоку критику југословенског друштва и власти.⁴⁶ Рукопис књиге је уз помоћ једне америчке новинарке доспео у САД, где је и објављен. Уследила је реакција југословенских власти: 1957. Милован Ђилас је осуђен на додатних седам година робије. Мада је после четири године условно ослобођен (1961), Ђилас је због „одавања службених тајни“ у књизи *Сусрети са Стаљином* поново допао затвора 1962, у коме је остао до 1966.

Према речима Милована Ђиласа, током година тамновања у социјалистичкој Југославији (1956–1961. и 1962–1966) дошло је до преобликовања његове мисли. При том треба разликовати два периода, или две фазе тог духовног преображаја. Током првих година робије Ђилас се „још увек борио са собом“, са својим ранијим ставовима, уверењима, емоцијама. Прогонио га је страх егзистенцијалне природе; бринуо је о свом животу и о својој породици. Трудио се да истраје у борби за „своје морално и духовно претрајавање, за свој разум и своју идеју“,⁴⁷ мада је, с друге стране, свим

⁴⁵ „Одбијање објављивања 'Бесудне земље' имало је за мене велики – да не кажем: пресудан значај. То је била потврда, горка и мучна [...] да је власт, да је државни врх, пошто ме је политички свргао и оцрнио, решен и да ме духовно, као писца, дотуче – уколико се не покорим и не покајем. А ја се покорити нисам умео, а покајати нисам могао – а да не разорим све компоненте које чине моју личност, моје мишљење и мој карактер...“ (*Исто*, стр. 304).

⁴⁶ „Није прошло ни неколико дана пошто су ме 'ишамарали' у СКЗ, а ја сам се латио рада на 'Новој класи'. [...] 'Нова класа' је довршена у току три-четири месеца“. Према речима Милована Ђиласа *Нова класа* није резултат само тренутног незадовољства: „Нећу рећи да до 'Нове класе' не би дошло да су ми власти омогућиле [...] објављивање белетристичких дела. Али је несумњиво да је одбијање у СКЗ допринело убрзању моје одлуке да тражим у иностранству издавача за оно што ће иностранство радо примити. А допринело је то, као и бојкот и кампање против мене, и жестини 'Нове класе'...“ (*Исто*). Ђиласово незадовољство услед забране објављивања његових књига у земљи треба довести у везу са односом већине писаца према свом књижевном раду: познато је да ће писац, као и сваки уметник, неупоредиво лакше поднети тамновање, прогоне, изолацију итд. него што ће се помирити са немогућношћу да се изрази кроз своје стваралаштво.

⁴⁷ „У првој фази, на мојој првој робији (1956–1961), ја сам се још борио са самим собом, односно – још сам у себи дозревао идеје. Та борба са самим собом већ није била сумњање у идеје, него прецењивање моћи света, односно моћи власти, тачније речено: сумњање повремено, у властите моћи. [...] Свакако би те сумње биле мање и мање пустошне да ја ту власт нисам добро познавао, да је нисам и сам градио и дуго јој припадао: мој ум се већ одвојио од те власти, али мој живот [...] још је зависио од ње – од разборите и неразборите процене властодршца, ако не и од њихове добре или зле воље. Требало је превазићи себе,

својим бићем и даље припадао марксизму, комунизму и револуционарним идеалима. Чак је и његов однос према затворским чуварима био надмен, као да се још налазио на власти: „Држао сам се не само гордо и одбојно, него и пркосно и презриво. У мени се поред побуњеника још прсио партијски велможа, непомирен сасвим са својим падом, па ни са судбином, макар што ју је сам себи наметнуо“.⁴⁸

У другом периоду тамновања, међутим, Ђилас је „савладао самог себе“, победио своје страхове; његова нова мисао – „идеја“ – надјачала је раније ставове.⁴⁹ Мада није у потпуности потиснуо свој револуционарни карактер, Ђилас се дефинитивно разишао с влашћу и са својим друговима. Тај, пре свега емотивни прелом ескалирао је током краткотрајног периода између два тамновања (јануар 1961 – април 1962). Поводом објављивања књиге *Сусрети са Стаљином* председник Владе СР Србије Слободан Пенезић - Крцун је после бурног разговора пребацио Ђиласу: „Ти си уображен“, на шта је овај одговорио: „А што да не будем? Даровит, чувен – најпре као комуниста, а сад као критичар комунизма“.⁵⁰

Слобода

Анализирајући кључне моменте свог живота, Милован Ђилас је записао како је потпуно и коначно „сазнавање слободе“ у духовном и интелектуалном смислу и „срашћивање са њом“ уследило после пада с власти, тачније, током деветогодишње робије у социјалистичкој Југославији.⁵¹ У том периоду, Ђилас се постепено ослобађао ранијих идеолошких наслага, уских погледа једног партијског чиновника, различитих заблуда и претубеђења.⁵²

превазићи не само свој живот, него и своју савест и одговорност за живот својих најдражих. [...] Била је то немилосрдна борба између умља и безумља, између саморазарања и свести“ (М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, Beograd, 1989, str. 22–23). „Превазилажење себе“ подразумевало је заправо борбу против нервних проблема: „А онда, с јесени 1959. године, настале су код мене нервне тегобе. [...] Почело је стравично, неслуђено и свакичасно унутарње мучење – страх да ми воља доиста не попусти. Пореметило ми се спавање, спопадали су ме снови са стравичним, незаборављеним призорима. Престао сам и да пишем, мисли раскидане страховима“ (М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 310).

⁴⁸ М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, str. 40.

⁴⁹ „У другом свом тамновању (1962–1966) ја већ нисам водио ту борбу са самим собом: лудило, смрт у лудилу, повукла се пред идејом, пред мојим препорођеним, ослобођеним и слободним бићем. [...] Тамновање ми је, дакако, и тад тешко падало [...]. Али то је било друкчије трпљење – трпљење телесно и емоционално, али не ни интелектуално ни душевно. [...] Моје биће је било спокојно према трајању времена: могао сам тако, у тамници, провести спокојно остатак живота – био сам у вечности“ (*Исто*, стр. 23–25).

⁵⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, str. 315.

⁵¹ М. Ђилас, *Tamnica i ideja*, str. 19.

⁵² „То моје вјерују се мењало утолико што је попуђавано новим чињеницама и новим анализама“ (*Исто*, стр. 49).

Преобликована, нова мисао Милована Ђиласа постала је извориште и саставни део готово свих његових потоњих радова. Током те трансформације развили су се нови ставови, често дијаметрално супротни од претходних. У том смислу, у Ђиласовим делима уочљиве су, поред осталог, извесне промене у његовом односу према Црној Гори и Црногорцима.

Свој спис о Петру II Петровићу Исидора Секулић је објавила 1951. под називом „Његошу књига дубоке оданости“. Одговор Милована Ђиласа на ово „скроз наскроз идеалистичко и напола мистичарско дело“ уследио је почетком 1952. у виду студије „Легенда о Његошу“.⁵³ За нашу тему, међутим, није од великог значаја критички став Милована Ђиласа према књизи Исидоре Секулић. Пажњу нам је привукао његов однос према Његошу, Црногорцима и Црној Гори. Треба рећи да се у то време (1952) Ђилас налазио у врху власти, те да његово излагање стоји у сагласју са основним курсом Партије о питању проблема Црне Горе и црногорске нације. У складу с тим, „Легенда о Његошу“ обилује марксистичком и партијском фразеологијом, као и преживелим стереотипима о српској буржоазији и нацији. Балкански и Први светски рат Ђилас је посматрао искључиво кроз призму класне борбе, односно сукоба различитих националних – „националистичких“ – концепција европских буржоазија. Резултат прегнућа српске буржоазије у Првом светском рату⁵⁴ представља формирање Краљевине Југославије, која је заправо „версајска творевина“ и „тамница народа“.⁵⁵ Анализирајући Његошеву улогу у „националној борби“ за ослобођење од турске власти, Ђилас је истакао како је „код Његоша и у његовој поезији и политичкој дјелатности [...] тако обимно и снажно заступљена [...] борба угњетених Срба (односно – Црногораца), српског народа, српских сељака, православне раје, против Турака“.⁵⁶ На основу наведеног намеће се закључак да је Ђилас у националном смислу изједначио Србе и Црногорце. Међутим, у даљем тексту стоји како у то време, током деветнаестог века, „није било ни нације, ни националне (буржоаске, ’сељачке’, ’своје’) државе, па према томе ни националне слободе ни националног ропства, а оно што се тим сељацима сад јављало као такво – уствари су биле њихове актуелне, живе, непосредне тежње, које су потицале из стварних и сасвим нових услова“.⁵⁷ Другим речима, у свести народа Црне Горе „његошевског доба“ није постојао нацио-

⁵³ Милован Ђилас је у уводу истакао како циљ ове књиге није обрачун са Исидором Секулић, већ „одбрана партијности и партијске идеологије“ (М. Ђилас, *Легенда о Његошу*, Београд, 1952, стр. 5–26).

⁵⁴ Милован Ђилас признаје да је у балканским и Првом светском рату српски народ „заиста показао величанствени напор и хероизам“, мада је, с друге стране, тај „свеопшти национални занос“ служио буржоазији у постизању њених класних циљева. – *Исто*, стр. 147.

⁵⁵ *Исто*, стр. 108–111.

⁵⁶ *Исто*, стр. 129.

⁵⁷ *Исто*, стр. 130.

нални моменат, те се у националном смислу Црногорци нису могли осећати ни „својима“ ни различитим од Срба. С друге стране, становништво Србије и Црне Горе – „православну рају“ – везивао је и уједињавао верски елемент.

С тим у вези, Ђилас је нагласио како је „бесмислена борба између црногорског и српског национализма (тим више што се они јављају, као буржоаски заостатак, чак и у главама неких комуниста) око тога да ли је Његош ’српски’ или ’црногорски’ пјесник. Нађено је, најзад, разумије се, неко компромисно решење: ’црногорски и југословенски’. И та потајна дискусија одржава легенду о Његошу. Његови главни барјактари су иначе [Радован] Зоговић и Исидора [Секулић]“. На крају, Ђилас је закључио: „Ствар је у овоме: за Његоша, а ни за ондашње српске интелектуалце и црногорске и српске сељаке није било – и стварно није било – разлике између Срба и Црногораца. Нација и национална (буржоаска) свијест је каснија појава, бар у Црној Гори, а и у Србији је могла бити тек на почетку. Према томе, када се око тога води распра, она се води око нечег чега није било, а чега сада има, и отуд она нужно мора добити и неисториски, и ненаучни, и шовинистички карактер“.⁵⁸

Услед економске заосталости Црне Горе, односно непостојања буржоаске класе, током деветнаестог века национално осећање црногорског народа се није могло формирати. После стварања Краљевине Југославије „историски задатак буржоаске класе“ прихватила је црногорска интелигенција: „таква улога морала је да припадне баш интелигенцији, јер више није било никаквих услова за даљи развитак на бази полуколонијалних капиталистичких односа. Тако је главна снага комунистичког и радничког покрета Југославије у Црној Гори лежала у тој новој интелигенцији, која је ницала из објективних црногорских (и југословенских) услова, образовала се једним дијелом у крилу револуционарног радничког покрета других наших земаља (претежно Београд), преносила у Црну Гору нове идеје, будила на селу црногорску националну свијест“.⁵⁹ Према речима Милована Ђиласа, црногорски и југословенски комунисти су својом борбом против српске и црногорске буржоазије остварили национално ослобођење црногорског народа и националну равноправност у новој државној заједници.

Готово одмах после Трећег ванредног пленума и пада с власти Милован Ђилас се посветио књижевном раду. Током пролећа и лета 1954. саставио је своје прво дело мемоарског типа *Бесудну земљу*. Ова књига настала је у атмосфери разочарања, патњи, страхова, кризе идентитета, интелектуалних прелома, губитка вере, суочавања са ранијим ставовима. Мада књижевна вредност *Бесудне земље* тиме није умањена, поједини делови оптерећени су преживелом партијском идеологијом и стереотипима.

⁵⁸ Исто, стр. 138–139.

⁵⁹ Исто, стр. 150–151.

На пример, говорећи о односу Црне Горе и Србије у Првом светском рату, односно о узроцима пораза црногорске војске током сукоба са аустроугарским снагама код Мојковца (јануар 1915), Ђилас је нагласио како је поред „издаје црногорског двора још нешто друго било разлог срамотном – невојничком – слому војске црногорске – мрачна и нејасна улога србијанске владе“. Иза свега, у ствари, стајали су себични интереси београдског двора. С тим у вези је план „србијанске владе да се [након пораза ловћенског одреда] црногорска војска не повуче за српском, како се с крајем рата не би нашле двије војске и двије династије, што би отежало, а можда и онемогућило стварање заједничке државе“.⁶⁰ О односу Црне Горе и Србије после формирања Краљевине Југославије Ђилас је записао: „Стварна власт је тренутно допала у њихове [српске] руке, без обзира на то што је они непосредно нису вршили. Иза њих је стајао Београд – иста она практична политика која је у уједињењу ударила жиг ускоће и себичности“.⁶¹

Истина је да су односи београдског и цетињског двора током Првог светског рата били оптерећени бројним несугласицама, различитим тактичким решењима за вођење ратних операција, сукобљеним концепцијама у смислу организације будуће државе итд. Међутим, са становишта озбиљне историографије, неодрживо је Ђиласово тумачење узрока слома црногорске војске. Пред почетак рата црногорска војска налазила се у јако тешком положају: недостатак официрског кадра, слаба организација, материјални недостаци, били су реални чиниоци који су довели до брзог и потпуног војног слома Црне Горе.⁶² Дефетистички став краља Николе Петровића и колаборационистичка активност блиских чланова његове породице такође су увели пометњу у црногорске редове. Краљ Никола напустио је Скадар почетком 1915. и отишао у Италију у најстрожој тајности. Дивизијар Јанко Вукотић и „крња влада“ донели су одлуку о капитулацији црногорске војске.⁶³

Милован Ђилас је крајем осамдесетих година записао како током периода власти није „знао довољно историју“. С друге стране, у том тренутку „стручна критика и није била циљ“, већ је требало подстицати нове

⁶⁰ М. Ђилас, *Бесудна земља* (пр. Б. Поповић), Београд, 2005, стр. 175.

⁶¹ *Исто*, стр. 323.

⁶² Више: Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, Подгорица, 1997, стр. 47–53.

⁶³ „Капитулација црногорске војске дошла је као последица династичких интереса и политичких калкулација краља Николе за очување тих интереса, а са краљем Николом мање или више солидарисали су се сви они који су се налазили на најодговорнијим положајима у војсци и државној управи. Зато је погрешно мишљење оних који сматрају да би краљ Никола извео војску да је то могао. Он је могао то лако, али није хтио да је изведе. Главни разлог којим се при том руководио била је његова бојазан да ће војску испустити из руку и да ће се она изгубити у српској војсци“ (*Исто*, стр. 194).

методолошке – марксистичке – правце у науци и, у крајњој линији, одбрани монолитност Партије.⁶⁴ Другим речима, превласт идеолошке матрице усмеравала је и ограничавала Ђиласов рад, остајући трајно, барем у траговима, у његовој свести до краја живота. Мада је прихватао мишљење других аутора да је у његовој „литератури од идеологије остао овде-онде неки траг“, Ђилас је истицао како „ни у време социјалистичког реализма“ који је заступао пре рата јер је то била партијска линија, „у то није био много убеђен“.⁶⁵

Историја Црне Горе и Србије, судбине њених владара и „обичних људи“ биле су трајна инспирација којој се Милован Ђилас у свом књижевном раду често враћао. Роман *Црна Гора*, који је Ђилас саставио у затвору 1958, посвећен је Првом светском рату у Црној Гори. Према речима Милована Ђиласа, рат је почео нападом Аустро-Угарске на „српске државице“. Црна Гора, у којој „све кључа косовским митом и Српством“, увидела је „бесмисленост да две српске државице, једна поред друге, буду и даље подвојене“.⁶⁶ Однос србијанске и црногорске војске у овој књизи приказан је у светлу садејства и сапатништва „двеју братских војски“. Тако је у боју код Мојковца било „србијанских одреда, у артиљерији, из јединица које су се повлачиле за Албанију, на море, па додељени с топовима да појачају отпор црногорски“.⁶⁷ Овај „заједнички несрећни удес са Србијом“ подстакао је у Црној Гори идеју о уједињењу две српске државе. „Поготову је то било живо на овом [мојковачком] фронту. Његови војници су махом били из крајева ослобођених ратом 1876. године, дакле мање везани за посебну државност од староцрногораца. [...] Не значи да су они постали противници посебне црногорске државе, него им је сада, када су упознали Србијанце, кроз Ужичане, махом насељене из ових крајева, изгледало смешно да се говори о ма каквим народним разликама“.⁶⁸ Црногорски команданти су у духу „одбране српства“ бодрили своје војнике. Машан Јанковић, на пример, пред одсудну битку поручује својим саборцима: „Ако ми преживимо – Српство ће преживјети. [...] Није српско само оно што [Никола] Пашић и Србија хоће. Нијесмо ли и ми Срби? Није ли [Милош] Обилић наш, више но ичији? [...] Ово [Црна Гора – Д. Б.] је олтар и гнијездо Србиново. Овдје српско Сунце никад не залази. [...] Док је Црне Горе биће и Српства“.⁶⁹ Командир народне војске Малиша Петровић је рекао: „Србин сам Црногорац. Србин сам јер

⁶⁴ V. Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa* (Drugo, ponovljeno izdanje), Beograd, 1988, str. 57–58.

⁶⁵ *Борба*, 2. јун 1989.

⁶⁶ М. Ђилас, *Црна Гора*, Београд, 1989, стр. 48.

⁶⁷ *Исто*, стр. 13.

⁶⁸ *Исто*, стр. 32.

⁶⁹ *Исто*, стр. 56–57.

сам Црногорац. [...] Нијесам Црногорац што сам Србин, него Србин што сам Црногорац. Ми Црногорци, ми смо со Српства. Није овдје Српству сва снага, ама јесте душа. [...] За мене нема Српства без Црне Горе“.⁷⁰

Упркос снажном отпору, Црна Гора је претрпела пораз пред налетом аустроугарских и немачких снага. Окончањем те „задње битке за последњи комад српске земље“ као да је „поречена цела црногорска историја“. Али „није поклекао Мојковац, него црногорска влада и држава“. Мада сноси одговорност за војни слом Црне Горе, „краљ Никола [Петровић] је био добар Србин и желео је добро Српству, бар колико србијански двор и србијанска влада. Није он издао Српство. [...] Ако је ишта издато – а јесте, онда је то била црногорска војска, црногорска држава – свака изда себе оног који јесте“.⁷¹

Говорећи о роману *Црна Гора* Бранко Поповић с правом је истицао како се мора водити рачуна о узајамној вези између „приповедачеве личне заточеничке судбине и колективног заточеничког усуда Црне Горе“. Другим речима, Милован Ђилас је кроз причу о ратничким и моралним биткама Црногораца „уткивао алузије“ о борби за лично духовно самоодржање. У том смислу, овај роман поред осталог садржи и једну аутобиографску ноту – „Ђилас је тражио себе“.⁷² Василије Калезић је приметио како „низ лирских асоцијација поводом Мојковачке битке има заправо за циљ Ђиласово успостављање ’везе’ са собом, својим временом и положајем у којем се налази док пише роман“.⁷³ Ову „везу“, додуше, није скривао ни сам Милован Ђилас: „Десило се да сам баш у то време – док сам чекао суђење, писао ’Црну Гору’, и то баш онај други део – ’Вешала’, у коме се прича о на смрт осуђеним: самоћа и чекање високе казне су, држим, ударили печат на текст“.⁷⁴ Према Живку Ђурковићу, Ђилас је своја младалачка схватања, опредељења и револуционарно и затворско искуство уградио у лик Милоша Милошевића (поглавље „Вешала“), студента филозофије у Београду.⁷⁵

Крајем педесетих година, у затвору,⁷⁶ Милован Ђилас је саставио дело *Његош – пјесник, владар, владика*, у коме је приказао целокупни живот најистакнутије световне и духовне личности Црне Горе. Према речима Милована Ђиласа, Његошев најважнији циљ представљало је ослобођење од Турака. То је уједно било „најживотније питање Црне Горе и српства

⁷⁰ Исто, стр. 60–61.

⁷¹ Исто, стр. 58.

⁷² Више: Б. Поповић, „Два Ђиласова романа“, у: *Милован Ђилас (1911–1995)*, Зборник радова, Београд, 1996, стр. 277–305.

⁷³ V. Kalezić, *nav. delo*, str. 250.

⁷⁴ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, str. 308.

⁷⁵ Ж. Ђурковић, *Ђилас и Његош*, Подгорица, 2008, стр. 164–172.

⁷⁶ На крају текста стоји одредница: „1957–1959. Затвор у Сремској Митровици“ (М. Ђилас, *Његош – пјесник, владар, владика*, Београд – Љубљана, 1988, стр. 582).

као цјелине“. Такође, „Његошева политика је била национална – српска и југословенска, [...] али ради обнове независне српске државности и ослобођења испод туђинске власти“. ⁷⁷ Његошу реал-политика није дозвољавала да у ослободилачким плановима изађе из оквира Црне Горе, али је он неговао, чувао идеју јединства Црне Горе са Србијом, јединства целог српског народа. Његошево српство, као и његова поезија, „изведено је из трајања српских племена кроз неколико друштвених формација“. Мада политичке околности у Европи и на Балкану након 1848. нису дозвољавале распламсавање националних устанака, Његош, „идеолог српске и југословенске будућности“, предано је водио политику сарадње са „србијанским кнезовима“ у циљу уједињења „Србства“. У том тренутку, слободна Црна Гора представљала је „кристални врхунац, чисти дух српства и југословенства“. ⁷⁸

Према Миловану Ђиласу, Његош је „емотивно и изразом, а такође и политичком праксом нужно био Црногорац. Традицијом, идејом, и циљем, он је био Србин. Код њега је увијек било разликовања између Србијанаца и Црногораца. Али оно није народно, или [...] национално. Него су то, као касније и за књаза Данила, па и краља Николу, разлике у једном те истом народу – српском“. ⁷⁹ Према томе, „изучавање Његоша може свакога непристрасног – ако таквих има, увјерити у непостојање посебне црногорске нације“. Дакле, иако је у „Легенди о Његошу“ изнео мишљење како је питање „Његошеве националне припадности беспредметно“, на овом месту Ђилас јасно указује на његов српски национални идентитет. Такође, Ђилас је анализирао процес формирања црногорске нације: „Идеја о Црногорцима као посебној нацији први пут се јавила у првом свјетском рату, као покушај да се дубљим – националним разлозима оправдава одржавање династије Петровића и посебне црногорске државе. [...] Теза о Црногорцима као посебној нацији јавља се и јача касније, последице уједињења са Србијом 1918. године. [...] Прихватили су је касније и комунисти, ради слабења Београда и везивања за неугашену традицију црногорске државности. И они су, да како, практичне потребе и своје посебне интересе правдали идеалним – у конкретном случају такозваним научним доказима, који су тада изгледали утолико поузданији што су могли да се смјесте у калупе Стаљинових [...] теорија о нацијама као искључивом производу капитализма“. На крају, Ђилас је оценио своју улогу у процесу формирања црногорске нације: „Баш сам ја, понајприје позван својим положајем у области идеја и власти, извршио неодржива теоретска образлагања црногорске нације. Али ни тада нијесам мислио да Црногорци нијесу Срби – варијетет српске народности, као

⁷⁷ Исто, стр. 495–496.

⁷⁸ Исто, стр. 518.

⁷⁹ Исто, стр. 522.

што и данас мислим да је још оправдана њихова административна посебност“.⁸⁰

Наведени цитат оставља утисак да је Милован Ђилас, најпре у међуратном периоду, потискивао личне ставове о питању националног опредељења Црногораца, у циљу слабљења „српског блока“, односно србијанске буржоазије и београдског двора. У рату, југословенски комунисти су користили „народно незадовољство“ у Црној Гори, изазвано губитком црногорских државних симбола и традиције у Краљевини Југославији. Парола КПЈ – „равноправност народа Југославије“ – омогућила је, у форми федералног уређења нове државе, испуњење очекивања Црногораца у виду формирања засебне територијалне јединице. Вођи КПЈ сматрали су да ће подстицањем осећања националне индивидуалности црногорског становништва заувек ишчезнути теза о „Великој Србији“, односно уједињењу свих Срба у једну државу. После Другог светског рата било је потребно укинути сваку могућност „повратка на старо“, при чему се мислило на „буржоаски систем“, монархију и превласт – „хегемонију“ – српске буржоазије. У том смислу, југословенски комунисти су енергично иступали против „реакционарних грађанских струја“. Међу њима водећу улогу имао је шеф Агитпропа – Милован Ђилас. Његово истакнуто место у афирмисању црногорске нације током и после рата тешко се може објаснити политичком мимикријом. Пре бисмо могли говорити о аутоматском, некритичком преузимању идеолошких оквира, догматизму, секташтву, превласти једноумља – „монолитизма у мишљењу“ – и, у крајњој линији, сужењу духовних и интелектуалних видика.

Преображај Ђиласових ставова о црногорској нацији током робије уочили су поједини савременици. Драгољуб Јованић је записао: „Када је по трећи пут суђен, у самој Митровици, због књиге 'Нова класа', дајући генералије изјавио је да он [Ђилас] није Црногорац: 'Црногорци су Срби, а ја сам Југословен'...“.⁸¹ Резултат борбе коју је Милован Ђилас у затвору водио „са самим собом“ изражен је у „новој идеји“, односно у изградњи новог односа према својој улози у друштву, држави, свом књижевном стваралаштву, националном осећању итд. Ђилас је у тамници коначно дефинисао свој став према црногорском народу; став који је уједно представљао производ личне националне идентификације.⁸² Србин у националном и Црно-

⁸⁰ Исто, стр. 523. Анализирајући Ђиласове књиге *Легенда о Његошу* и *Његош – пјесник, владар, владика*, Василије Калезић је записао: „Једанпут је рушио мит и легенду, борећи се против схватања Исидоре Секулић; сада као да се он сâм враћа легенди, слиједећи донекле и пут Исидоре Секулић. [...] И 'оно' некад, и 'ово' сада писао је исти човек, 'исти писац', теоретичар и мислилац, Ђилас. Којем, кад и како да се вјерује?“ (V. Kalezić, *nav. delo*, str. 245–246).

⁸¹ Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 106.

⁸² Према речима Бранка Поповића, „разлог за студијско истраживање српског духа у Црној Гори долази од Ђиласове сазнајне тежње да, без обавезујућих идеолошких матрица, на поузданим изворима, проучи и промисли 'српско питање' Црногораца. Ово се наметало и

горац у локалном смислу, Милован Ђилас је после робије свој књижевни рад усмерио у другом правцу. Питање интимног националног осећања било је у овом периоду (1954–1966) коначно решено и превазиђено. О проблему црногорске нације говорио је тек у понеком интервјуу.

Током робије Милован Ђилас се ослобађао идеолошких наслага и тврдокорних стереотипа. На пример, пишући за француски часопис *Le Monde* 1971. Ђилас је истакао како је у међуратном периоду КПЈ, настојећи да „разбије јако четничко упориште у Црној Гори“, доделила „право на самоопредељење свим народима Југославије, те и Црногорцима, иако ови чине саставни део српске нације“. Мада је Црна Гора заслужено добила право на аутономију, „стварање црногорске нације“ имало је за циљ да казни српски народ.⁸³ Такође, према Миловану Ђиласу, „у [Краљевини] Југославији није било велике, ’водеће’ нације. [...] ’Водаћа улога Срба’ ни пре рата у Краљевини Југославији није могла да се оствари попут руске у Совјетском Савезу, због тога што су Срби економски и културно заосталији од Хрвата и Словенаца. А будући Срби територијално растурени и изван Србије, ни њихова релативна бројна предност не може доћи до изражаја“.⁸⁴ Милован Ђилас је крајем осамдесетих година о својој националној припадности рекао: „Осећам се Србином из Црне Горе. Подвлачим ово ’из Црне Горе’ ради некакве локалне разлике од Срба у Србији. Јесте, владало је предубеђење да сам ја творац црногорске нације, ако неко може да створи нацију. После [Првог светског] рата избило је питање да ли су Црногорци нација. Ми [комунисти – Д. Б.] смо у народном фронту имали врло угледне људе који су били за федерализам са Србијом или одвајање у посебну целину – такозване ’зеленаше’. ’Зеленаше’ су се исто осећали Србима, али нису имали никакве потребе да то наглашавају. [...] О томе сам, као министар за Црну Гору, разговарао са [Јосипом Брозом] Титом и рекао му: ’Црногорци јесу Срби’. – Одговорио је: ’Добро, али сада треба република’...“.⁸⁵ Такође, са научне тачке гледишта, „бесмислено је да су се Црногорци формирали у нацију. [...] Али је чињеница да су Црногорци имали некакву посебност која се касније, са владицама почетком осамнаестог века развија у праву државу. [...] А етнички се може говорити само о локалитету који имате у свим нацијама. Као, рецимо, у Србији, Шумадија се разликује од Мачве, а да не говоримо о Нишу, Лесковцу или источној Србији“.⁸⁶

као лични пишећ дуг да, колико се може, поништи и свој удео у етничком прекрштавању Црногораца, будући да је са идеолошког врха КПЈ, мислећи Коминтернином главом, и сам морао штитити ’постановљење’ о етничкој посебности Црногораца“ (Б. Поповић, „Два Ђиласова романа“, у: *Милован Ђилас (1911–1995)*, Зборник радова, Београд, 1996, стр. 290).

⁸³ Цит. према: D. Tošić, *nav. delo*, str. 125.

⁸⁴ *Исто*, стр. 202.

⁸⁵ Цит. према: М. Đorgović, *nav. delo*, str. 123–124.

⁸⁶ *Исто*, стр. 124.

Према речима Драгољуба Јовановића „Милован Ђилас ће остати упамћен по томе што је, одлучније него ма који комунист, осудио своје веровање и нагло дохватио други барјак, не као нијансу, већ као потпуну супротност“.⁸⁷ С тим у вези, Бранислав Ковачевић је истакао како „контроверзност Милована Ђиласа као мислиоца, револуционара, бившег идеолога, политичара, комунисте и дисидента нигдје се тако драстично не огледа као на црногорском националном питању. [...] То је најслабија тачка кохерентности Ђиласовог мисаоног система, Ахилова пета његовог интелектуалног – моралног склопа. [...] На крају он је у себи угушио црногорско национално биће, а афирмисао српско“.⁸⁸

О трансформацији својих ставова Милован Ђилас је рекао: „Припадам групи људи који дуго траже пут, који смеју и да се поколебају [...]. Признајем да сам контрадикторан, код мене контрадикције има колико хоћете. Али за то имам и оправдање: ко то у различитим моментима, у различитом окружењу и с различитим поступцима неће бити контрадикторан?!“⁸⁹ Мада се никада „није постидео, а камоли одрекао своје партијске и револуционарне прошлости“,⁹⁰ Милован Ђилас је после пада с власти постао најистакнутији критичар комунизма. Тај систем који „обезличава народе“,⁹¹ био је у Ђиласовој мисли потпуно превазиђен. Политички идеал који је заокупљао његову пажњу после разлаза са Партијом и друговима била је демократија.

⁸⁷ Д. Јовановић, *нав. дело*, стр. 110.

⁸⁸ В. Ковачевић, *Џилас heroj-antiheroj. Iskazi za istoriju*, Podgorica, 2006², стр. 32.

⁸⁹ G. Lazović, *нав. дело*, стр. 15.

⁹⁰ М. Ђилас, *Vlast i pobuna*, стр. 301.

⁹¹ *Vreme*, 8. april 1991. Добрица Ћосић је анализирајући то „обезличавање“ народа под комунизмом, које је свој израз у Црној Гори добило у виду десрбизације становништва, издвојио три најважнија момента у „паду народа Црне Горе“: 1. расрбљавање, које је „вршено у име социјализма и комунизма у име најплеменитијих идеала“. [...] У том добу нису се само живи одрицали мајке и оца, него су они и мртвима поништавали род и веру. Петра I су распетрили, владикау Његоша су разнегошили“. 2. дехристијанизација, која је у Црној Гори спровођена „скидањем глава, рушењем цркава и Његошеве капеле на Ловћену и убризгавањем отровнијег опијума од оног православног“. 3. насилно укидање русофилства у народу услед сукоба Југославије са ИБ-ом. Овај нови „раскол у историјској свести и осећањима, по нечему и тежи од оног у партизанским и четничким деобама“ проузроковало је „масовно кажњавање у гулаговским логорима на Голем отоку, Светом Гргуру, у Билећи, Градишци“ (Д. Ћосић, *Српско питање*, I–II, Београд, 2002, I, стр. 265–270).

Summary

Dušan Bojković

Milovan Đilas on National and State Question of Montenegro

Key words: *Milovan Đilas, Montenegro, Serbia, nations, Communist Party of Yugoslavia*

Đilas's political ripening started in 1932 as he joined the Communist Party of Yugoslavia (CPY). „Unity of thought“ as one of the basic characteristics of the bolshevized Party didn't pass the young Đilas by. Accepting completely the “Party line” about the hegemony of the Serbian nation and the need for national liberation of other, non-Serbian nationalities within Yugoslavia, Đilas stressed the national and state specialty of the Montenegrin population.

Ideological parting of ways between Đilas and the Party led to the convocation of the Third Extraordinary Plenum (January 1954), his fall from the power and eviction from the Union of the Communists of Yugoslavia. Politically isolated, but not intellectually dead, he turned to literary work. At the same time, Đilas changed his views. Although he never renounced his communist past Đilas emancipated himself to a large degree from the old ideological crust, deep ingrained stereotypes, prejudices and illusions. In that context, the change of his views on Montenegro and the Montenegrin people is obvious. Milovan Đilas clearly pointed out that the Montenegrins were undoubtedly part of the Serbian people, albeit somewhat different in a local way. However, the wishes of the Montenegrins for a separate state were justified because there was a strong sense of tradition of separate statehood based on the experience from the 19th and early 20th centuries. This total change in Đilas' views on the Montenegrin people came about after his own change of heart regarding ethnic affiliation. During the next period, until the end of his life, Milovan Đilas used to say he was a Serb in ethnic sense and a Montenegrin in local sense.

УДК 32.019.5:327.7/8(497.1)“1953/1954“(093.2)
327.323.32(497.1)“1948“

Mr Vladimir Lj. CVETKOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

OBUSTAVLJANJE ANTIJUGOSLOVENSKE PROPAGANDE U SUSEDNIM „INFORMBIROOVSKIM“ ZEMLJAMA 1953–1954. GODINE*

APSTRAKT: Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu dostupnih jugoslovenskih arhivskih izvora i objavljenih izvora stranog porekla rekonstruiše proces postepenog smanjivanja obima i promene sadržaja i karaktera antijugoslovenske propagande koja je bila prisutna u Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj i odredi mesto tog procesa u toku sveobuhvatne normalizacije odnosa između Jugoslavije i ovih zemalja 1953. i 1954. godine.

Ključne reči: Jugoslavija, zemlje „narodne demokratije“, normalizacija odnosa, propaganda, SSSR

Posle punih pet godina oštrog sukoba između Jugoslavije, s jedne, i SSSR-a i grupe zemalja „narodne demokratije“, s druge strane,¹ Staljinova smrt je

* Rad je nastao u okviru projekta *Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu – unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici*, (№ 47027) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Više o jugoslovensko-sovjetskom sukobu 1948. godine videti u: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, knj. III; Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd, 1988; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988; *Velike sile i male države u hladnom ratu: slučaj Jugoslavije*, zbornik radova, Beograd, 2005; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb, 1990; Čedomir Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa*, Beograd, 1984; Radoica Luburić, *Vrući mir hladnog rata*, Podgorica, 1994; Pierre Maurer, „The Tito – Stalin Split in historical perspective“, *Bradford Studies on Yugoslavia*, no. 11, University of Bradford, 1987; Džon Luis Geddis, *Hladni rat: mi danas znamo*, Beograd, 2003, str. 79–80; Sava Živanov, *Staljinizam i destaljinizacija*, Novi Sad, 1969, str. 55–56; Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Vol. 2: Twentieth Century*, Cambridge, 1983, pp. 321–335; Paul Lendvai, *Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans*, New York, 1969, pp. 82–87; Bernard Lory, *L'Europe balkanique de 1945 à*

označila početak procesa postepene normalizacije njihovih međusobnih odnosa, koji je pokrenut sovjetskim predlogom o razmeni ambasadora sa Beogradom, 6. juna 1953. Okolnosti u kojima je došlo do otpočinjanja procesa normalizacije odnosa, međutim, znatno su se razlikovale od onih iz vremena kada je pomenuti sukob eskalirao do neslućenih razmera, a u čemu je vidnu ulogu imala upravo organizovana antijugoslovenska propaganda koja je za cilj imala da izazove sukobe unutar Jugoslavije i potom sruši Tita i njegov režim sa vlasti.² Za razliku od 1948. godine kada se Jugoslavija nalazila čvrsto uklopljena u sovjetski „lager“ i u svakom pogledu bila zavisna od njega, u proleće 1953. ona je već bila uspela da izvrši političku, ekonomsku i vojnu preorijentaciju zemlje na saradnju sa Zapadom, odakle je jedino i mogla da očekuje pomoć u slučaju agresije sa Istoka. Najočigledniji pokazatelj, pa i vrhunac tog procesa predstavljalo je jugoslovensko potpisivanje Balkanskog pakta čime se veoma približila vojnim i političkim strukturama NATO pakta.³ Istovremeno, Jugoslavija je upravo počev od 1953. godine pristupila traganju za potpuno novom spoljnopolitičkom koncepcijom zasnovanom na principima aktivne miroljubive koegzistencije i ekvidistance prema blokovima, čiji važan deo je bilo i približavanje novooslobođenim

nos jours, Paris, 1996, p. 37–40; M. Skakun, *Balkan i velike sile*, Zemun, 1987, str. 137–162; Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2003, str. 73–168; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1976, str. 102–113; Stevan K. Pavlowitch, *Tito, Yugoslavia's Great Dictator. A Reassessment*, London, 1992, pp. 54–57; Jadranka Jovanović, „Borba Jugoslavije protiv pritiska SSSR-a i istočnoevropskih država u OUN (1949–1953). Glavni momenti“, *Istorija 20. veka*, 1–2/1984, str. 85–111; J. Hanhimäki, O. A. Westad, *The Cold War. A History in Documents and Eyewitness Accounts*, New York, 2003, pp. 62–63; *Zbornik radova sa međunarodnog okruglog stola Tito – Staljin*, ur. Miladin Milošević, Beograd, 2007; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I–III, Rijeka – Beograd, 1981, 1984; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010; Aleksandar Životić, *Jugoslavija, Albanija i velike sile 1945–1961*, Beograd, 2011; *Yugoslavia. Political diaries*, ed. by Robert L. Jarman, vol. IV: 1949–1965, London, 1997.

² Više o antijugoslovenskoj propagandi tokom sukoba sa Informbiroom videti u: Radoica Luburić, *Vrući mir hladnog rata*, Podgorica, 1984; *Bela knjiga o neprijateljskoj politici vlade Narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, DSIP, Beograd, 1961; Milan Petrović, D. Simić, *Dražesni KGB – javi se: radio „Slobodna Jugoslavija“ iz Bukurešta izveštava...*, Beograd, 2009; *O kontrarevolucionarnoj i klevetničkoj kampanji protiv socijalističke Jugoslavije*, I–II, Beograd, 1949, 1950; Slobodan Selinić, „Sovjetska propaganda u Jugoslaviji 1945–1961“, *Srpsko-ruski odnosi od početka XVIII do kraja XX veka*, zbornik radova, SANU, Beograd, 2011, str. 301–315; Jan Pelikan, *Jugoslavie a vychodni blok 1953–1958*, Praha, 2001; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd, 1988.

³ Više o Balkanskom paktu i približavanju Zapadu u: *Balkanski pakt 1953–1954*, zbornik dokumenata, Beograd, 2005; *Oružane snage Jugoslavije 1941–1981*, Beograd, 1982; Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000; Bojan Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO*, Beograd, 2003; B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd, 2006; Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica, 2006.

zemljama Azije i Afrike. Na sovjetskoj strani, posle Staljinove smrti lansirana je „mirovna inicijativa“ koja je trebalo da prvu zemlju socijalizma predstavi u za nju povoljnijem svetlu nego to tada. U sklopu te inicijative i potrebe Sovjeta da se približe Jugoslaviji s krajnjom namerom da je ponovo privuku u svoj „lager“ treba posmatrati i proces postepene obustave antijugoslovenske kampanje u svim zemljama „narodne demokratije“ uključujući i one susedne, s obzirom na to da njegova rekonstrukcija može da pokaže koordinisanost akcija Sovjeta i susednih „narodnih demokratija“ na tom polju sa akcijama na drugim poljima međudržavnih odnosa poput uspostavljanja normalnih diplomatskih odnosa, regulisanja stanja na granicama, obnavljanja ekonomske saradnje ili normalizacije saobraćaja.

Istog meseca kada je iznet sovjetski predlog za razmenu ambasadora počele su da se primećuju i prve promene u do tada uhodanom sistemu propagande usmerene protiv jugoslovenskog režima, što ni u kom slučaju nije bilo slučajno. Kao i u slučaju procesa normalizacije diplomatskih odnosa i stanja na granicama koji je tekao paralelno, i ovde je bila reč o „direktivi odozgo“, odnosno o pritisku iz Moskve, čiji je interes u trenutku neposredno posle njenog predloga za razmenu ambasadora nalagao da se i strogo kontrolisanim „popuštanjem“ propagande protiv Jugoslavije Beogradu pošalje signal da se nešto menja u odnosu SSSR-a prema njoj. Na koji način je „popustila“ propaganda protiv Jugoslavije tokom leta 1953. godine najlakše se vidi na primerima Mađarske i Bugarske.

U Mađarskoj, kao i u drugim istočnoevropskim zemljama neposredno posle Staljinove smrti, propagandna aktivnost protiv Jugoslavije u prvi mah je takođe bila pojačana. Njen ton je i dalje bio uvredljiv, a rečnik bogat izrazima poput „fašisti“, „banda“, „ubice“ ili „lakeji“, koji su se odnosili na Tita i njegove saradnike. Međutim, od jula 1953. godine broj antijugoslovenskih članaka u mađarskoj štampi naglo je počeo da se smanjuje. Tako je za čitavih mesec dana u svim glavnim dnevnim listovima u Mađarskoj objavljeno samo 15 antijugoslovenskih napisa, a u lokalnim 11, što je bilo neuporedivo manje nego prethodnih meseci.⁴ Čitajući antijugoslovenske članke u mađarskoj štampi, u jugoslovenskom poslanstvu su lako utvrdili njihovo poreklo: veći njihov deo su bili prerađeni članci iz emigranskih listova, deo je poticao iz zapadne štampe, a jedan deo čak i iz jugoslovenskih novina, ali uz „neophodna“ izvrtanja i

⁴ Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (dalje: DAMSPS), Politička arhiva (dalje: PA), 1953, Mađarska, fasc. 50, dos. 3, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti za mesec juli br. 105/53, Pov. br. 411105, 5. avgust 1953. godine, str. 12. Osim što je znatno smanjen broj članaka koji su satanizovali Jugoslaviju, bilo je primetno da se i njihova tematika promenila. Teme koje su sada zaokupljale mađarsku propagandu mahom su bile u vezi sa privredom, životnim standardom, socijalnom i spoljnom politikom Jugoslavije. Namera je bila da se dokaže kako je ekonomsko stanje u Jugoslaviji katastrofalno, životni standard nizak a socijalna politika nepravedna. Spoljna politika Jugoslavije je u svetlu nedavno potpisanog Balkanskog pakta predstavljana kao agresivna i posredno vezana za spoljnu politiku zapadnih zemalja, odnosno NATO-a.

falsifikovanja sadržaja.⁵ Značajna promena mogla se tokom jula 1953. uočiti i u mađarskoj propagandi na radio-stanicama. Za razliku od prethodnih godina, sada su u emisijama namenjenim jugoslovenskim slušaocima preovladavale vesti o Mađarskoj, dok je samo trećina sadržaja bila posvećena Jugoslaviji, odnosno njenoj teškoj ekonomskoj situaciji ili incidentima koje je ona izazivala na granicama.⁶ Promene su bile primetne i u pisanju emigrantskog lista *Za ljudsko zmago* u kome je većina članaka pripadala sovjetskim autorima, dok su samo uvodnici i manji članci bili posvećeni Jugoslaviji. Istovremeno, list jugoslovenskih manjina u Mađarskoj *Nāše novine* počeo je da se aktivnije nego ranije angažuje u antijugoslovenskoj propagandi, čak više nego list emigranata, što su u Beogradu tumačili krizom koju su emigrantske organizacije svuda u Istočnoj Evropi, pa i u Mađarskoj preživljavale posle Staljinove smrti i promena koje su nastupile u Moskvi.⁷

Za razliku od Rumunije gde su u isto vreme antijugoslovenske karikature već bile uklonjene, one su u Mađarskoj doživljavale svoj procvat. Mogle su se videti svuda: po parkovima, ispred železničkih stanica, u javnim kupatilima, u zgradama ministarstava ili u izlozima prodavnica. Na njima je Jugoslavija predstavljana kao maleni satelit SAD-a koji se prodaje za dolare a Tito uvek kao fašista „ukrašen“ kukastim krstovima. Sve ove karikature, ma gde da su se nalazile, bile su očigledno delo istog crtača i sve su bile uokvirene na isti način, što je ukazivalo da se neko u agitprop aparatu PMT bavio isključivo njima.⁸

Do kraja leta 1953. godine antijugoslovenska propaganda u Mađarskoj držala se svoje „nove linije“ koja je primenjivana još od juna meseca. Štampa je objavljivala uglavnom agencijske vesti o Jugoslaviji i o Trstu, a u onim člancima uperenim protiv Jugoslavije akcenat je bio na pojavi prodaje dece, teškom položaju nezbrinute ratne siročadi, teškom materijalnom položaju službenika, smanjenju proizvodnje robe široke potrošnje, bacanju proizvedene hrane kako bi joj se održala visoka cena, kao i na kupovinama naoružanja nauštrb razvojnih projekata i sl.⁹ Pored ovoga, značajna pažnja je u Mađarskoj posvećena i putu jugoslovenske vojne delegacije u Vašington čiji je cilj, prema Mađarima, bio indirektno uključivanje Jugoslavije u strukture NATO-a.

U toku jeseni, kako je napredovala normalizacija odnosa između Jugoslavije i Mađarske, broj antijugoslovenskih napisa u mađarskoj štampi se dodatno smanjivao, a propagandni ton ublažavao, iako sama propagandna kampanja nije prestajala. Tako je mađarska javnost redovno obaveštavana o napretku procesa normalizacije, ali je povremeno bila u prilici i da pročita poneki izrazito anti-

⁵ *Isto.*

⁶ *Isto*, str. 13.

⁷ *Isto.*

⁸ *Isto.*

⁹ DAMSPS, PA, 1953, Mađarska, fasc. 50, dos. 3, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti br. 109/53, Pov. br. 412571, 5. septembar 1953. godine, str. 11.

jugoslovenski članak. Tokom novembra 1953. godine kada su u Jugoslaviji održani izbori, antijugoslovenska propaganda je naglo oživela, naročito na radiju, koji je pozivao Jugoslovane da ne glasaju za „Titovske kandidate“.¹⁰ Početkom decembra, samo nekoliko dana pošto je novi jugoslovenski poslanik u Budimpešti predao akreditive, u najvećem mađarskom listu *Szabad Nep* pojavio se jedan, po oceni jugoslovenskih diplomata u Mađarskoj „bezobrazan članak“, koji je, bili su sigurni, bio napisan isključivo za unutarpartijske potrebe, odnosno kao svojevrsan vodič za niže partijske funkcionere, koji zbunjeni razvojem situacije često nisu znali kako da odgovore na pitanja koja im je u vezi sa Jugoslavijom postavljalo partijsko članstvo. Ovaj članak naročito je bio uperen protiv onih članova Partije mađarskih trudbenika koji su smatrali da je normalizacija odnosa sa Jugoslavijom dokaz da je SSSR svojevremeno zauzeo pogrešan stav o Jugoslaviji i da je sada prisiljen da ga ispravi.¹¹ Pojava ovog teksta kao i dovođenje Jugoslavije u vezu sa NATO-om bili su za Beograd dokaz da PMT, u stvari, želi da svojoj javnosti poruči da na Jugoslaviju treba i dalje gledati kao na potencijalnog neprijatelja, iako su službeno odnosi dveju zemalja znatno poboljšani.

Početkom 1954. godine postalo je jasno da se antijugoslovenska propaganda u Mađarskoj nastavljala, ali po novim „internim direktivama“ PMT koje su zahtevale da se pogrđni rečnik koji je korišćen promeni, da se u člancima i emisijama namenjenim jugoslovenskoj javnosti manje govori o samoj Jugoslaviji a više o Mađarskoj, zemljama sovjetskog bloka, problematici mira, popularizaciji Kine i sl. Istovremeno, kao posledica novih direktiva, kada se govorilo o Jugoslaviji, potencirane su ekonomske teme i loš životni standard.¹² Bilo je jasno i da su oštricu antijugoslovenske propagande u Mađarskoj sve više predstavljali emigrantski list i njihove emisije na mađarskim radio-stanicama, iako u smanjenom obimu i uz korektniji ton. Jugoslovenima je smetalo što emigrantsko učešće u antijugoslovenskoj propagandi finansira mađarska vlada, što CK PMT u ideološkom smislu rukovodi njihovom organizacijom i propagandom i što su emigranti u poslednje vreme pokušavali da što više prodru u manjinske organizacije, što opet nisu mogli bez saglasnosti mađarskih vlasti. Sve ovo bilo je nespojivo sa normalizacijom odnosa između Jugoslavije i Mađarske, te je jugoslovensko poslanstvo u Budimpešti sugerisalo DSIP-u da se u dogledno vreme pitanje emigranata i njihovog ušehća u antijugoslovenskoj propagandi i zvanično postavi pred Mađare.¹³

¹⁰ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 52, dos. 2, FNRJ – Mađarska, Pov. br. 18257, 19, januar 1954. godine, str. 1.

¹¹ DAMSPS, PA, 1953, Mađarska, fasc. 50, dos. 3, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti br. 109/53, Pov. br. 412571, 5. septembar 1953. godine, str. 11.

¹² DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 3, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti, Str. pov. br. 1/54, Pov. br. 4589, 14. januar 1954. godine, str. 4.

¹³ *Isto*. O Đilasovom „slučaju“ mađarska javnost je upoznata posredstvom poznatog članka „Slučaj Đilasa i jugoslovenska stvarnost“ koji je prenet iz glasila Informbiroa *Za trajan mir i narodnu demokratiju*.

Smanjivanje obima antijugoslovenske propagande u Mađarskoj nastavljeno je i tokom 1954. godine. Ona se odvijala prema postojećim direktivama, sa izuzetkom emigranstkog lista *Za ljudsko zmago* koji je krajem zime dobio direktivu da piše „oštrije“. Nasuprot ovome, informacije koje su se sticale u jugoslovenskom poslanstvu govorile su o prestanku do tada raširene prakse da školski nadzornici zahtevaju od učitelja da u školama istupaju protiv Jugoslavije, naročito apostrofirajući „bedu“ koja vlada u njoj.¹⁴ Izrazito antijugoslovenski članci nisu se pojavljivali u centralnim mađarskim listovima, a mađarska štampa nije u propagandnom smislu koristila čak ni „slučaj Đilas“, iako je donosila kratke vesti o njegovom isključenju iz CK SKJ ili o njegovoj ostavci na mesto predsednika Narodne skupštine.¹⁵ Izuzetak od ovog pravila predstavljali su povremeno samo članci o Balkanskom paktu, koji je napadan kao i ranije, naročito na radiju, ali u blažem tonu i na inteligentniji način.¹⁶

Put koji je antijugoslovenska propaganda u Mađarskoj prešla, od ekstremno neprijateljske do veoma blage neposredno pred njeno obustavljanje, umnogome se poklapao i sa putem koji je ista takva propaganda prošla u Bugarskoj, pa i u drugim susednim „informbiroovskim“ zemljama. I u Bugarskoj je odmah posle Staljinove smrti došlo do pojačavanja propagande, naročito u drugoj polovini maja 1953. godine. U tom periodu antijugoslovenska propaganda u Bugarskoj je eksploatisala mahom teme u vezi sa unutrašnjim jugoslovenskim pitanjima, kao što su pitanje vlasti, zdravstva, školstva, kulture, ali i „terora“ i „otpora“.¹⁷ Naročito je bila živa propaganda protiv Balkanskog pakta koja se uglavnom temeljila na potenciranju suprotnosti između njegovih članica, njegovoj agresivnosti i podređenosti SAD-u.¹⁸ Sa jugoslovenske tačke gledišta, naglo pojačavanje antijugoslovenske propagande u Bugarskoj krajem maja bilo je posledica stagnacije sovjetskih „reformskih poteza“, kao što je i njeno naglo opadanje u prvoj, a naročito u drugoj polovini juna bilo uslovljeno upravo potezima Moskve. Već 5. juna 1953, jedan dan pre nego što je SSSR zvanično ponudio Jugoslaviji razmenu ambasadora, u bugarskom komitetu za radio održana je konferencija svih dopisnika na kojoj ih je predsednik tog komiteta Mišo Nikolov obavestio da se ubuduće menja „linija“ propagande prema Jugoslaviji, kao i prema Grčkoj, Turskoj i drugim zapadnim zemljama.¹⁹ Nove smernice su

¹⁴ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 3, Izveštaj Poslanstva FNRJ u Budimpešti, Str. pov. br. 10/54, Pov. br. 43222, 4. mart 1954. godine, str. 2.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 21, Odnosi FNRJ – Mađarska, Pov. br. 17671, 6. septembar 1954. godine, str. 1.

¹⁷ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj Ambasade FNRJ u Sofiji, Str. pov. br. 7, Pov. br. 48969, 1. jul 1953. godine, str. 8.

¹⁸ *Isto*, str. 6. To se naročito odnosilo na suprotnosti između Grčke i Turske, ali i između Jugoslavije i Grčke (Egejska Makedonija) pa i između sve tri države (konkurencija u izvozu duvana).

¹⁹ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Kabinet predsednika Republike (dalje: KPR), I-5-b, Telegram Ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u br. 224, 26. jun 1953. godine.

zahtevale da se u propagandi protiv Jugoslavije ubuduće iznose samo činjenice, bez komentara. Ove informacije, koje su do jugoslovenske ambasade stigle od Turaka, dva dana kasnije je potvrdio i jugoslovenski „izvor“. On je tvrdio da je „nova linija“ određena u Politbirou Bugarske komunističke partije zato da bi se propaganda saobrazila novoj liniji spoljne politike SSSR-a.²⁰ Kao posledica ove direktive, u prvoj polovini juna 1953. bilo je primetno naglo opadanje anti-jugoslovenske propagande u Bugarskoj, što je postalo još izraženije od sredine meseca, posle naimenovanja novog sovjetskog ambasadora u Beogradu.²¹ Satirični časopis *Strštel*, koji je prethodnih godina redovno objavljivao uvredljive karikature na račun Tita i Jugoslavije, u broju od 26. juna po prvi put od izbijanja sukoba 1948. godine nije nijednom rečju pomenuo Jugoslaviju, a bugarska štampa, takođe prvi put od onda, nije spomenula godišnjicu donošenja rezolucije IB-a.²² Iako je bilo očigledno da se broj antijugoslovenskih članaka smanjuje a njihova oštrica ublažava, nova direktiva ipak nije svuda dosledno sprovedena, pa je i dalje bilo moguće sporadično naići na „psovačke“ izraze iz „starog arsenala“. Tako je list *Zemедельско зname* u drugoj polovini juna čak povećao broj antijugoslovenskih članaka, a isto se desilo i u lokalnim glasilima, gde je broj takvih tekstova u šest listova koji su izlazili u pograničnim krajevima prema Jugoslaviji dvostruko premašivao broj sličnih u svim lokalnim listovima u Bugarskoj zajedno.²³

Do sredine oktobra 1953. godine bilo je jasno da se antijugoslovenska propaganda u Bugarskoj smiruje. Centralni i lokalni bugarski listovi pisali su sve manje protiv Jugoslavije, uglavnom tako što su prenosili pisanje nekog od listova jugoslovenske emigracije u Istočnoj Evropi. Direktiva o promeni rečnika propagande stigla je i do Radio Sofije, a sa repertoara bugarskih bioskopa iščezli su filmovi sa antijugoslovenskim sadržajem.²⁴ Proredili su se i napisi o Balkanskom paktu, mada su kvalifikacije ostale iste: agresivnost prema susedima i podređenost Atlantskom paktu.

²⁰ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 15, Telegram Ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u br. 228, Pov. br. 48816, 28. jun 1953. godine. Razlog za promene u propagandi bio je, prema tom izvoru, novi stav SSSR-a koji je zemlje poput Jugoslavije, kao i njihove režime koje narodi u takvim zemljama trpe, prihvatao kao činjenicu koja nije trebalo da ometa normalne odnose. U propagandi je to značilo da je trebalo prestati sa dotadašnjim načinom pisanja o takvim zemljama, odnosno pisati kulturnijim rečnikom, bez upotrebe termina kao što su „svinja“ ili „pseto“ i istovremeno onda kada se govorilo o negativnim stranama takvih režima navesti i činjenice, a ne kao do tada samo komentare bez ikakvih činjenica.

²¹ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc.11, dos. 6, Izveštaj Ambasade FNRJ u Sofiji, Str. pov. br. 7, Pov. br. 48969, 1. jul 1953. godine, str. 7.

²² *Isto*, str. 8.

²³ *Isto*.

²⁴ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj Ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u, Str. pov. br. 11, Pov. br. 414125, 15. oktobar 1953. godine, str. 7.

Izrazito antijugoslovensko pisanje štampe u vezi sa jugoslovenskim unutrašnjim pitanjima bila je i dalje u opadanju, rečnik koji je korišćen i ton propagande su se ustalili prema merilima „nove linije“, ali je Jugoslavija i dalje tretirana kao kapitalistička zemlja koja je zavisna i istovremeno eksploatisana od SAD-a.²⁵ Nasuprot ovoj tendenciji, u drugoj polovini oktobra 1953. godine došlo je neočekivano do naglog pojačavanja antijugoslovenske propagande u Bugarskoj u vezi sa kulminacijom tršćanske krize. Prema analizi jugoslovenske ambasade u Sofiji razlozi ovog „iskakanja“ iz dotadašnjeg trenda bili su dublje prirode i u vezi sa nastojanjima bugarskih vlasti da pomire svoje spoljnopolitičke i unutrašnjopolitičke potrebe koje su u jednom trenutku dospele u koliziju. Naime, tokom procesa normalizacije odnosa sa Jugoslavijom, koji je zbog stava Moskve bio neizbežan, Bugarska je morala da smanji i ublaži antijugoslovensku propagandu, što je izazivalo izvesno „ohrabrenje kod masa“ koje su otvorenije izražavale simpatije prema Jugoslaviji, na šta bugarske vlasti nisu gledale blagonaklono. Da bi parirale tom efektu ublažavanja propagande preko štampe i radija, Bugari su nesmanjenom žestinom nastavili sa takozvanom „usmenom“ propagandom, te je i dalje bilo moguće čuti da se u bugarskom školama o Jugoslovenima govori kao o „fašistima“ i „banditima“.²⁶

Posle naglog razbuktavanja antijugoslovenske propagande u Bugarskoj tokom oktobra i novembra 1953. godine, došlo je ponovo do vraćanja obima propagande na pređašnji nivo. To je naročito bilo vidljivo pred dolazak novog jugoslovenskog ambasadora Mite Miljkovića u Sofiju. Međutim, posle njegovog dolaska i predaje akreditiva, Bugari su smatrali da je njihov cilj, normalizacija diplomatskih odnosa koju je od njih zahtevala Moskva postignut, pa je antijugoslovenska kampanja ponovo pojačana, pre svega kada je u pitanju bio broj antijugoslovenskih napisa a manje kada je u pitanju bila njihova oštrina.²⁷ Do kulminacije je došlo u januaru 1954. u vezi sa „slučajem Đilas“, koji su Bugari,

²⁵ DAMSPS, PA, 1953, Bugarska, fasc. 11, dos. 6, Izveštaj Ambasade FNRJ u Sofiji DSIP-u, Str. pov. br. 13, Pov. br. 416112, 26. novembar 1953. godine, str. 1.

²⁶ Isto, str. 2. Prema istoj analizi jugoslovenske ambasade u Sofiji, u prvoj polovini oktobra izašao je u Bugarskoj samo jedan antijugoslovenski članak. Istovremeno, od 10. do 15. oktobra bugarska štampa je prenosila agencijske vesti o tršćanskom problemu koje su govorile o demonstracijama u Jugoslaviji, o protestnim notama i o Titovim odlučnim izjavama da je jugoslovenska vojska spremna da uđe u zonu B, pa čak i u zonu A ako u nju uđu Italijani i sl. Ove vesti izazivale su naglo jačanje simpatija prema Jugoslaviji, što je bugarske vlasti motivisalo da odmah „okrenu list“ i od 15. oktobra prestanu sa prenošenjem agencijskih vesti o tršćanskom problemu. Umesto toga, bugarska štampa je počela da objavljuje sopstvene komentare koji nisu izlazili iz okvira stavova koje su zastupali Sovjeti, a koji su se svodili na tvrdnje da su i Jugoslavija i Italija podređene SAD-u koji koristi njihove suprotnosti da bi ih držao u sve većoj potčinjenosti. Paralelno sa ovom promenom, naglo se razbuktala i antijugoslovenska propaganda koja je govorila o unutrašnjim slabostima suseda. Za razliku od samo jednog u prvoj polovini meseca, u drugoj polovini oktobra 1953. godine, pojavilo se čak 11 članaka u kojima se pisalo o inflaciji u Jugoslaviji, o najezdi stranog kapitala, o velikoj nezaposlenosti i o bedi na selu.

²⁷ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 12, dos. 14, Pisanje o Jugoslaviji centralne i lokalne bugarske štampe od 1. 12. 1953. do 28. 2. 1954. godine, Pov. br. 42778, str. 1.

za razliku od Mađara, eksploatisali u propagandne svrhe, kao i pisanje jugoslovenskog novinara Zvonka Letice koji je, prethodno boravivši u Bugarskoj, napisao seriju članaka o njoj. Pošto su objavljeni u Jugoslaviji, izazvali su bes i „ogorčenje“ kod Bugara.²⁸ Ova najnovija bugarska „zimski kampanja“ bila je lišena uvredljivih izraza, ali ne i izvrtanja i neistinito prikazanih činjenica ili falsifikovanja podataka koji su se mogli naći u jugoslovenskoj štampi, uz izbegavanje bilo kakve ozbiljne analize političkog sistema o kome je pisano.

Ignorišući realnost, Ljuben Gerasimov, zamenik bugarskog ministra inostranih poslova, uveravao je sredinom januara 1954. godine novog jugoslovenskog ambasadora da u Bugarskoj više nema „antijugoslovenskih istupa“, te da je to rezultat poslednjeg Červenkovljevog govora posle koga su novinari pozivani u bugarski MIP, gde im je skrenuta pažnja da „dobro pripaze kako će pisati o Jugoslaviji“ i da će odgovarati ako budu pisali suprotno od onoga što o Jugoslaviji govori Červenkov.²⁹ Međutim, Miljković na samo da se nije složio sa Gerasimovom o antijugoslovenskim istupima već je iskoristio priliku da postavi i pitanje knjiga i brošura antijugoslovenske sadržine u kojima je bilo mnogo pogrđnih izraza o Jugoslaviji i Titu, a kojih je bilo u svim bugarskim knjižarama. Gerasimov je na to obećao da će se postarati da takve publikacije nestanu iz knjižara, osim ako nije bila reč o „umetničkim delima“.³⁰ Slične akcije, samo nekoliko meseci kasnije, u leto iste godine, obećavao je i njegov šef, ministar Minčo Nejčev. On je Miljkoviću u jednom razgovoru rekao da je lično pozvao direktora Radio Sofije i od njega tražio da smanji broj emisija namenjenih Jugoslaviji sa dve dnevno na tri nedeljno. Nejčev je čak i za taj broj rekao da je privremen i da će ubuduće biti samo jedna emisija nedeljno.³¹ Pitao je Miljkovića i da li je zapazio „nekakve promene“ u pisanju bugarske štampe, jer je tvrdio da je i štampi data nova direktiva kako „u ovoj etapi međusobnih odnosa“ treba da piše o Jugoslaviji. Na kraju je od njega tražio da o svim tim promenama obaveštava Beograd kako bi Jugoslavija, shodno njegovim očekivanjima, mogla da na takve bugarske korake odgovori na sličan način i preduzme recipročne mere.³² Međutim, mesec dana kasnije, ambasadi u Sofiji je iz Beograda skrenuta pažnja da je broj emisija za Jugoslaviju na Radio Sofiji i dalje ostao isti (tri emisije dnevno), mada bez antijugoslovenskih komentara.³³

²⁸ *Isto*, str. 2.

²⁹ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 24, Zabeleška o razgovoru sa Ljubenom Gerasimovom, pomoćnikom ministra inostranih poslova, u zgradi MIP-a 16. 1. 1954. godine, Pov. br. 4711, str. 2.

³⁰ *Isto*.

³¹ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 25, Zabeleška o razgovoru sa bugarskim ministrom inostranih poslova Minčom Nejčevim koji je održan 29. juna 1954. godine u zgradi bugarskog MIP-a, Pov. br. 49100, str. 7.

³² *Isto*, str. 8.

³³ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 25, Depeša DSIP-a Ambasadi FNRJ u Sofiji, Pov. br. 49100, 29. juli 1954. godine.

Obećanja bugarskog ministra, koja su se sa izvesnim zakašnjenjem i obistinila, nisu bila usamljeni korak jedne od susednih zemalja „narodne demokratije“, već deo procesa obustavljanja antijugoslovenske kampanje koji je bio jednovremen i za sve druge zemlje sovjetskog bloka, pa i za sam Sovjetski Savez. Tokom juna i prve polovine jula 1954. godine bila je očigledna tendencija daljeg smanjivanja obima antijugoslovenske propagande. Štampa u svim istočnoevropskim zemljama, kao i u onim u susedstvu Jugoslavije, skoro je u potpunosti prestala sa objavljivanjem antijugoslovenskih napisa. O Jugoslaviji se u toj štampi moglo naći samo malo kratkih agencijskih vesti i to uglavnom bez komentara.³⁴ Obim propagande uperene protiv Jugoslavije znatno je smanjen i na radio-stanicama, naročito od druge polovine juna, s tim što je ona bila najprisutnija na programima emigrantske radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ i Radio Budimpešte.³⁵

U Bugarskoj, prelomnu tačku označio je 14. jun, kada je objavljen komentar o Bugarskoj kao odlučujućem faktoru mira na Balkanu. Do tog dana, u prvoj polovini meseca, objavljivana su do dva antijugoslovenska komentara, a posle tog dana za čitavu polovinu meseca samo dva komentara o Jugoslaviji. Štaviše, 17. juna se u partijskom listu *Rabotničesko delo* pojavio članak „Bugarski narod čvrsto stoji za mir i dobre odnose sa susedima“, koji je po sadržaju i tonu predstavljao novinu.³⁶ Autor članka bio je niko drugi do bugarski ministar inostranih poslova Minčo Nejčev, što je lično potvrdio u razgovoru sa Miljkovićem krajem istog meseca. Nejčev je tom prilikom rekao da je članak pre objavljivanja pročitao i Vlko Červenkov koji je uneo neke manje izmene i Nejčevu poručio da taj članak treba shvatiti „kao direktivu CK“.³⁷

U Rumuniji je bilo moguće primetiti sličnu naglu promenu koja je usledila posle 10. juna 1954. godine.³⁸ Do tog dana, od početka meseca, objavljeno je 15 antijugoslovenskih komentara, a onda do kraja meseca samo jedan. U toku jula meseca nije objavljen nijedan komentar uperen protiv Jugoslavije.³⁹ U Albaniji čak ni u junu ni u julu nije objavljen nijedan antijugoslovenski komentar ili članak, osim dve vesti u kojima je Jugoslavija pomenuta posredno. Iako u albanskoj štampi i na radiju nije bilo antijugoslovenske propagande, ta ista štampa

³⁴ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, Antijugoslovenska IB propaganda u periodu od 1. juna do 20. jula 1954. godine, Pov. br. 17601, 23. jul 1954. godine, str. 1.

³⁵ *Isto*.

³⁶ *Isto*, str. 4.

³⁷ DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 25, Zabeleška o razgovoru sa bugarskim ministrom inostranih poslova Minčom Nejčevim koji je održan 29. juna 1954. godine u zgradi bugarskog MIP-a, Pov. br. 49100, str. 5.

³⁸ *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955. Tematska zbirka dokumenata*, priredio Radoica Luburić, Podgorica, 1999, str. 278–279.

³⁹ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, Antijugoslovenska IB propaganda u periodu od 1. juna do 20. jula 1954. godine, Pov. br. 17601, 23. jul 1954. godine, str. 4.

i radio su prećutali i podatak da je novi albanski poslanik Bato Karafili doputovao u Beograd i predao akreditive.⁴⁰

U Mađarskoj je situacija bila slična u štampi, koja u toku juna i jula 1954. godine nije objavila nijedan antijugoslovenski članak, ali ne i na Radio Budimpešti koja je tokom juna emitovala čak 34 komentara uperena protiv Jugoslavije, da bi u julu njihov broj spao na 18. Iako je bila reč o najvećem broju antijugoslovenskih komentara na nekoj od radio-stanica istočnoevropskih zemalja, ipak je i taj broj predstavljao značajno smanjenje u odnosu na ranije mesece.⁴¹ Pored Radio Budimpešte, izuzetak od opšteg pravila popuštanja antijugoslovenske kampanje u zemljama „narodne demokratije“ i SSSR-u bila je radio-stanica jugoslovenskih emigranata „Slobodna Jugoslavija“, koja je u toku juna objavila isti broj antijugoslovenskih komentara kao sve ostale radio-stanice u Istočnoj Evropi zajedno, da bi u julu taj broj bio i mnogo veći.⁴² Međutim, čak i kada je ova stanica bila u pitanju, bilo je jasno da je došlo do izvesnih promena koje su se odnosile i na obim i na ton propagande, pa je tako u julu 1954. bilo moguće čuti i komentar koji je pozivao na normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom.⁴³

Do jeseni 1954. godine, u Jugoslaviji su uvidali da se proces prilagođavanja propagande i propagandnog aparata u SSSR-u i zemljama „narodne demokratije“ polako privodi kraju i da se dovodi u sklad sa do tada postignutim stepenom normalizacije međusobnih odnosa.⁴⁴ Do pred kraj septembra iste godine „perjanicu“ antijugoslovenske propagande, iako u smanjenom obimu, predstavljala je i dalje radio-stanica „Slobodna Jugoslavija“ koja je emitovala program iz Bukurešta. Čini se da su je upravo zbog toga Sovjeti izabrali da posluži kao prvi od dva konačna poteza kojima je Jugoslaviji stavljeno do znanja da je Moskva odlučila da na antijugoslovensku propagandu u Istočnoj Evropi stavi tačku. Istog dana kada je jugoslovenski ambasador u Moskvi Dobrivoje Vidić skrenuo pažnju pomoćniku sovjetskog ministra Valentinu Zorinu na emisije ove radio-stanice – ona je i ukinuta i 29. septembra obustavila emitovanje programa.⁴⁵

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, str. 5.

⁴² Isto. Razmišljajući o pozadini ove pojave, u Beogradu su zaključili da se radi o nedovoljnom prilagođavanju te stanice „novoj sovjetskoj taktici u odnosu na Jugoslaviju“, što je bilo moguće pre svega jer se radilo o emigrantskoj stanici koja formalno nije bila kontrolisana od zvaničnih vlasti.

⁴³ Isto, str. 6.

⁴⁴ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, IB propaganda o Jugoslaviji, Pov. br. 17757, 11. oktobar 1954. godine, str. 4; А. Б. Едемский, *От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953–1956 годах*, Москва, 2008, стр. 306.

⁴⁵ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, IB propaganda o Jugoslaviji, Pov. br. 17757, 11. oktobar 1954. godine, str. 1; *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, ed. by Robert L. Jarman, vol. IV: 1949–1965, London, 1997, p. 581; P. Maurer, *La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958. Les illusions et desillusions de Tito*, Fribourg, 1991, p. 34; *Borba*, 29. septembar 1954. godine; *Politika*, 13. oktobra 1954. godine; Č. Štrbac, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbira*, Beograd, 1984, str. 171.

Ovaj potez Sovjeta bio je praćen još jednom velikom novinom kada je u pitanju bilo pisanje štampe u Sovjetskom Savezu i drugim istočnoevropskim zemljama o Jugoslaviji. Posle punih šest godina, tokom septembra 1954, a naročito posle ukidanja „Slobodne Jugoslavije“, u štampi i na radiju zemalja sovjetskog bloka počeli su da se pojavljuju napisi i emisije koje su afirmativno govorile o Jugoslaviji. Istovremeno, štampa u ovim zemljama je počela da prenosi stavove jugoslovenskih rukovodilaca ili jugoslovenske štampe o najvažnijim međunarodnim problemima (npr. Titov govor u Ostrožnom), što je do tada bilo nezamislivo. Svoje mesto u propagandi zemalja „narodne demokratije“ odjednom su našle i teme o „uspesima u privrednoj izgradnji“ u Jugoslaviji.⁴⁶ Kada je početkom oktobra najzad rešen i jedan od najtežih jugoslovenskih spoljnopolitičkih problema, tršćanski, štampa i radio-stanice u svim istočnoevropskim zemljama prenosile su korektno samo kratke vesti TANJUG-a o tome, bez ikakvih komentara. Istovremeno, u potpunosti su iščezli bilo kakvi negativni komentari u vezi sa jugoslovenskim unutrašnjim problemima, bilo da su oni bili političke, ekonomske ili socijalne prirode.

Jedini izuzetak kada je bio u pitanju novi kurs propagande prema Jugoslaviji predstavljala je Albanija i njena štampa, koja je zadržala istu propagandnu liniju koju je sledila posle 1948. godine.⁴⁷ Dok su u svim drugim zemljama istočnog bloka, pa i onim susednim poput Mađarske, Rumunije i Bugarske, štampa i radio počeli da prenose stavove jugoslovenskih rukovodilaca ili da pišu pozitivno o jugoslovenskom privrednom razvitku posle Drugog svetskog rata, u Albaniji nije bilo moguće pročitati ili čuti bilo šta slično tome. Radio Tirana je takođe bila jedina radio-stanica u Istočnoj Evropi koja je dala svoj komentar povodom rešavanja tršćanskog pitanja. On se svodio na to da je postignuti sporazum u suprotnosti sa mirovnim ugovorom koji je potpisan sa Italijom i da predstavlja kršenje obaveza koje su na sebe svojevremeno, prilikom formiranja Slobodne teritorije Trsta, preuzeli SAD i Velika Britanija.⁴⁸

Posle ukidanja emigrantske „informbiroovske“ radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“ krajem septembra 1954, u oktobru iste godine usledio je i konačni potez kojim je, i formalno i stvarno, u SSSR-u i zemljama „narodne demokratije“ u potpunosti obustavljen svaki vid organizovane propagande protiv Jugoslavije. Reč je bila o ukidanju emigrantskih listova i raspuštanju emigrantskih organizacija koje su ih izdavale u svim susednim zemljama gotovo istovremeno, u razmaku od samo desetak dana. Mađarska, koja je prva predložila razmenu ambasadora i prva počela pregovore o normalizaciji stanja na granici i ovog puta je prednja-

⁴⁶ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, IB propaganda o Jugoslaviji, Pov. br. 17757, 11. oktobar 1954. godine, str. 1–2.

⁴⁷ S. Skendi (ed.), *Albania*, „East-Central Europe under the Communist“, New York, 1958, p. 137.

⁴⁸ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, IB propaganda o Jugoslaviji, Pov. br. 17757, 11. oktobar 1954. godine, str. 2–3.

čila. O takvom koraku Mađarske Soldatića je obavestio pomoćnik mađarskog ministra inostranih poslova Šik, saopštivši mu 15. oktobra 1954. godine da je mađarska vlada, uz saglasnost partijskog rukovodstva, odlučila da se sve knjige i brošure sa antijugoslovenskim sadržajima povuku iz prodaje, da se ukine mađarska podružnica „Saveza jugoslovenskih revolucionarnih emigranata“, da se ukine njihov list *Za ljudsko zmago*, kao i da štampa i radio dobiju instrukcije prema kojima treba da donose članke na onaj način koji odgovara procesu normalizacije odnosa.⁴⁹ Osim toga, Šik je napomenuo da je odlučeno i da se kulturnim i sportskim organizacijama upute instrukcije u vezi sa proširivanjem saradnje sa Jugoslavijom. Soldatić je odmah izrazio veliko zadovoljstvo jugoslovenske strane što je tom odlukom uklonjena još jedna prepreka uspostavljanju dobrih odnosa između dva suseda.⁵⁰

Nedelju dana kasnije, sličnu odluku saopštio je jugoslovenskom ambasadoru u Moskvi Dobrivoju Vidiću i pomoćnik sovjetskog ministra inostranih poslova Zorin. Njome je i u SSSR-u prestao rad organizacije jugoslovenskih emigranata, obustavljeno je štampanje njihovog lista a ukinute su i njihove emisije na radiju.⁵¹ Posle ovoga, usledila je slična odluka i bugarske vlade, koju je 25. oktobra jugoslovenskom ambasadoru u Sofiji Miti Miljkoviću saopštio lično predsednik bugarske vlade Vlko Červenkov. U prisustvu ministra inostranih poslova Nejčeva, Červenkov je Miljkoviću rekao da je zabranjen rad organizacije jugoslovenskih „politemigranata“ te da je on lično redakciji emigrantskog lista *Napred* saopštio da je taj list ukinut.⁵² Posle toga on je čak nekoliko puta istakao želju Bugarske da ide dalje od „obične“ normalizacije i, govoreći o prošlosti, kritikovao rad bugarske Državne sigurnosti na koju je pokušavao da svali krivicu za loše odnose u prošlosti, istovremeno pokušavajući i da uspostavi analogiju između njenog i rada jugoslovenske UDB-e.⁵³ Istog dana, istovetnu odluku albanske vlade čuo je i tamošnji jugoslovenski poslanik Predrag Ajtić. Njemu je šef protokola albanskog MIP-a Mislim Kroji saopštio da je odlučeno da prestane da izlazi i da se rastura list jugoslovenskih emigranata u Albaniji, te da je i njihova organizacija koja ga je izdavala ukinuta.⁵⁴ Ajtić je ovu vest primio sa zadovoljstvom, zahvalio se Krojiju i naglasio da ovu odluku smatra pozitivnom i pravim izrazom dobre volje Albanaca.

⁴⁹ DAMSPS, PA, 1954, Mađarska, fasc. 50, dos. 20, Telegram Poslanstva FNRJ u Budimpešti br. 420, Pov. br. 413702, 15. oktobar 1954. godine.

⁵⁰ *Isto*.

⁵¹ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, Informacija o raspuštanju organizacija i ukidanju listova IB emigranata u IB zemljama, Pov. br. 17789, 29. oktobar 1954. godine, str. 1.

⁵² DAMSPS, PA, 1954, Bugarska, fasc. 11, dos. 26, Telegram Ambasade FNRJ u Sofiji br. 10, Pov. br. 414002, 26. oktobar 1954. godine.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ DAMSPS, PA, 1954, Albanija, fasc. 1, dos. 23, Zabeleška o razgovoru sa Kroji-em u Ministarstvu inostranih poslova 25. oktobra u 19 časova, Pov. br. 413684.

U isto vreme kada i u Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji, organizacija jugoslovenskih emigranata i njihov list su ukinuti i u Rumuniji, mada tamo do kraja oktobra ništa nije saopšteno o tome. Prema nesumnjivim saznanjima jugoslovenske ambasade u Bukureštu rumunska vlada je naredila ukidanje jugoslovenske emigrantske organizacije, obustavljanje štampanja njihovog lista *Pod zastavom internacionalizma*, ukidanje njihovih emisija na radio-stanicama u Bukureštu i Temišvaru, kao i povlačenje iz prodaje i iz biblioteka svih publikacija sa antijugoslovenskim sadržajem.⁵⁵ U internim partijskim uputstvima CK RRP je od funkcionera i članstva tražio da doprinesu stvaranju „povoljne klime“ u jugoslovensko-rumunskim odnosima i stabilizaciji međusobnih odnosa, između ostalog i prestankom „neprijateljskog tona“ kada je bilo govora o jugoslovenskom režimu i njegovim rukovodiocima.⁵⁶

Bez obzira na to, u Jugoslaviji su bili zadovoljni poslednjim odlukama zemalja „narodne demokratije“ u susedstvu, pogotovo zato što su one označile i stvarni prestanak antijugoslovenske propagande.⁵⁷ S druge strane, i susedi su koristili ovu svoju odluku kao „pokriće“ da od Jugoslavije povremeno traže da interveniše u vezi sa pisanjem ili delatnošću pojedinih listova (*Magyar Szó*) ili političkih činilaca (Ivan Karaivanov).⁵⁸

Obustavljanje antijugoslovenske propagande koja je godinama predstavljala krupnu prepreku u odnosima Jugoslavije sa SSSR-om i zemljama „narodne demokratije“ uopšte, a naročito sa onim susednim koje su zbog svoje geografske blizine bile i najviše eksponirane u višegodišnjoj kampanji preko štampe, radija, letaka, brošura, knjiga i drugih sredstava, bila je jedan od opipljivih rezultata normalizacije međusobnih odnosa, u toku 1953. i 1954. godine. „Zakovitosti“ njenog postepenog nestajanja bile su lako uočljive, kao i u slučaju normalizacije odnosa na drugim poljima međudržavnih odnosa jer su presudni potezi koji su potom doveli do novih faza ublažavanja antijugoslovenske propagande uvek

⁵⁵ DAMSPS, PA, 1954, Istočnoevropske zemlje, fasc. 70, dos. 2, Informacija o raspuštanju organizacija i ukidanju listova IB emigranata u IB zemljama, Pov. br. 17789, 29. oktobar 1954. godine, str. 2. U Beogradu su smatrali da je saopštenje o tome u Rumuniji (kao i u Poljskoj i Čehoslovačkoj) izostalo jer tamo još nije stigao novi jugoslovenski ambasador kome bi to saopštili, budući da je u svim drugim zemljama to saopšteno ambasadorima ili poslanicima a ne nekom od službenika nižeg ranga. S tim u vezi, neobičnim je u DSIP-u smatrana i činjenica da su te odluke u susednim zemljama Istočnog bloka saopštavali sa veoma različitih nivoa, od predsednika vlade u Bugarskoj do šefa protokola u Albaniji.

⁵⁶ *România în organizația Tratatului de la Varșovia 1954–1968*, ed. Gavriil Preda, Petre Opreș, Vol. I, București, 2008, p. 99.

⁵⁷ AJ, KPR, I-3-a, SSSR, k. 170, Poseta državno-partijske delegacije SSSR-a na čelu sa N. S. Hruščovom 26. 5. do 3. 6. 1955, Informativno-politički materijal, Agresivna propaganda vlade Sovjetskog Saveza i vlada istočnoevropskih zemalja protiv Jugoslavije, str. 7.

⁵⁸ AJ, KPR, I-5-b, Mađarska, Zabeleška o razgovoru O. Đikića sa J. Kertesz-om, 18. oktobar 1954. godine, Pov. br. 830 (Kordinaciono odeljenje); AJ, KPR, I-5-b, Bugarska, Telegram Kordinacionog odeljenja Veljku Mićunoviću, Str. pov. br. 52, 22. novembar 1954. godine.

dolazili iz Kremlja. Bez njih, samostalne odluke Budimpešte, Bukurešta, Sofije ili Tirane nisu bile očekivane, pogotovo što u pojedinim zemljama nije ni bilo volje za tim. Prestanak uveredljivog pisanja i govorenja o Jugoslaviji tokom 1953. i 1954. predstavljao je još jedan element koji je bio neophodan da bi se stvorila atmosfera u kojoj je bilo moguće razgovarati o pravim problemima i nerešenim pitanjima u odnosima Jugoslavije i ove grupe suseda. Posle razmene ambasadora i sređivanja stanja na granicama i obustava antijugoslovenske propagande doprinela je da se takva atmosfera uspostavi, čime su stvoreni i preduslovi da se tokom 1955. godine krene u rešavanje ozbiljnijih spornih pitanja. Ova pitanja koja su do tada bila rešena (diplomatsko predstavljanje, granica, propaganda) iako važna, ipak su bila samo posledica poremećenih odnosa u političkoj sferi a nikako njihov uzrok, barem ne 1948. godine.

Summary

Mr Vladimir Lj. Cvetković

The End of the Anti-Yugoslav Propaganda in the Neighboring „Inform-Bureau“ Countries 1953–1954

Key words: *Yugoslavia, countries of „people’s democracy“, normalization of relations, propaganda, USSR*

The cessation of the anti-Yugoslav propaganda that was a serious obstacle in the relations between Yugoslavia and the USSR and countries of „people’s democracy“ in general, and particularly in the relations with those neighboring countries that had been, due to their geographical proximity, the main exponents of the years long propaganda in the press, radio, fliers, brochures, books and other means, was one of the palpable results of the normalization of mutual relations during 1953 and 1954. The inherent logic of its gradual disappearance were easily detectable as they were also in other fields of inter-state relations because the crucial moves that ushered into new phases of toning down of the anti-Yugoslav propaganda always came from the Kremlin. Without them, independent decisions of Budapest, Bucharest, Sofia or Tirana were not to be expected, particularly since in some of these countries no political will for them existed. The Cessation of defamatory writing and speaking about Yugoslavia during 1953 and 1954 was another necessary element for the creation of an atmosphere in which one could talk about real problems and moot questions in the relations between Yugoslavia and these group of neighboring countries.

УДК 314.151.3-054.72(=163.42)“196/197“(046)
323.1(=163.42)(497.1)“196/197“

Dr Petar DRAGIŠIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije

ANALIZA HRVATSKE DRŽAVE (MAJ–JUN 1969) – ORGANA HRVATSKOG NARODNOG ODBORA*

APSTRAKT: U radu je analiziran sadržaj broja 171–172 (maj–jun 1969) lista Hrvatska država. Istraživanje predstavlja pokušaj da se ispitivanjem tekstova objavljenih u ovom listu utvrde ključni stavovi njenog izdavača – Hrvatskog narodnog odbora, odnosno njegovog lidera Branka Jelića. S obzirom na značaj ove organizacije u političkom životu desničarske hrvatske dijaspore, rad može pomoći u rekonstrukciji ideja i pogleda hrvatske političke dijaspore krajem 60-ih godina 20. veka.

Ključne reči: Hrvatska država, Hrvatski narodni odbor, hrvatska emigracija, Jugoslavija, UDBA

Otpor novouspostavljenom komunističkom poretku u Jugoslaviji, te strah od posledica učešća u ratu na poraženoj strani proizveli su krajem Drugog svet-skog rata veliki emigracioni talas, koji su činili pripadnici i saradnici poraženih snaga. Bežeći od novouspostavljenog režima u Jugoslaviji spas su potražili na Zapadu – u zemljama Zapadne Evrope, kao i u preookeanskim državama. Korpus političke emigracije jačao je i tokom posleratnih decenija, prilivom novih migranata iz Jugoslavije, nezadovoljnih političkim idejama i životom u Titovoj zemlji.

Lišena mogućnosti da direktno utiče na političke procese u Jugoslaviji, jugoslovenska politička emigracija nije, ipak, bila pasivni posmatrač događanja u bivšoj domovini. Emigranti su odbijali da se pomire sa ishodom rata i nastavili

* Rad je nastao u okviru projekta *Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20. veku*, (№ 47019), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

su svoju borbu protiv jugoslovenskog režima. Upornim propagandnim akcijama stalno su nastojali da za svoje ciljeve animiraju javnost u zemljama u kojima su pronašli zaštitu, ali i da svoje ideje distribuiraju u samoj Jugoslaviji. Delovanje emigranata nije se, međutim, ograničavalo samo na propagandne aktivnosti. Ekstremnije grupe hrvatskih i srpskih političkih emigranata neretko su pribegavale i nasilnim akcijama u pokušaju da destabilizuju komunistički režim.

Ideje hrvatskih političkih emigranata zastupale su krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina brojne emigrantske organizacije, među kojima su prema procenama jugoslovenskih vlasti najuticajnije bile: Hrvatski oslobodilački pokret, Hrvatski narodni odbor (HNO – jelićevci), Hrvatski narodni odbor (HNO – luburićevci), Hrvatsko revolucionarno bratstvo, Hrvatska republikanska stranka i Hrvatska seljačka stranka. Organizacije hrvatskih političkih emigranata su bile razgranate, obuhvatajući filijale u svim zemljama sa brojnog hrvatskom dijasporom.¹

Vodeće organizacije hrvatskih emigranata i istaknuti politički angažovani predstavnici hrvatske dijaspore bili su pod budnom prismotrom jugoslovenskih obaveštajnih službi. Jugoslovenska tajna policija je nastojala da ograniči delovanje hrvatskih političkih emigranata, pri čemu se posezalo i za radikalnim sredstvima. Tokom decenija posle Drugog svetskog rata jugoslovenski režim je likvidirao više uticajnih predstavnika hrvatske političke dijaspore. Hrvatska emigracija je, međutim, preživela snažne pritiske jugoslovenskih vlasti, pa su se već početkom 90-ih godina vodeći hrvatski emigranti direktno uključili u politički život nove hrvatske države i igrali značajnu ulogu u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

Ekstremni krugovi hrvatske emigracije su u sukobu sa jugoslovenskim režimom pribegavali i nasilnim sredstvima, koja su se najčešće svodila na planiranje diverzija i napade na članove jugoslovenskih diplomatskih misija u inostranstvu. Ipak, hrvatska emigracija se u borbi sa Brozovim režimom služila i manje radikalnim sredstvima, poput rasturanja letaka ili izdavanja časopisa u kojima je oštro kritikovana jugoslovenska vlast. Prema jugoslovenskim podacima s početka 70-ih godina, jugoslovenski (ne samo hrvatski) politički emigranti izdavali su oko 150 listova, čiji je ukupan tiraž procenjivan na oko 400.000 primeraka.²

Rad Hrvatskog narodnog odbora, sa sedištem u Berlinu i Minhenu, obuhvatao je, prema navodima iz analize Državnog sekretarijata za inostrane poslove iz juna 1970. godine, aktivnosti „na političko-propagandnom planu“, podršku akcijama „ekstremnog dela emigracije“, kao i pokušaje povezivanja sa „istomišljenicima u zemlji“. Organizacija, kojom je rukovodio uticajni hrvatski emigrant

¹ AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142), f. 474, Državni sekretarijat za inostrane poslove, Problemi vezani za aktivnost političke emigracije i potreba stalne i koordinirane protuakcije, 5. 6. 1970.

² Isto.

iz Zapadnog Berlina Branko Jelić, izdavala je i list *Hrvatska država*. U pomenutom izveštaju jugoslovenskog Državnog sekretarijata za inostrane poslove navedeno je da je *Hrvatska država* „donedavno“ izlazila jednom mesečno sa tendencijom da preraste u nedeljnik „koji bi donosio što više aktuelnosti u vezi sa zemljom“.³

Analiza broja *Hrvatske države* za maj–jun 1969. godine ima za cilj pokušaj rekonstrukcije ideja i stavova jedne od značajnijih organizacija hrvatskih političkih emigranata. Značaju ovog istraživanja posebno doprinosi činjenica da je navedeni broj *Hrvatske države* štampan u periodu zaoštavanja političkih tenzija u Jugoslaviji, kao i radikalizacije delovanja hrvatske političke emigracije.

Sadržajem prvih strana *Hrvatske države* dominiraju tekstovi o proslavi 10. travnja.⁴ Na naslovnoj strani je u tekstu „Proslave hrvatske državne nezavisnosti“ navedeno da je jubilej NDH obeležen u Minhenu, Geteborgu, Klivlendu, Čikagu, Torontu, Buenos Ajresu. Posebna pažnja posvećena je opisu proslave u Klivlendu, budući da je ona održana uprkos pokušajima tamošnje srpske zajednice da nagovori vlasti da zabrane obeležavanje 10. travnja.⁵ Navedeno je da su proslavi u Buenos Ajresu, pored hrvatskih emigranata iz Argentine, prisustvovali i hrvatski iseljenici iz Urugvaja i Čilea.⁶

Aprilske proslave jubileja NDH pružile su vodećim ličnostima hrvatske dijaspore priliku da javno izlože svoje političke i ideološke stavove. Centralno mesto u analiziranom broju *Hrvatske države*, razumljivo, zauzima govor njenog izdavača i lidera Hrvatskog narodnog odbora Branka Jelića održan na proslavi 10. travnja u Minhenu. Sadržaj njegovog govora nije bitan samo za razumevanje ideja i stavova Hrvatskog narodnog odbora, na čijem se čelu nalazio, već baca i posebno svetlo na ideologiju čitave hrvatske političke dijaspore, budući da je Jelić u to vreme bio jedan od njenih najuticajnijih predstavnika.

Veći deo svog govora Branko Jelić je posvetio analizi statusa Hrvatske i hrvatskog naroda u Jugoslaviji, pri čemu je akcenat stavljen na podređen položaj jugoslovenskih Hrvata u odnosu na druge jugoslovenske narode. Podvučena je navodna srpska prevlast u Jugoslaviji, kao i ekonomska diskriminacija Hrvatske, odnosno inferiornost Hrvatske u odnosu na ostale jugoslovenske republike, pri čemu je naglašeno „srbijansko izrabljivanje“ Hrvatske. Jelić je u svom govoru podvukao i navodnu diskriminaciju hrvatskih kadrova u ondašnjoj jugosloven-

³ Isto.

⁴ Dan proglašenje NDH.

⁵ „Proslava hrvatske državne nezavisnosti“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969. Prema navodima *Hrvatske države* u dopisu Srpske verske zajednice Sveti Sava stajalo je sledeće: „Oni koji su Vas (gradonačelnika Klivlenda) prevarili da proglasite 10. travanj kao dan Hrvatske Nezavisnosti, njihove su ruke poprskane krvlju tisuća nevinih i bespomoćnih žrtava, ubijenih na najnečovečiji način, kojeg svet poznaje. Dozvoliti im da stupaju glavnim trgov i da slave svoju nezavisnost bilo bi isto kao kada bi Vi dozvolili članovima razbojničke Nazi partije da stupaju Vašim gradom sa zastavama sa kukastim križom, slaveći uspostavu Hitlerovog Trećeg Reicha.“

⁶ Isto.

skoj administraciji: „U kojem se opsegu vrši gospodarska pljačka u ovim ostacima ostataka nekadašnjeg slavnog kraljevstva Hrvata nažalost je hrvatskoj javnosti nepoznato, jer to Beograd strogo taji, međutim će i to s vremenom doći na vidjelo. Vidna posljedica takovog stanja se odražava u hrvatskim krajevima u formi nezaposlenosti, pa naši hrvatski radnici pune evropske tvornice i gradilišta, a ne stanovništvo iz takozvanih nerazvijenih krajeva te države. Sva važnija mjesta po Hrvatskoj zauzimaju Srbi, polupismeni i na brzu ruku kroz dvojbeno sveučilišta okićeni raznim akademskim titulama. Oni obavljaju tihi i sistematsku imperijalističku kolonizaciju hrvatskih zemalja. To je razlog, da inače plodni hrvatski narod ima najniži prirodni prirast stanovništva na svijetu sa cca 5%. Osim toga se želi naš jezik zatrti, srbijanštinama iznakaziti putem štampe, krugovala, televizije, vojske i škole. Brojčano stanje javnih službenika Hrvata u administraciji, sudstvu i radničkim organizacijama je u nesrazmjeru sa brojem hrvatskog stanovništva i sa ekonomskom snagom hrvatskih krajeva (...) Na početku prvog svjetskog rata mi smo imali u staroj dunavskoj monarhiji preko 100 generala Hrvata i na tri fronte su Hrvati bili zapovjednici, dok u Jugoslaviji nije bilo do god.(ine) 1928. niti jednog generala Hrvata. Prema tome ja vas pitam, gdje postoji ili je postojala takova kolonija, izrabljivana sa strane imperialista; gdje postoji jedan narod, koga se nastoji biološki iskorijeniti, kao što je danas slučaj sa Hrvatskom i hrvatskim narodom?“⁷

Radikalna i jednostrana kritika statusa Hrvata i Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji nije bila jedina tema Jelićevog govora u Minhenu. Obeležavanje jubileja NDH jedan od ideologa hrvatske političke emigracije iskoristio je i za predstavljanje svoje vizije rešenja „hrvatskog pitanja“. Centralnu tačku Jelićeve projekcije predstavljalo je distanciranje od Srbije i stvaranje nezavisne hrvatske države. Kao argument za neophodnost „razlaza“ sa Srbijom, Jelić je osim već podvučene podređenosti Hrvata u Jugoslaviji naveo i postojanje značajnih kulturnih i istorijskih razlika između Hrvata i Srba i oštro kritikovao one Hrvate koji nisu delili njegov jugoskepticizam: „Koji razlog onda može voditi još neke, da Hrvatska ostane u zajednici sa Srbijom? Takovu politiku osim Srbijanaca, koji su korisnici ovoga stanja i koji žele na ruševinama Hrvatske i nakon propasti hrvatskog naroda u našoj zemlji ostvariti Veliku Srbiju, mogu podupirati samo kreteni, nacionalni uškopljenici i plaćene izdajice. Svi oni, koji pod bilo kakovom izlikom nastoje tražiti opravdanje za svoju izdajničku rabotu, vrijedni su samo prezira hrvatskog naroda.“

Širokom krugu onih koje je smatrao protivnicima hrvatskih nacionalnih interesa Jelić je priključio i delove hrvatskog klera, ne propustivši pri tom da podvuče svoju odanost Katoličkoj crkvi. U svom govoru Jelić, međutim, nije naveo imena onih čije je „hrvatstvo“ javno osporio: „Čak što više, neke kukavički poglavice, koje se kreću na liniji najmanjeg otpora, zabranjuju hrvatskom sve-

⁷ „Stvoriti svoju državu ili propasti“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

ćenstvu borbu rame uz rame sa svojom hrvatskom braćom radi očuvanja hrvatske narodne budućnosti u ludoj nadi da, i ako nestane Hrvatske, da će oni moći održati se kao poglavice i predstavnici crkve. Ovakova politika, bila vođena od Vatikana ili od pojedinih nadbiskupa ili biskupa, ne samo da je jadna i kukavička, nego je osim toga i izdajnička i u najmanju ruku nerazborita.“⁸

Elaboraciju svojih pogleda na hrvatsko nacionalno pitanje u govoru na proslavi *10. travnja* Branko Jelić je završio naglašavanjem multikonfesionalne strukture Hrvatske, pledirajući za ravnopravnost svih vera u budućoj nezavisnoj hrvatskoj državi. Upadljiva je pritom činjenica da je ideolog Hrvatskog narodnog odbora muslimansko i pravoslavno stanovništvo Hrvatske posmatrao kao deo hrvatskog etnosa: „Mi ćemo u hrvatskoj državi poštivati sve vjere. Mi smo Hrvati većinom katolici i muslimani. Jedna velika skupina pripada i pravoslavnoj crkvi, od kojih se dobar dio sve do prije par decenija osjećao Hrvatima. Najbolji su dokaz tome obitelji Preradovići, Harambašići, Borojevići, Ogrizovići, Kokotovići, Zastavnikovići i hiljade drugih pravoslavnih familija, koji su bili stubovi hrvatstva (...) Veliki dio naših pravoslavaca je vlaškog porijekla, a najmanji srpskoga. Bez obzira, što su oni bili i kako su se osijećali, ako kod njih bude lojalnosti prema hrvatskom narodu i hrvatskoj državi, oni moraju biti u svemu ravnopravni sa ostalim svim građanima drugih vjeroispovjesti.“⁹

Na istoj strani *Hrvatske države* nalazi se i tekst povodom smrti Vjekoslava Maksa Luburića, koji je ubijen u Španiji 20. aprila 1969. godine.¹⁰ Anonimni autor teksta je bio suočen sa teško rešivim problemom. Radilo se o pokušaju relativizovanja zločina komandanta logora Jasenovac. U članku nije negirana Luburićeva odgovornost za zločine počinjene u NDH, ali su istovremeno podvlačeni zločini druga dva učesnika u građanskom ratu na tlu Jugoslavije od 1941. do 1945. – četnika i partizana. Čitaocu je tako otvoreno sugerisano da su Luburićevi (i u širem smislu ustaški) zločini u Drugom svetskom ratu samo posledica četničkih i partizanskih zločina. Iako to nije neposredno zaključeno, primetno je nastojanje da se ustaški ekstremizam predstavi kao oblik samoodbrane: „Jer, konačno, nama Hrvatima je bio potpuno nepoznat politički teror, dok nije bio unešen u naše

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Komandant logora Jasenovac Vjekoslav Maks Luburić do svoje smrti predvodio je Hrvatski narodni odbor, čije se sedište do njegove smrti nalazilo u Španiji. Posle Luburićevog ubistva 1969. godine najuticajniji ogranak organizacije nalazio se u Kanadi. U analizi Državnog sekretarijata za inostrane poslove iz 1970. godine Luburićeva organizacija je označena kao poluvojnička organizacija. Organizacija je imala filijale i u Saveznoj Republici Nemačkoj, Švedskoj, Francuskoj, SAD-u i u Australiji. Prema navodima iz izveštaja, organizacija je bila orijentisana na „terorističke i političko-propagandne akcije“, a bila je sastavljena od „najekstremnijih ustaških emigranata, oficira i vojnika“. Luburićeva organizacija je u Španiji imala štampariju i izdavala listove *Odbrana* i *Drina*. AJ, Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (142), f. 474, Državni sekretarijat za inostrane poslove, Problemi vezani za aktivnost političke emigracije i potreba stalne i koordinirane protuakcije, 5. 6. 1970.

krajeve zlosretnim sticajem političkih prilika, kada smo se našli u jednoj državi sa Srbijom. Srpski četnici su počeli sa pokoljima nedužnih Hrvata u god. 1941. i njihova zločinstva i okrutnosti su po čitavoj zemlji vapile za osvetom. A što da se govori o masovnim nedjelima komunističkih partizana? Njihovo ratovanje i vladanje poslije rata predstavlja neprekinuti lanac zločina, koji još traju do danas (...) Što su onda Luburićevi eventualni sporadički i nesistematski ekcesi, usporedivši ih sa mamutskim krvoprolićima Tita, Rankovića i ostalog srpsko-komunističkog društva.“¹¹

„Sporadični i nesistematski ekcesi“ se u tekstu pripisuju i Luburićevom karakteru. Konstatuje se da je Luburić bio „neiskusan, nagao i neustrašiv fanatik hrvatske države“, odnosno da nije bio „najprikladnija osoba da u tom spletu najraznovrsnijih utjecaja u vrtlogu nacionalnih strasti u svom djelovanju zadrži mjeru, koja je bila potrebna da se hrvatsko ime i prestiž hrvatske države ne identificira sa običnim zločinom“. To je i jedino što je autor članka zamerio Luburiću, kome u zaključku teksta pripisuje „osobno poštenje, materijalnu nezainteresovanost, odvažnost i veliko hrvatsko rodoljublje“.¹²

Tematski povezan sa pomenutim tekstom je članak Luburićevog saradnika Ž. Bebečka pod naslovom „Lanac UDB-inih zločina se nastavlja“. U tekstu autor iznosi detalje o ubistvu Luburića i lamentira nad sudbinom ne samo Maksa Luburića, već i Anta Pavelića, kao i ostalih hrvatskih političkih emigranata koje je ubila jugoslovenska tajna policija: „U ovom slučaju izgubili smo dva Hrvata, dva suborca (Luburić i Pavelić – P. D.). U nedavnoj prošlosti, mnogo više. Neki su mrtvi, a drugi u neprijateljskim redovima (...) Teče hrvatska krv, koju proljeva hrvatski nož (misli se na Hrvate u službi jugoslovenskih organa bezbednosti – P. D.) za srbijanske dinare, a mi ne činimo ništa da to spriječimo.“¹³

Već naredna strana donosi tekst na sličnu temu. Članak predstavlja koncizan pregled izveštavanja nemačke štampe o tada aktuelnim likvidacijama hrvatskih političkih emigranata. Podvučeno je da su ubistva hrvatskih političkih emigranata u Saveznoj Republici Nemačkoj, zatim ubistva dvojice istaknutih srpskih emigranata u Parizu i Minhenu, te ubistvo Maksa Luburića u Španiji „svratila veliku pozornost njemačke štampe, televizije i široke njemačke javnosti na zločinačko djelovanje jugoslavenske komunističke sigurnosne službe“. Tekstopisac *Hrvatske države* je različito ocenio izveštavanje nemačkih medija o ubistvima hrvatskih emigranata. Dok su komentari većine nemačkih listova ocenjeni kao objektivni, tekst *Špigla* o ubistvu Maksa Luburića opisan je kao „neprijateljski“ i „tendenziozan“.¹⁴

¹¹ „Povodom tragične smrti V. Luburića“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

¹² *Isto*.

¹³ „Lanac UDB-inih zločina se nastavlja“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

¹⁴ „Uznemirena javnost UDB-inim umorstvima“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

Osude i osporavanja politike Beograda prisutne su i u tekstovima koji se nisu bavili stanjem u Hrvatskoj, odnosno hrvatskom emigracijom. U članku „Crnogorci u odbrani svoje nacije“ kritikovana je odluka Matice srpske i Srpske književne zadruge da u okviru edicije „Srpska književnost u sto knjiga“ objavi i knjige crnogorskih autora (Njegoša, Marka Miljanova itd.). Konstatovano je da su „Srbi“ time „na najgrublji način zanijekali postojanje crnogorske književnosti, pa prema tome i crnogorske nacije kao takve“. Kritikovano je srpsko negiranje pojma „Crnogorac“, kao i, kako se u tekstu tvrdi, gledanje na Crnu Goru kao na deo „Velike Srbije“.¹⁵

„Jugokomunistička“ politika u Makedoniji oštro je napadnuta u tekstu pod naslovom „Crkveni aspekt spora u Makedoniji“. U članku se uz upotrebu pažljivo selektovanih istorijskih argumenata negira makedonski identitet stanovništva Makedonije, koje tekstopisac *Hrvatske države* naziva Bugarima. U tekstu se govori o „srbizaciji“ Makedonije u predratnom periodu, pri čemu se u odnosu komunističkog režima prema Makedoniji video kontinuitet sa makedonskom politikom predratnih vlasti: „Kako su se stvari dalje razvijale u bugarskoj Makedoniji pod srpskom vlašću poznato nam je svima kao savremenici. Krvoločnost i brutalnost srpskih kolonizatora bugarske Makedonije nije ni malo zaostajala za turskim zulumčarskim metodama. Njihov plan odnarođavanja bugarskih Makedonaca nastavljen je u komunističkoj Jugoslaviji, uz pomoć nekolicine domaćih regenata i izdajica, koji su školovani u Srbiji i sada zauzimaju ključne položaje u Partiji i UDBI za račun srpskih naredbodavaca, koji nastoje postići stare ciljeve posrbljavanja makedonskih Bugara pod makedonskim imenom.“¹⁶

Ekstremno kritički odnos uredništva *Hrvatske države* prema svemu što je dolazilo iz Beograda delimično je ublažen u članku o knjizi Milovana Đilasa „Nesavršena država“. Đilas se u tekstu priznaje posedovanje „zavidne građanske kuraži“, ali se ističe da u svojoj kritici otkriva već otkriveno, „jer je i vrapcima na krovu konačno – nakon toliko teškog iskustva – jasno, da je komunizam doživio slom u teoriji i praksi.“ Đilas se u članku prigovara i navodna nekritičnost prema politici Beograda prema Hrvatskoj. Podvučeno je da o „pljački hrvatske imovine“, „odnarođavanju hrvatskog življa“ i „otimanju hrvatskih zemalja“ Milovan Đilas „mudro šuti“.¹⁷

Dok svi navedeni članci ilustruju uređivačku politiku *Hrvatske države* i pružaju uvid u politička razmišljanja uticajne organizacije hrvatskih političkih emigranata, nekoliko pasusa na šestoj strani analiziranog broja *Hrvatske države* naslovljenih sa „Upozorenje pretplatnicima, rasparčavaocima i čitateljima Hrvatske države“ otkriva detalje o finansijskim problemima sa kojim se *Hrvatska država* suočavala. Konstatovano je da je *Hrvatska država* materijalno ugrožena, bu-

¹⁵ „Crnogorci u odbrani svoje nacije“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

¹⁶ „Crkveni aspekt spora u Makedoniji“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

¹⁷ „Nesavršeno društvo“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

dući da se izdržavala „pretplatama, prodajom sa strane povjerenika-rasparčavaoca i privatnim doprinosima čitatelja, istaknutih hrvatskih rodoljuba“, pre čemu pretplatnici i distributeri nisu redovno izmirivali svoje obaveze. Tekst se zato završava apelom na patriotska osećanja čitalaca: „Sa praznim lupetanjem u prsa nije teško biti Hrvat. Hrvatstvo djelima pokazati baš sada, kad su naši neprijatelji uprli sve sile da likvidiraju nas osobno i čitavu hrvatsku štampu u Evropi! Radi toga, Hrvatice i Hrvati, pokažite svoju hrvatsku svijest ispunjavajući dužnost pretplate i slanja obračuna o prodaji lista! Pomažite Hrvatsku državu svakom zgodom dobrovoljnim doprinosima, jer pomagajući nju, pomažete glas Hrvata za vlastitom slobodom i nezavisnošću.“¹⁸

Na stranama analiziranog broja *Hrvatske države* nema komercijalnog sadržaja. Izostavljene su čitulje, mali oglasi i reklame, ali i tekstovi zabavnog sadržaja, koji bi privukli širu čitalačku publiku. Takva koncepcija lista jasno ukazuje na nameru uredništva da *Hrvatsku državu* iskoristi za propagandu političkih stavova Hrvatskog narodnog odbora, pri čemu je ostvarivanje materijalne koristi bilo u potpunosti zanemareno. U sukobu hrvatske političke emigracije sa jugoslovenskim režimom propaganda je predstavljala ključno poprište sukoba. Otuda je Jelićeva organizacija nastojala da u tu svrhu iskoristi svaki delić resursa koji su joj stajali na raspolaganju.

Od članaka političkog sadržaja, objavljenih u broju 171–172 *Hrvatske države*, odudara samo tekst o pobedi Dinama nad Crvenom zvezdom u Beogradu. I ovdje se, dakako, radi o jednom sasvim politički intoniranom tekstu, pri čemu se pobjeda hrvatske ekipe doživljavala kao trijumf Zagreba nad Beogradom. U članku se sport jasno predstavlja kao jedno od polja političke borbe. Hrvatima je, prema tumačenju autora članka, to bio jedan od retkih prostora na kojima se mogao demonstrirati otpor politici beogradskim vlastima: „Male su mogućnosti ostavljene hrvatskom narodu u domovini, pod Udbinim terorom, da bi mogao dići svoj glas i organizirati svoj otpor (...) U kulturnom i slobodnom svijetu športska natjecanja nikad ne nose pečat političkih okršaja, no zato kod zarobljenih naroda, koji moraju živjeti pod terorom komunističkih klika, na nogometnim i hokejskim utakmicama narod nalazi ventil kroz koji može dati oduška svom negodovanju protiv okupatora.“ Dinamo je pobedio sa 3:1. Zambata je dao dva gola, a tekstopisac *Hrvatske države* je beogradskoj ekipi preporučio promenu imena, „jer ta *zvezda* više ne sjaje, a pogotovu ne na hrvatskom nebu“.¹⁹

¹⁸ „Upozorenje pretplatnicima, rasparčavaocima i čitateljima Hrvatske države“, *Hrvatska država*, maj–jun 1969.

¹⁹ *Isto*.

Summary

Dr Petar Dragišić

The Analysis of *Hrvatska država* (May–June 1969) – the Organ of the Croatian People’s Committee

Key words: *Hrvatska država, Croatian People’s Committee, Yugoslavia, UDB*

The end of WWII in Yugoslavia forced members of the defeated forces to seek refuge from the strong communist regime abroad. The emigration wave that lasted for several decades led to creation of numerous communities of political emigrants from Yugoslavia in Western Europe and overseas. Yugoslav political emigrants refused to reconcile themselves to the results of the war and tried by active propaganda activities, but also by employing more radical methods, to shake the regime in Yugoslavia. In the activities of political emigrants the Yugoslav authorities saw a serious menace to the country’s stability so that the Yugoslav secret police strove to limit the activities of the émigré organizations.

One of the more active organizations of Croatian political emigrants was the Croatian People’s Committee with seats in Berlin and Munich. The organization was headed by the prominent political emigrant in the Federal Republic of Germany, Branko Jelić. One of the activities of the Croatian People’s Committee was publication of the journal *Hrvatska država*.

The article analyses the number 171–172 for May–June 1969. In the article the texts in the journal are treated as historical sources of importance for reconstruction of ideas of one of the most influential organizations of Croatian political emigrants. The largest part of the contents of the analyzed number of *Hrvatska država* concern the texts dedicated to the anniversary of the foundation of the Independent State of Croatia (April 10), the murder of the Ustasha veteran Maks Luburić, as well as the situation in Yugoslavia. The authors of articles were extremely critical towards the policy of the Yugoslav regime, which was in keeping with the radical views of the Croat People’s Committee.

The central part of the number is devoted to the speech of the leader of the Croatian People’s Committee Branko Jelić at the celebration of the anniversary of the NDH in Munich that can be seen as the summary of the ideas and views of the organization he headed. In his speech Jelić criticized the alleged discrimination against the Croats, i.e. supremacy of the Serbs in Yugoslavia. Several texts were devoted to murders of prominent members of Croatian emigration, killed by their main rival – the Yugoslav secret police.

УДК 327(73:497.1)“197“(093.2)
321.74:929 Тито

Dr Dragan BOGETIĆ
Institut za savremenu istoriju

AMERIČKE ANALIZE BUDUĆNOSTI JUGOSLAVIJE POSLE TITA S POČETKA 70-IH GODINA*

APSTRAKT: U radu su obrađena kolebanja i dileme američke vlade u vezi sa političkom strategijom prema Jugoslaviji u situaciji kada se javljaju ozbiljne dileme o sudbini te zemlje posle Titove smrti. S obzirom na jačanje centrifugalnih sila u Jugoslaviji, politički krugovi u SAD-u postaju sve više skeptični po pitanju opstanka jugoslovenske federacije i skloni preduzimanju određenih mera kojima bi se osujetile eventualne sovjetske namere u cilju preuzimanja kontrole nad jugoslovenskim prostorom i nad Titovim naslednicima.

Ključne reči: Jugoslavija, SAD, Sovjetski Savez, Tito, dezintegracija, decentralizacija, raspad

U jednom od brojnih izveštaja američkih zvaničnika, posvećenom burnim unutarpolitičkim zbivanjima u Jugoslaviji, sačinjenom jula 1973, u odeljku „Jugoslavija posle Tita“ izneta je konstatacija „da je Jugoslavija podeljena zemlja, suočena sa krupnim problemima, koji će se po svemu sudeći uvećati kad ostareli i bolesni Tito napusti političku scenu“. Uz iscrpnu dijagnozu svih tegoba sa kojima se jugoslovenski lider suočavao u svojoj 81. godini života („kardiovaskularna arterioskleroza“, „visok krvni pritisak“, „srčani problemi“, „otežano disanje“), autor ovog izveštaja upozorava da se „Titovi zdravstveni problemi“ ne mogu tretirati isključivo „kao problemi sa kojim se suočava Jugoslavija, nego kao problemi koji se tiču svih velikih sila, a posebno Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza“. Kao ključni argument u prilog ovakvoj konstataciji navodi se „da niko ne može znati kako će ova specifična balkanska država (Jugoslavija – D. B.) izgledati kada jednom nestane ujedinjujuća Titova sila, niti

* Rad je napisan u okviru projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature*, (broj 177 016), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

može predvideti konkretne okolnosti, koje bi mogle gurnuti ili povući Sovjete da se direktno umešaju“.¹

Gledano iz današnje perspektive, čini se razumljivim to što u izveštajima američkih zvaničnika o situaciji u Jugoslaviji često figuriše deo o raznovrsnim modalitetima eventualnih unutarpolitičkih turbulencija i spoljnopolitičkih implikacija posle smrti neprikosnovenog jugoslovenskog lidera Josipa Broza. S obzirom na to da je Jugoslavija bila jednopartijska država u kojoj je sve značajnije odluke donosio Tito, i u Vašingtonu i u ostalim centrima svetske politike postavljalo se pitanje da li je moguć opstanak jugoslovenske federacije bez njenog autoritarnog lidera.² Takve spekulacije bile su prisutne na Zapadu još tokom 50-ih godina kad god bi se u štampi pojavile vesti o Titovim zdravstvenim teškoćama ili najava njegovog odlaska na odmor u neku od rezidencija.³

Tokom svoje kratkotrajne i uglavnom neuspešne diplomatske misije u Beogradu početkom 60-ih godina, američki ambasador Džordž Kenan (George Kennan) takođe je potcenio Titovu vitalnost i u svojim izveštajima Stejt departmentu razvio čitavu teoriju o mogućoj liberalizaciji i demokratizaciji jugoslovenskog društva posle Titove smrti. To pitanje se posebno aktuelizovalo na prelazu 1962/63. godine, u vreme priprema za donošenje novog jugoslovenskog ustava i intenziviranja sukoba između reformskih i antireformskih snaga u Jugoslaviji. Mada Kenan nije Tita video kao vođu „centralističke, čvrstorukaške struje“, smatrao je da bi bilo izuzetno pozitivno njegovo povlačenje sa političke scene u korist mlađih i liberalnijih političara, koji trenutno nisu zauzimali istaknute pozicije u Komunističkoj partiji, ali su, po Kenanu, uživali podršku velikog dela domaćeg građanstva: „Pretežna većina jugoslovenskog društva, a ja mislim i predominantan deo partijskih i vladinih lidera su uvereni da bi bilo poželjno održavati dobre odnose i sa Istokom i sa Zapadom. Mi smo zapravo, blizu potpunom uspehu, osim u slučaju Tita i nekoliko njegovih saradnika; postoji razlog da se nadamo da će proći kratko vreme pre nego što će Tito biti prisiljen, zbog godina i bolesti da odstupi u korist mlađih ljudi koji se rukovode mnogo realističnijim konceptom u vezi stvarnih interesa Jugoslavije“.⁴ Doduše, iako se kasnije pokazalo da je Kenan pogrešno procenio Titovo zdravstveno stanje, bio je u

¹ *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 61.*

² Ljubiša S. Adamović, Džon R. Lempi, Rasel O. Priket, *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle drugog svetskog rata*, Beograd, 1990; Dušan Nikoliš, *SAD. Strategija dominacije*, Beograd, 1985; Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012; A. P. Dobson, S. Marsh, *US Foreign Policy Since 1945*, London, 2000; Josip Moćnik, *United States–Yugoslav relations, 1961–80: the twilight of Tito's era and the role of ambassadorial diplomacy in the making of America's Yugoslav policy*, Bowling Green, Ohio, 2008; Zvonimir Despot, *Tito. Tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb, 2009.

³ Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, Beograd, 2000.

⁴ *FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 150, Memorandum From the Ambassador to Yugoslavia (Kennan) to Secretary of State Rusk.*

pravu u pogledu reformskih ambicija mlađih ešalona partije. Burna politička previranja u Srbiji i Hrvatskoj početkom 70-ih godina išla su upravo u ovom pravcu.

Ta zbivanja delimično su uticala i na neke neubičajene obrte tokom posete američkog predsednika Ričarda Niksona (Richard Nixon) Jugoslaviji, između 30. septembra i 2. oktobra 1970. Prva poseta jednog američkog predsednika Jugoslaviji, u vreme zaoštavanja vijetnamske i bliskoistočne krize, predstavljala je nesumnjivo događaj koji je privukao pažnju svetske javnosti i postao predmet najrazličitijih spekulacija o motivima dveju strana za organizovanje ovakvog susreta.⁵ Tokom te, relativno kratke, dvodnevne Niksonove posete Jugoslaviji, jedna epizoda, koja se odigrala posle druge runde razgovora dvojice državnika, privukla je posebnu pažnju domaće i svetske javnosti. Radilo se o Niksonovoj poseti Hrvatskoj 1. oktobra i njegovom donekle neuobičajenom nastupu u Zagrebu. Niksonova želja da od svih gradova u Jugoslaviji poseti jedino Zagreb, sama po sebi predstavljala je svojevrsno iznenađenje za jugoslovenske zvaničnike. Ona je izazivala podozrenje, jer je izražena u vreme kada je Jugoslavija bila suočena sa ozbiljnom političkom krizom i kada se sve više osećala opasnost mogućeg raspada države zbog jačanja centrifugalnih tendencija, čije su glavne nosioce mnogi videli upravo u liderima masovnog nacionalnog pokreta u Hrvatskoj.⁶

Da bi otklonio sumnje u pogledu političke pozadine svoje namere da poseti Zagreb, Nikson je, kao gest poštovanja prema Titu, izrazio želju da vidi njegovo rodno mesto Kumrovec. Taj gest je naišao na pozitivan prijem kod Tita, koji je odlučio da mimo ranije utvrđenog programa i sam prati Niksona tokom njegove kratke posete Hrvatskoj.

Ma koliko je Niksonova poseta Zagrebu predstavljala uobičajen gest uvažavanja naroda koji je igrao važnu ulogu u kreiranju spoljne politike zemlje-domaćina, s obzirom na složenu unutrašnju situaciju u Jugoslaviji, ona se odvijala pod budnim okom jugoslovenske vlasti. Posebno podozrenje izazvale su Niksonove reči „da duh Zagreba, duh Hrvatske, nikada nije uništen i nikada nije porobljen“, „da će Hrvatska uvek živeti“ i na kraju, uzvik izgovoren na jasnem srpskohrvatskom jeziku: „Živela Hrvatska!“⁷ Taj gest američkog predsednika rezultirao je značajnom dozom revolta pojedinih jugoslovenskih političara i okarakterisan je kao mešanje u unutrašnje stvari Jugoslavije i podržavanje nacionalističke frakcije u hrvatskom rukovodstvu.⁸

⁵ DA MSP RS, 1970, PA, f-170, SAD, 434 736, Zvanična reagovanja u svetu.

⁶ Niksonova poseta je usledila u vreme kada je u jugoslovenskim političkim krugovima došlo do vidne polarizacije gledišta u vezi sa zaključcima X sednice CK SK Hrvatske održane početkom 1970. Stavovi hrvatskih komunista o daljoj reformi federacije i osude unitarizma izazvali su burna previranja i primljeni su sa znatnim rezervama i osporavanjem u ostalim republikama.

⁷ DA MSP RS, 1970, PA, f-170, SAD, 434 736, Zvanična reagovanja u svetu; *Borba*, 2. oktobar 1970.

⁸ M. Tripalo, *n. d.*, str. 179; AJ KPR, I-3-a/SAD, k. 182, Stenografske beleške informacije koju je predsednik SIV-a M. Ribičić podneo o poseti predsednika Niksona Jugoslaviji na Sednici SIV-a 7. oktobra 1970.

Nešto blažu kvalifikaciju izneo je i Mitja Ribičič, predsednik jugoslovenske vlade, 7. oktobra 1970, na sednici SIV-a posvećenju poseti predsednika Niksona. Reagujući na komentare u vezi sa Niksonovom posetom Zagrebu, napomenuo je da Amerikanci očigledno dobro poznaju naše unutrašnje odnose, ali „da od toga ne treba praviti neke velike zaključke ili neke velike intrige“.⁹ Stav jugoslovenskog ambasadora u Vašingtonu Bogdana Crnobrnje, izložen u izveštaju o jugoslovensko-američkim odnosima za ovaj period, bio je znatno eksplicitniji i instruktivniji. On je ukazivao na to da SAD, kao i svaka imperijalna sila, u političkoj strategiji prema pojedinim državama uvek razmatra sve moguće opcije. Kada je reč o Jugoslaviji, postoje dve opcije koje SAD ima u vidu. Prva opcija, za koju je ova sila naročito zainteresovana, jeste jedinstvena i nezavisna Jugoslavija. Ukoliko bi ta opcija imala izgleda da se ostvari u praksi, ukoliko bi se unutrašnje prilike u Jugoslaviji stabilizovale, vlada SAD-a bi takvoj državi svakako pružila svu moguću političku i ekonomsku podršku. Međutim, ukoliko bi došlo do suprotnog obrta, do dezintegracije Jugoslavije, što se Amerikancima nije činilo nemogućim, onda je „jasno kao dan da će se aktuelizirati razni kontinđenski planovi („pomoćni planovi“ – D. B.)“, odnosno „da će biti aktivirana rezervna opcija“. Crnobrnja je, polazeći od svog iskustva iz Vašingtona, upozorio: „Naši unutrašnji događaji su aktuelizirali ustvari nikada potpuno napuštenu opciju 50%-50%. Odlazak Niksona u Zagreb i njegov uzvik 'Živela Hrvatska' i 'Živela Jugoslavija', u krajnjoj konsekvenci je praktično značio pokazivanje naglašenog interesa za zapadni deo Jugoslavije“.¹⁰

U svakom slučaju, epizoda iz Zagreba bila je samo manifestacija sve aktuelnije i sve prisutnije dileme „šta će biti s Jugoslavijom posle Tita“ i sama po sebi nije ni u najmanjoj meri umanjila ukupan, neosporno impozantan, politički domašaj Niksonove posete Jugoslaviji. Titu je, s američke strane, obećana neophodna ekonomska i finansijska pomoć, bez koje nije bilo moguće sanirati tešku ekonomsku situaciju, koja je ozbiljno destabilizovala zemlju spolja i iznutra. Pored toga, Niksonova poseta je doprinela poboljšanju međunarodnog položaja Jugoslavije i jačanju njene bezbednosti. Nikson je bio prvi američki predsednik koji je javno i zvanično potvrdio da SAD prihvata i u potpunosti podržava Jugoslaviju onakvu kakva jeste: nesvrstanu i socijalističku, odnosno da poštuju njeno pravo da samostalno bira put izgradnje svoje unutrašnje i spoljne politike.¹¹

⁹ AJ KPR, I-3-a/SAD, k. 182, Stenografske beleške informacije koju je predsednik SIV-a M. Ribičič podneo o poseti predsednika Niksona Jugoslaviji na Sednici SIV-a 7. oktobra 1970.

¹⁰ AJ KPR, I-5-b/SAD, Jugoslovensko-američki odnosi (naglasak na odnose poslednjih deset meseci.)

¹¹ AJ KPR, I-3-a/SAD, k. 182, Zdravica predsednika Sjedinjenih Država na banketu priređenom od strane predsednika Josipa Broza Tita; Zajedničko saopštenje predsednika J. B. Tita i predsednika Ričarda Niksona, (*Borba*, 3. oktobar 1970)

Pa, ipak, jugoslovenska ambasada u Vašingtonu oštro je upozoravala vladu SAD-a da nagodbama sa SSSR-om na račun Jugoslavije, a u duhu formule sa Jalte,¹² dve supersile ugrožavaju nezavisnost Jugoslavije i bezbednost u Evropi. Amerikanci su ovako nešto energično odbacivali uz objašnjenje da se radi o dezinformacijama koje namerno proturaju sovjetske obavestajne službe i sovjetske diplomate. Po njima, ambasade SSSR-a i istočnoevropskih zemalja u Beogradu namerno forsiraju posebno „prijateljske“ odnose i veze sa ambasadom SAD-a kako bi kod Jugoslovena „izazvale podozrenje o šurovanju dve sile na jugoslovenskom terenu“. Rusi „namerno proturaju glasine o navodnom prećutnom dogovoru SSSR i SAD da Zapad investira u jugoslovenskim zapadnim republikama, a Istok u istočnim“. SAD ima informacije da „predstavnici sovjetske Ambasade obilaze naša preduzeća, koja su u teškoj situaciji, posebno u istočnim delovima zemlje, i nude dopunske, veštački stimulatívne poslove.“¹³

Složena unutrašnja situacija u Jugoslaviji ozbiljno je destabilizovala njenu međunarodnu poziciju. Tita i njegove saradnike posebno su zabrinjavale glasine o „rezervnim planovima“ Moskve i Vašingtona za slučaj raspada Jugoslavije. U opsežnim analitičkim materijalima jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova, sačinjenim tokom priprema za Titovu posetu Vašingtonu (planiranu za kraj oktobra 1971), potvrđeno je postojanje američkih „rezervnih planova“ za slučaj „cepanja Jugoslavije“. Pažljivo prateći unutrašnju situaciju u Jugoslaviji i razne manifestacije političke i ekonomske krize, američki zvaničnici su preduzimali mere kako eventualni radikalni obrti „ne bi išli na njihovu štetu“. U tom duhu se objašnjava i relativno tolerantan stav Stejt departmenta prema delovanju ekstremne jugoslovenske emigracije u SAD-u. Iako je takva politika u velikoj meri otežavala saradnju sa Jugoslavijom, Amerikanci nisu bili spremni na bilo kakav zaokret u tom kontekstu, jer nisu želeli da eliminišu ovaj kanal svog upliva u zbivanja u Jugoslaviji koja bi usledila u slučaju njene dezintegracije.¹⁴ U Beogradu je procenjavano da nestabilne unutrašnje prilike u zemlji moraju u bližoj budućnosti dovesti do intenzivnijeg ispoljavanja aspiracija SAD-a prema pojedinim delovima Jugoslavije. „Neki krugovi u SAD, u poslednje vreme, već povećavaju na političkom i ekonomskom planu pažnju pojedinim sredinama i republikama u Jugoslaviji, što se čini u okviru reagovanja na tekući razvoj u Jugoslaviji, ali može biti i na liniji pothranjivanja teze o zadržavanju opcija (interes za zapadne delove) za slučaj krizne situacije na Balkanu“.¹⁵

¹² Jugoslovenska strana je uporno prenebregavala opštepoznatu činjenicu da na Jalti takva formula nikad nije usvojena. Podelu interesnih sfera između Zapada i SSSR-a u Jugoslaviji 50%–50% predložio je Čerčil Staljinu tokom njihovog susreta u Moskvi. Tom susretu, inače, nije prisustvovao niko od američkih zvaničnika. (Vinston S. Čerčil, *Drugi svetski rat. Tom VI. Trijumf i tragedija*, Beograd (bez datuma), str. 207)

¹³ DA MSP RS, 1970, PA, SAD, f-164, 43028, Telegram ambasade SFRJ u Vašingtonu DSIP-u.

¹⁴ AJ KPR, I-3-a/SAD, Američki interes i ciljevi u vezi sa posetom.

¹⁵ AJ KPR, I-3-a/SAD, Osnovni elementi platforme naših odnosa sa SAD i razvoj saradnje posle posete Niksona.

Gotovo istovremeno, u jugoslovenskim krugovima sve se više govori o ispoljavanju interesa sovjetskih rukovodilaca i njihovim pretenzijama prema istočnim delovima Jugoslavije. O tome je govorio i Veljko Mićunović tokom prijema kod Tita pred odlazak u Moskvu radi preuzimanja dužnosti ambasadora u SSSR-u, 4. novembra 1969. Mićunović je skrenuo pažnju Titu na glasine o tome kako zemlje socijalističkog lagersa „treba da osvoje ključne pozicije u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, da su sada dobri uslovi za to, da su te republike uvijek bile proslovenske, a druga polovina Jugoslavije je prozapadna i nije važno šta će s njom biti“.¹⁶

Mada je teško utvrditi koliko su pomenuti planovi Vašingtona i Moskve stvarno bili ozbiljno razmatrani kao moguća strategija nastupa u slučaju da dođe do dezintegracije Jugoslavije, oni su u svakom slučaju predstavljali jasan indikator stanja nesigurnosti koja je davala ton sveukupnom političkom životu u Jugoslaviji. Unutrašnja situacija sve se više komplikovala i sama po sebi dovela u pitanje međunarodni kredibilitet Jugoslavije. Tito se pripremao za radikalne mere radi saniranja političke krize i marginalizovanja svojih političkih oponenta. Sve to, međutim, nije moglo imati željeni efekat bez stabilizovanja međunarodne pozicije Jugoslavije. Da bi se to postiglo neophodno je bilo, pre svega, uspostaviti uravnotežen odnos prema SAD-u i SSSR-u i dokazati obema supersilama da poboljšanje jugoslovenskih odnosa sa jednom stranom nikada neće značiti pogoršanje odnosa sa drugom.

Nastojanja Jugoslavije da zadrži podjednaku distancu prema suprotstavljenim blokovskim grupacijama teško su se mogla realizovati u praksi bez uspostavljanja stabilnih i solidnih odnosa sa Sovjetskim Savezom. U tom kontekstu od posebnog značaja je bila poseta Jugoslaviji lidera sovjetskih komunističara Leonida Brežnjeva, krajem septembra 1971, neposredno uoči Titovog odlaska u Vašington. To je bila prva poseta generalnog sekretara KPSS-a posle jugoslovensko-sovjetskog sukoba uslovljenog vojnom intervencijom pet zemalja članica Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, avgusta 1968. Iako su razgovori dveju delegacija u Beogradu povremeno bili na granici konflikta, ipak su na kraju rezultirali epilomom koji je generalno morao imati pozitivno dejstvo na predstojeći susret Tita sa Niksonom. Brežnjevljevo energično odbijanje od doktrine ograničenog suvereniteta i Titovo odlučno odbijanje bilo kakvog vida sovjetske pomoći usmerenog na lokalizovanje unutrašnjih jugoslovenskih teškoća opovrgli su spekulacije o nemoći jugoslovenskog rukovodstva da se i dalje samostalno nosi sa aktuelnim političkim izazovima.¹⁷ S druge strane, poruka mira

¹⁶ DA MSP RS, 1969, str. pov., f-3, 217, Zabeleška o prijemu i razgovoru (Veljka Mićunovića – D. B.) kod Tita na dan 4. novembra 1969; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd, 1984, str. 66.

¹⁷ AJ KPR, I-3-a/SSSR, Stenografske beleške sa razgovora Josipa Broza Tita, Predsednika SFRJ i predsednika Saveza komunista Jugoslavije i Leonida Iljiča Brežnjeva, generalnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza, održanih u Beogradu, dana 23.

koju je Brežnjev preko Tita slao Niksonu i Titova uloga posrednika između lidera dveju supersila, koju je preuzeo tokom razgovora u Beogradu, dodatno su ojačali jugoslovensku pregovaračku poziciju i ugled njenog predsednika u zapadnim političkim krugovima, sklonih da optužuju Tita kako je njegova nesvrstanost „suviše crvena“.¹⁸

U svakom slučaju, odlučnost jugoslovenskog rukovodstva na prelazu između 60-ih i 70-ih godina da vodi izbalansiranu politiku između Istoka i Zapada i izbegne „čelični zagrljaj“ Kremlja imala je smisla samo u slučaju snažne podrške Zapada. Iako su određeni elementi takve politike promovisani godinu dana ranije, tokom Niksonove posete Jugoslaviji – prevazilaženje krupnih nesporazuma koji su stajali na putu unapređenja bilateralne saradnje i obezbeđivanje garancija u pogledu američke podrške jugoslovenskoj nezavisnosti u velikoj meri zavisili su od ishoda predstojećih razgovora Tita i Niksona u Vašingtonu. Pošto je Tito uspeo da posle susreta sa Brežnjevom obezbedi uslove za poboljšanje odnosa sa Sovjetskim Savezom i socijalističkim lagerom, razgovori sa Niksonom su bili prilika za iniciranje tešnje saradnje sa predvodnikom druge grupacije država. Bez realizacije ove druge komponente jugoslovenske spoljne politike nije bila mogućna ni realizacija proklamovanih premisa jugoslovenske nesvrstanosti.

Sama činjenica da su se Tito i Nikson već sreli godinu dana ranije u Beogradu išla je u prilog postizanju dogovora o ključnim pitanjima odnosa dveju država. Ali, krupne promene koje su se u međuvremenu odigrale u međunarodnim odnosima mogle su potencijalno biti izvor komplikacija u tom kontekstu. Spremnost Sjedinjenih Država da izađu u susret sovjetskoj inicijativi za sazivanje Konferencije o evropskoj bezbednosti na kojoj bi trebalo konačno da se trajno sankcioniše stanje u Evropi uspostavljeno tokom posleratnog razdoblja (posebno nepovredivost postojećih granica) i sklonost dveju supersila da direktnim pregovorima kroje političku kartu sveta izazivala je podozrenje u Beogradu. Mada je Tito zagovarao politiku miroljubive koegzistencije među sukobljenim blokovima i podržavao Niksonovu doktrinu o potrebi da razdoblje konfrontacije ustupi mesto razdoblju pregovora, strahovao je da sve naglašenija uzajamna kooperativnost dveju supersila ne rezultira na kraju njihovim nagodba-

septembra 1971. u 9,00 časova; *Isto*, Stenografske beleške sa završnih razgovora Predsednika SFRJ i predsednika Saveza komunista Jugoslavije druga Josipa Broza Tita i generalnog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza Leonida Iljiča Brežnjeva, vođenih 24. septembra 1971. god u 21,00 časova u Karadorđevu; AJ KPR, I-3-a/SSSR, Zabeleška o neformalnim razgovorima između delegacija SKJ i KPSS prilikom definitivnog usaglašavanja teksta jugoslovensko-sovjetske izjave, koje je izvršeno u noći 24–25. septembra 1971. godine u Karadorđevu; AJ KPR, I-3-a/SSSR, Izlaganje predsednika Tita na proširenoj sednici Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, održanoj 3. oktobra 1971. na Brionima.

¹⁸ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012, str. 314–321; DA MSP RS, 1971, str. pov., f-1, 1109, Komentari svetske štampe povodom posete Leonida Brežnjeva Jugoslaviji.

ma na račun malih država. Pošto je Jugoslavija i dalje predstavljala nekakvu „sivu zonu“ za koju se nije znalo tačno da li pripada taboru socijalističkih država, činila se realnom bojazan da će Amerikanci, radi postizanja sovjetskih koncesija oko nekih važnih evropskih i svetskih pitanja, staviti u drugi plan interese Jugoslavije i odustati od dotadašnje strategije podržavanja jugoslovenske nezavisnosti.

Stoga je, pripremajući se za put u Ameriku, Tito pred sebe postavio važan zadatak da ubedi Niksona da će momentalni unutrašnji problemi u zemlji uskoro biti lokalizovani, a politički i ekonomski sistem konsolidovan i da Jugoslavija ostaje važan faktor stabilnosti u Evropi i na Balkanu. Ovaj put jugoslovenski predsednik je bio odlučan u nameri da razjasni odrednice aktuelne jugoslovenske međunarodne strategije i razreši dilemu oko buduće politike SAD-a prema Jugoslaviji. Ako su Niksonova obećanja data godinu dana ranije u Beogradu bila odraz njegovog iskrenog stava o spremnosti američke vlade da odlučno podrži nezavisnost Jugoslavije i njene napore u pravcu razrešenja ekonomske krize, onda američki predsednik ne bi trebalo da se protivi formalizovanju takvog kursa u okviru posebnog zajedničkog jugoslovensko-američkog kominikea, koji je trebalo da obezbedi normiranje načela na kojima bi se zasnivali odnosi dveju država i koji bi predstavljao neku vrstu povelje, koja bi demistifikovala novu platformu odnosa Jugoslavije sa blokom zapadnih država.¹⁹ Ako je Hruščov prihvatio takvu jugoslovensku inicijativu u Beogradu 1955, nije bilo razloga da Nikson tako nešto odbije te, 1971. godine.

Ovakvo rezonovanje pokazalo se opravdano. Razgovori Tita i Niksona završeni su usvajanjem Zajedničkog saopštenja u kome su precizno formulisani principi i načela na kojima će se ubuduće zasnivati jugoslovensko-američki odnosi. Potvrđen je „interes SAD za nezavisnu i nesvrstanu poziciju i politiku Jugoslavije“ i naglašeno „da je politika nesvrstavanja Jugoslavije značajan faktor u međunarodnim odnosima“. U tom smislu „zemlje koje sprovode takvu politiku, zajedno sa ostalim svetom, mogu pružiti aktivan doprinos razrešavanju svetskih problema i povoljnim tokovima međunarodnih odnosa“. U kominikeu su precizno navedena načela za čiju će se univerzalnu primenu u međunarodnim odnosima zalagati vlade SAD-a i Jugoslavije: „poštovanje nacionalne nezavisnosti i državnog suvereniteta“, „nedeljivost mira i međuzavisnosti“, „pregovaranje uz uvažavanje interesa svih zemalja, velikih i malih“, „puna ravnopravnost država bez obzira na razlike ili sličnosti u njihovim društveno-političkim sistemima, u punoj saglasnosti sa duhom i principima Povelje Ujedinjenih nacija“. U skladu sa opaskom izrečenom tokom razgovora dvojice predsednika „da zgrada mira ne može izdržati ako sve nacije ne učestvuju u njenoj izgradnji i ako sve u tome ne sagledaju i svoje sopstvene interese“ i u skladu sa Titovim nastojanjem da predstojeća Konferencija o evropskoj bezbednosti ne sme da bude skup na kome

¹⁹ AJ KPR, I-2/SAD, Politički aspekti odnosa. Kominike; Isto. Unutrašnji razvoj i spoljnopolitička aktivnost SAD i SFRJ i njihovo dejstvo na međusobne pozicije i odnose.

će velike sile praviti nagodbe na račun sudbine malih država, u Zajedničkom saopštenju potvrđen je stav „da su čvrst mir i stvarna bezbednost neodvojivi i da se mogu postići samo ako obuhvate Evropu u celini, a ne samo jedan ili drugi njen deo“. Dvojica predsednika su izrazila svoje uverenje „da je neophodna uloga svake evropske i drugih zainteresovanih država u izgradnji jedne Evrope u kojoj su popuštanje, mir i bezbednost u punoj meri osigurani za sve njene narode“.²⁰

Sama činjenica da su ovu vrstu dokumenta, koja ima trajniji, širi i dugoročniji karakter, američki predsednici retko potpisivali, govori o tome kolika je bila „politička težina“ Kominikea. Sve je ukazivalo na to da je stepen uzajamnog poverenja dvojice predsednika znatno porastao posle razgovora u Vašingtonu.

Međutim, pravi razlog koji je doveo do ovakvog obrta teško je otkriti pukom analizom samih zabeleški o razgovorima, a još manje na osnovu analize zvaničnog Titovog i Niksonovog obraćanja javnosti. Naime, najinteresantnije i najznačajnije scene vezane za Titovu posetu SAD-u odigravale su se mimo zvaničnih razgovora dveju strana, tokom svečane večere koju je Nikson priredio u Titovu čast u Beloj kući, 28. oktobra. Tom prilikom, Tito i jugoslovenski ministar inostranih poslova Mirko Tepavac na jedan vrlo neobičan i neuobičajen način poslali su alarmantnu, mada i pomalo nejasnu poruku svojim domaćinima, u kojoj im skreću pažnju da ozbiljno strahuju od sovjetske intervencije u slučaju političkih nemira u Jugoslaviji.

Smisao te poruke se mogao razumeti jedino na osnovu uspostavljanja adekvatne korelacije između onoga što je Tepavac na svečanoj večeri u poverenju izložio državnom sekretaru Vilijemu Rodžersu (William Rogers) i onoga što je potom izložio Niksonu. Rodžers je objasnio Niksonu da ga je u jednom trenutku Tepavac diskretno povukao u stranu i skrenuo mu pažnju da ima samo nekoliko minuta da mu saopšti nešto važno. Mada je slabo govorio engleski, zbog poverljivosti poruke Tepavac nipošto nije želeo prisustvo prevodioca. Rodžers se zbunio kada se ovaj konačno izjasnio: „Želim da znate, ovo je samo za Vaše uši – susret sa Brežnjevom nije protekao dobro. Vi treba to da znate. Vi ste jedini kome sam to rekao“. Na Rodžersovu primedbu da on to mora preneti predsedniku Niksonu, Tepavac je odgovorio da je to u redu i da mu je Tito upravo rekao da saopšti to njemu, kako bi on to posle preneo Niksonu.²¹

O čemu se ovde zapravo radilo i zašto je Tito tokom zvaničnih razgovora sa Niksonom pozitivno govorio o svom susretu sa Brežnjevom, dvojica američkih zvaničnika su razjasnila tek kada su poverljiv razgovor Tepavca i Rodžersa povezala sa pomalo nejasnom porukom koju je Tepavac poslao Niksonu tokom razgovora koji je odmah potom usledio. S obzirom na to da je sada bio prisutan

²⁰ AJ KPR, I-2/SAD, Jugoslovensko-američka zajednička izjava.

²¹ *FRUS*, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc 233, Editorial Note.

i prevodilac, Tepavac nije smeo da bude eksplicitan, ali se trudio da ipak bude, koliko je god to moguće, konkretniji. Iako je skoro celo veče bio u društvu Niksona, i njemu se obratio uz frazu „da ima samo nekoliko minuta za razgovor“. Tada je upozorio: „Mi u Jugoslaviji ćemo se možda suočiti sa velikim problemima. Predsednik Tito je veoma star i kada on umre, kada ode, mislim, kada se povuče, tada ćemo se suočiti sa pokušajima nekih od naših suseda da iskoriste tu činjenicu“. Pošto je sve ovo Niksonu bilo preneto preko prevodioca (Tepavac sada nije govorio na engleskom), jugoslovenski ministar je u uvijenoj formi poručio da radi očuvanja svoje nezavisnosti Jugoslavija očekuje od SAD-a „da iskoriste sav svoj uticaj da drugi drže ruke dalje od Jugoslavije“. Kada je Nikson obećao da će njegova zemlja postupiti upravo tako, Tepavac je zadovoljno prokomentarisao: „Primili ste poruku“.²²

Povezujući ova dva razgovora koje je Tepavac vodio sa njima, Nikson i Rodžers su izvukli zaključak da su Jugosloveni „smrtno preplašeni“ („scared to death“), „da se plaše Rusa“ („they fear the Russians“) i da se ono što Tito govori javno može objasniti upravo time što se „Tito plaši od Rusa da kaže šta misli“ („Tito is afraid to say what he thinks of the Russians“). Stoga je Tito poslao Tepavca da prenese njegovu poruku. U tom smislu, po Niksonu, u slučaju da do Rusa dođe informacija o svemu ovome, Tito je mogao da se brani da on lično ništa nije rekao od toga. Doduše, Tito nije do kraja ostao u pozadini svega. Nikson je obavestio Rodžersa da mu se Tito kasnije obratio bez prevodioca i da mu je rekao: „Ministar inostranih poslova me je obavestio o svojim razgovorima sa Vama i mi se sada osećamo mnogo bolje“. Inače, i Nikson i Rodžers su shvatili da Tito nema poverenja u prevoditeljku (da sumnja da ona o svemu obaveštava Sovjete) i da je, pored ostaloga, i zbog toga bila neophodna ovako komplikovana komunikacija.²³

Shvatajući Titovu poziciju, Nikson i Rodžers su se dogovorili da tokom druge runde jugoslovensko-američkih razgovora ne pominju ništa što se ticalo ove važne epizode, koja je sama po sebi u potpunosti razjasnila sve ono što su jugoslovenski zvaničnici želeli da kažu domaćinima u pogledu svojih očekivanja od SAD-a i u vezi sa zajedničkom porukom svetu koju iz Vašingtona treba odaslati na kraju pregovora u okviru posebnog kominikea.²⁴

O tome koliko su Tito i njegovi saradnici strahovali od sovjetske intervencije moglo se videti i iz razgovora koji su na ovu temu, u najvećoj tajnosti, vođeni tokom 1972. i 1973. godine između jugoslovenskih zvaničnika i novog američkog ambasadora Malkolma Tuna (Malcolm Toon). Tu je posebno indikativan razgovor američkog ambasadora sa Stanetom Dolancom, sekretarom Izvršnog komiteta CK SKJ, koga su Amerikanci sve češće pominjali kao Titovog

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

naslednika.²⁵ O prvom susretu sa Dolancom Tun je izvestio svoju vladu u telegramu od 20. maja 1972. Tokom tog razgovora, uz konstataciju „da su Sjedinjene Države samo osudile napad na Čehoslovačku i nisu ništa drugo učinile u vezi s tim“, Dolanc je otvoreno postavio pitanje američkom ambasadoru šta bi Sjedinjene Američke Države učinile ukoliko bi SSSR napao neku državu koja nije članica Varšavskog pakta. Tun je odgovorio „da bi na tu vrstu reakcije uticao čitav niz faktora (pored ostaloga: koja je konkretno država napadnuta, pod kakvim okolnostima je izvršena invazija, da li je narod te zemlje odlučan da se brani, kakav je stav američke javnosti i Kongresa) i da zbog svega toga nije moguće dati konkretan odgovor na ovako složeno pitanje“. Dolanc je izrazio svoje nerazumevanje u vezi ovakvog odgovora i naglo prešao na drugu temu.²⁶

Komentarišući ovakav nastup Dolanca i opštu situaciju u Jugoslaviji, Tun je ukazao na „vrlo snažne centrifugalne sile u toj zemlji“ i strah jugoslovenskog rukovodstva da će SSSR iskoristiti tu okolnost kao povod za intervenciju i političko uplitanje. Američki ambasador je naveo da su se na sličan način i sa sličnim pitanjem kao i Dolanc Amerikancima obraćali i drugi jugoslovenski zvaničnici i diplomate (u januaru 1972. ministar inostranih poslova Mirko Tepavac, a početkom februara zamenik ministra inostranih poslova Jakša Petrić i predstavnik spoljnopolitičkog odbora Savezne skupštine Bogdan Osolnik). Tito je tada imao 81 godinu i očekivalo se da će uskoro napustiti političku scenu, što je samo po sebi otvaralo mnoga sudbonosna pitanja. Po Tunu, glavne dileme sa kojima su se suočavali jugoslovenski zvaničnici ticale su se epiloga unutrašnjih političkih previranja i moguće nagodbe velikih sila na račun Jugoslavije. Kada je reč o ovom prvom kompleksu problema, on se, zapravo, svodio na pitanje: da li uopšte postoji neka ličnost ili snaga koja će posle Titove smrti moći da spase Jugoslaviju od dalje dezintegracije i raspada. Tun je smatrao da je jedina snaga koja će tokom eskalacije krize u Jugoslaviji moći da zaštiti njen teritorijalni integritet i jedinstvo – jugoslovenska armija, koja je sačuvala unutrašnju disciplinu i koheziju i koja ima bliske veze sa državnim bezbedonosnim službama. Što se, pak, tiče straha jugoslovenskih političara od mogućnosti da Amerikanci prepuste Jugoslaviju Sovjetskom Savezu, Tun je smatrao da bi po tom pitanju iz Vašingtona trebalo eksplicitnije dati na znanje Beogradu da takva opcija ne postoji i da će SAD i ubuduće podržavati jugoslovensku nezavisnost i njenu politiku nesvrstavanja.²⁷

²⁵ Amerikanci su smatrali da Tito posebno ceni Dolanca, jer on uživa veliki ugled i u Partiji i u vojnim krugovima, a pruža bezrezervnu podršku snagama koje se bore protiv dezintegracije Jugoslavije. Posebno pozitivna Dolančeva referenca u tom sklopu je bila što „iako je Slovenac, nije etnički neprihvatljiv ostalim nacijama“. *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 61)

²⁶ *FRUS*, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972, doc. 236, Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State, Belgrade, April 20, 1972.

²⁷ *Isto*.

Procena američke Centralne obaveštajne agencije (CIA), u izveštaju od 5. jula 1973, bila je „da čak i bez Tita postoje dobre šanse za opstanak jugoslovenske federacije i njenog hibridnog, nesovjetskog oblika socijalizma. U toku su upečatljivi naponi da se reguliše pitanje nasleđivanja Tita, da se Stane Dolanc nametne kao potencijalni naslednik i da se jugoslovenska komunistička partija iz faze opadanja transformiše u efikasnu nacionalnu snagu... Vodeći partijski lideri, verovatno funkcionišući pod Dolancom kao sekretarom Izvršnog biroa (praktično Politbiroa), u početku bi preferirali da se suoče sa izazovima posttitovskog perioda. Vodeći savezni funkcioneri bez sumnje bi osećali isto; oni ne bi bili u položaju da uruše vlast. Glavni republički lideri, od kojih niko za sad ne predstavlja militantne interese nacija takođe bi učestvovali u saveznim telima. To bi barem za izvesno vreme obuzdalo one među njima koji bi bili skloni forsiranju republičke linije. Nezadovoljni članovi partije – na primer oni koji su smenjeni u hrvatskom nacionalnom buđenju i oni koji zahtevaju demokratizaciju državnog života – verovatno ne bi bili sposobni da se nametnu kao jedinstvena opozicijska snaga dosta vremena posle Titovog odlaska, ako bi se to ikad i ostvarilo“.²⁸

Zaključeno je „da direktna sovjetska intervencija u Jugoslaviji posle Tita nije verovatna. Moskvi nedostaje značajna podrška u jugoslovenskom društvu, svesna je da bi jaki pritisci na Beograd verovatno samo gurnuli zemlju još više ka Zapadu i ne smatra obnovu sovjetske dominacije nad Jugoslavijom svojim vitalnim interesom. Čak i u slučaju ozbiljnih nemira u Jugoslaviji – sve dok opstaje politika detanta sa Zapadom – Moskva bi se više trudila da izoluje taj problem, nego da se direktno u njega umeša. Naposljetku, cene i rizici sovjetske vojne intervencije protiv Jugoslavije bili bi visoki, a ulozi nesamerljivi“.

Pa, ipak, u istom izveštaju je napomenuto „da se ove ocene ne mogu izneti bez rezervi, jer se mogućnosti previranja posle Tita i opasnosti od posledične sovjetske intervencije ne mogu zanemariti... Da li će jugoslovenski eksperiment preživeti bez njega – da li jugoslovenska država može preživeti kao jedinstven entitet bez njegovog vođstva – postaje realno pitanje“. U slučaju da, ipak dođe do dezintegracije Jugoslavije, u analitičkim odeljenjima CIA-e skiciran je sledeći scenario: „Pojedine ili sve republike bi se otepile. Neke bi se (na primer Hrvatska) okrenule Zapadu za pomoć, a druge bi ostale nesvrstane. Ostaci savezne vlasti i većina visokih vojnih rukovodilaca nastojali bi da povrate federaciju, ako treba i silom, uz podršku pojedinih republičkih vlada (na primer Srbije). Pretio bi građanski rat, a prozapadne republike bi apelovale za pomoć SAD i NATO-a, dok bi Srbija možda zatražila direktnu sovjetsku pomoć. Reakcije Moskve na takvu situaciju bile bi pomešane i postale bi predmet ozbiljne debate“.²⁹

²⁸ *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 61.

²⁹ U izveštaju se ukazuje na to da bi sovjetsko rukovodstvo najverovatnije donelo odluku da interveniše u Jugoslaviji ukoliko bi: „a) sovjetska politika detanta već bila napuštena; b) ukoliko

Eventualna sovjetska intervencija u Jugoslaviji ocenjena je kao akt koji bi ozbiljno poremetio stabilnost Evrope i sveta i u tom smislu ona za većinu zapadnoevropskih zemalja „ne bi bila ono što je sovjetska intervencija predstavljala u Čehoslovačkoj: nesrećan ali suštinski defanzivan pokret Moskve da zaštiti svoje interese u okviru bloka. Naprotiv, bila bi to nepotrebna i provokativna ofanziva na teritoriju van bloka, preduzeta više da bi se proširila sovjetska moć, a ne da bi se očuvala“. Pošto zapadnoevropske zemlje ne bi na sovjetsku pretnju mogle da efikasno odgovore bez punog učešća SAD-a – konkretan nastup ove sile bi istovremeno predstavljao „test privrženosti SAD evropskoj bezbednosti“. Ukoliko bi se tu sve zapadne sile postavile jedinstveno i energično istakle da svoj vitalni interes vide u očuvanju nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavije, „Sovjeti bi verovatno zaključili da bi rizik bio prevelik u odnosu na bilo kakve efekte koje mogu da ostvare u Jugoslaviji“.³⁰

U Vašingtonu su procenjivali da će tokom posttitovske ere glavni garant daljeg očuvanja teritorijalne celovitosti i unutrašnje kohezije Jugoslavije biti – njena armija. Doduše, tu stabilizujuću i pozitivnu ulogu jugoslovenska armija uspešno, zajedno sa Titom, ostvaruje i u sadašnjem periodu (u uslovima oštrog međunacionalnog sukobljavanja), ali će ona biti posebno naglašena posle Titove smrti.³¹ Budući da će od ostvarenog nivoa vojne saradnje SAD i Jugoslavije zavisi i odnosi ovih država tokom posttitovske ere, pred Stejt departmentom je bio zadatak da preduzme odgovarajuće korake kako bi se nezadovoljavajuće stanje u toj sferi poboljšalo. „Američka armija je imala veliki uticaj i direktne kontakte sa jugoslovenskom vojskom od 1951. do 1957, tokom perioda Programa američke vojne pomoći. Međutim, uporedo sa prekidom kontinuiteta našeg Programa vojne pomoći Jugoslaviji, uticaj i kontakti su prekinuti. Od tada naši direktni kontakti sa jugoslovenskom armijom su minimalni. Posle invazije u Čehoslovačkoj, jugoslovenski zvaničnici i vojni funkcioneri ponovo su počeli da se obraćaju Zapadu za pomoć... Od vitalnog je značaja sada, kada se približavamo kraju Titove ere, da povratimo njihovo poverenje i razvijemo posebne veze i kanale koji bi koristili nacionalnim interesima SAD. Tito je možda daleko od toga da dozvoli potpuni razvoj ovih odnosa, ali tokom posttitovskog razdoblja će za ovako nešto biti prekasno“.³²

Zapad ne bi izgledao spreman da odgovori silom; c) ukoliko bi izgledalo da bi neki poremećaj u Jugoslaviji mogao dovesti do nereda u drugim istočnoevropskim zemljama“. *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc 61)

³⁰ *Isto*.

³¹ *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc. 59, Memorandum From the Chairman of the National Security Council Under Secretaries Committee (Rush) to President Nixon, Washington, May 18, 1973; *Isto*, doc 62, Airgram A-385 From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State; *Isto*, doc 67, Memorandum of Conversation, Washington, February 15, 1974.

³² *Isto*, doc 60, Interdepartment Policy Paper Prepared by the Departments of State and Defense, Washington, undated.

U duhu ovakvih preporuka, početkom 70-ih, Amerikanci traže način kako da makar delimično preuzmu od Sovjetskog Saveza ulogu snabdevača Jugoslavije sofisticiranom vojnom opremom. Organizuju se sve učestalije razmene poseta vojnih funkcionera Jugoslavije i SAD-a i postepeno se stvaraju normativni uslovi za intenziviranje bilateralne vojne saradnje. Prva vojna delegacija Jugoslavije posetila je SAD septembra 1971. Nju je predvodio general Veljko Kadijević. Potom je, usledila poseta generala Ivana Dolničara Sjedinjenim Državama, maja 1972. i poseta Jugoslaviji američke delegacije predvođene zamenikom Štaba za vojne operacije generalom E. Robertsom, novembra 1972. Tokom ovih razgovora Jugosloveni su tražili od vlade SAD-a da im pomogne da izgrade sopstvenu vojnu industriju i obezbede uslove za osamostaljivanje od svog dotadašnjeg ključnog vojno-strateškog partnera – Sovjetskog Saveza. Takvi zahtevi činili su se američkim pregovaračima megalomanski i inkompatibilni sa vojno-strateškim interesima SAD-a. Ono na šta je američka vlada bila spremna, to su bile isporuke vojnog materijala i sofisticirane tehnologije, koja bi se servisirala u zapadnim radionicama. Pa, ipak, nekakav kompromis (bliži američkom stanovištu) je postignut. U tom smislu, pošto su ovi razgovori doprineli postizanju načelnog sporazuma o budućim modalitetima jugoslovensko-američke vojne saradnje i raspoloživim vrstama vojnog materijala neophodnog za jačanje borbene gotovosti jugoslovenske armije, vojna pitanja sve češće se nameću kao važne teme diplomatskih kontakata predstavnika dveju država.³³

Međutim, iako su američki zvaničnici u jugoslovenskoj armiji videli važan kohezioni faktor „koji unosi stabilnost u nestabilnu situaciju“ – nisu bili skloni precenjivanju njene uloge u otklanjanju unutrašnjih pretnji opstanku jugoslovenske federacije. „Jugoslovenska vojska nije politički monolitna, tako da bi politički demarš ili udar skoro sigurno produbio njenu unutrašnju podelu. Svaka dalja ekspanzija političke uloge vojske otuđila bi Hrvate, Slovence, Albance i ostale nestrbe. Iako je režim pokušao da umanjí istorijsku srpsku dominaciju u oficirskom koru, nestrbi i dalje gledaju na vojsku kao predominantno srpsku instituciju sa centralističkim usmerenjem, koja preti njihovim nacionalnim interesima i identitetima. Mada bi vojna intervencija privremeno stabilizovala kriznu situaciju, dugoročne mogućnosti bi i dalje bile: potencijalna nestabilnost i nemiri uz koje ne treba isključiti ni opciju građanskog rata“.³⁴

Prvu studiju u kojoj se ozbiljno računa na raspad Jugoslavije, Sjedinjene Države su dovršile tek decembra 1976. S obzirom na to da u ovo vreme decentralizacija sistema sve više poprima formu dezintegracije, očigledno nije bilo nikakvih dilema oko formulacije naslova – „Jugoslavija: napetosti na vrhu“.

³³ *Isto.*

³⁴ The Nacional Archives and Records Administration. Office of Strategic Services. (Momčilo Pavlović, *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948–1983. Šanse Jugoslavije posle Tita*, Beograd, 2009, str. 267–268)

Posebno mesto, po običaju, posvećeno je Titovom zdravlju i mentalnom stanju: „Dok je Tito bio dobrog zdravlja, nije bilo sumnje ko je vrhovni autoritet u Jugoslaviji. Psihičko i fizičko propadanje poslednjih godina i delimično prenošenje vlasti na niže nivoe, doveli su do toga, da se taj autoritet donekle rasplinuo. Utisak je da se odluke često donose zavisno od trenutka, da su često kontradiktorne i uveliko oblikovane sukobima pojedinačnih interesa.“³⁵

U Vašingtonu su procenjivali da „uprkos relativnom miru, kada je reč o nacionalnom pitanju, od tzv. hrvatske krize, percepcije i strasti koje su potpalile ove nacionalne izlive nisu nestale“. Činilo im se očiglednim „da će Titovim odlaskom režim izgubiti najveći deo zaštite koji je uživao kao rezultat njegove nedodirljive reputacije i etničke nepristrasnosti“. Naime, niko od njegovih mogućih naslednika nije imao takvu reputaciju. Sve ovo navodilo je na zaključak „da nijedan stepen zapadne politike ne može zaustaviti Titove naslednike od upuštanja u samouništavajuću borbu za nasleđe ili zaustaviti jugoslovenske konstitutivne narode od građanskog rata, ako oni tako hoće. Međutim, vešto tempirana i pažljivo osmišljena i orkestrirana zapadna podrška mogla bi doprineti konsolidaciji i preživljavanju potencijalno održivog posttitovskog rukovodstva i time očuvati stabilan regionalan, kontinentalan i globalan odnos snaga.“³⁶ Prvi deo zaključka su kasnija zbivanja uglavnom verifikovala. Drugi deo, pak, na sreću jednog dela jugoslovenske populacije, a na nesreću drugog – pokazao se kao nerealna politička fikcija, uslovljena nepoznavanjem pravog stanja stvari.

Summary

Dr Dragan Bogetić

The Early 1970s American Perception of Yugoslavia after Tito's Death

Key words: *Yugoslavia, USA, Soviet Union, Tito, disintegration, decentralization, break-up*

Washington and other centers of world politics in late 1960s and early 1970s increasingly dealt with the fate of Yugoslavia after Tito's death and the question if the survival of the Yugoslav federation was possible at all without him. Since Yugoslavia was a one-party state where all more important decisions

³⁵ *FRUS*, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976, Yugoslavia, doc. 83, Memorandum Prepared in the Central Intelligence Agency's Office of Current Intelligence, Washington, December 10, 1976.

³⁶ The Nacional Archives and Records Administration. Office of Strategic Services. (Momčilo Pavlović, *n. d.*, str. 265 i 270).

were reached by Tito, and since the Yugoslav leader was pushing 80, such dilemmas seemed justified. The more so since inter-ethnic tensions in Yugoslavia were escalating and nationalist aspirations and separatist tendencies were becoming increasingly more pronounced. The stability of the Yugoslav international position was particularly jeopardized by serious economic problems stemming from the unsuccessful economic reform and disintegrated market.

After turbulent events in Croatia in spring 1971 and the deposition of the Croat leadership, and the subsequent reckoning with liberal Serbian politicians in 1972, American officials started designing the adequate international strategy to be applied in case of serious internal unrest in that country or in the case of its threatening disintegration. They thought that Tito's eventual step-down from the political scene would surely be a kind of touchstone for such processes and that it would additionally complicate them. It was estimated in Washington that the USSR would very probably use the internal unrest in Yugoslavia as an excuse for a military intervention in the spirit of the principle of „socialist internationalism“ and the Brezhnev doctrine on the duty of socialist block to intervene in the countries where socialism was in danger.

The problem in developing an optimal American strategy was that it wasn't possible to predict with certainty what the final issue of internal unrest in Yugoslavia after Tito's death would be and what the reaction of the official Moscow would be. Therefore numerous overall political strategies were designed that were supposed to be an adequate response to possible turns in that context. To be sure, no-one could foresee at that time that the moment of the break-up of Yugoslavia would overlap with the moment of the break-up of the USSR whose political aspirations Tito's successors and American officials so feared.

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Василиј Штрандман, *Балканске успомене*,
„Жагор“,
Београд, 2009, стр. 466

Недавно су се пред читалачком публиком појавили мемоари руског дипломате Василија Штрандмана, представника царске владе Николаја II Романова почетком XX века у безмало свим балканским престоницама: у Софији и Цариграду (1908–1909), на Цетињу (1910–1911), те у Београду и Нишу (1911–1915). Као учесник и очевидац драматичних догађаја који су у то време потресали Балкан: проглашења независности Бугарске, аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, царинског рата између Србије и Аустро-Угарске, балканских ратова 1912–1913. и почетка Првог светског рата, савестан дипломатски чиновник Штрандман уредно је водио службену преписку и са својом владом у Санкт Петербургу и са владама земаља у којима је био акредитован, као и са дипломатама других држава. Водио је и приватне дневничке белешке са личним утисцима о појединим људима и догађајима, стварајући тако богату грађу на основу које је и написао ове мемоаре.

Иако мемоарска проза често није поуздан извор за тумачење историјских појава због наглашеног субјективистичког тона, чини се да ова опаска не важи за Штрандманову књигу и да је она по свему судећи валидан историјски извор. Томе је сигурно придонео и чудноват Штрандманов животни пут, који је овог часног човека и руског патриоту са шведским презименом, током његових најплоднијих професионалних година довео на Балкан у време великих политичких комешања.

Догађаји су хтели да по избијању Великог рата Штрандман пређе у Ниш, где је провео прву ратну годину. Потом је акредитован за рад у руском посланству у Италији. У Риму је дочекао бољшевичку револуцију и криво смакнуће царске породице. Тај трагични догађај, преломан по руску историју, бацио га је у депресију од које се никада није опоравио. Последњу годину рата, 1918, провео је као добровољац у српској војсци, у чину коњичког мајора. Био је ордонанс престолонаследника Александра, са којим је обилазио фронт и учествовао у војно-дипломатским разговорима. После рата остао је у Београду у статусу „изванредног посланика и опуномоћеног министра“ београдске Руске владе адмирала Колчака до 1924. године, да би после Другог светског рата и комунистичке револуције у Југославији избегао у Вашингтон, где је провео последње дане свог живота.

И управо је у америчкој престоници, као безмало полувековни избеглица, написао *Балканске успомене* током 50-их, без намере да их икада објави – што његовим казивањима даје додатну веродостојност и поузданост као историјском извору. Штрандманове *Балканске успомене* су ипак постале доступне српској читалачкој публици захваљујући напору др Јована Качакија, који је годинама трагао

за рукописом и на концу га пронашао. Занимљива је чињеница што је ова књига доживела своје прво светско издање на српском језику.

Из *Балканских успомена* се већ на први поглед уочава да су Штрандманова сећања од велике важности за политичку и друштвену историографију Балкана, историју дипломатије, антропологију, политичке науке, па чак и за књижевну критику. У њима се назире циљеви руске политике на Балкану, нарочито када је царски посланик у Београду био Николај Хартвиг (1909–1914), који је по сазнању садржине аустроугарског ултиматума јула 1914. године упућеног српској влади умро од срчаног удара. Хартвиг је сахрањен у Београду уз присуство највиших српских политичких и јавних личности. На сахрани је била и делегација сељака из разних српских крајева, да ода почаст дипломати кога су ценили као заштитника своје земље.

Штрандманова заоставштина такође обилује чињеницама о природи дипломатије, закулисним радњама дипломата, њиховим међусобним односима зависним понајвише од односа њихових држава, али и о ставу руских дипломата из Београда према царској влади у Санкт Петербургу, те руским посланицима у другим државама. Ове забелешке пружају јасну слику о компликованости дипломатије, о повременијој суровости, оштрини, непријатности и противречности те државне делатности у којој и личне особине дипломата могу преокренути званичну политику земље упркос жељама њене владе.

Штрандман тако пише да је његов претпостављени Хартвиг преузимао на себе балканску политику Русије, нарочито у време интензивних преговора о српско-бугарском споразуму против Османског царства, не марећи много за мишљење шефа дипломатије Сергеја Сазонова, кога је мрзео, као и руског посланика у Софији Анатолија Некљудова.

Занимљиво је да је Штрандман неколико одељака свога дела посветио агресивним медијским кампањама неких европских земаља, а нарочито Аустро-Угарске за време балканских ратова. Аустројска штампа је тада масовно и неизоставно писала о варварском разрачунавању полудивљих балканских држава за османско наслеђе, уз сталне оптужбе за наводне злочине над невиним муслиманским цивилима у европској Турској. Све те оптужбе биле су усмерене против српске војске и државе, иако је она, према сведочењу дописника са терена, поштвала све међународне конвенције и обичаје међународног ратног права. Српска војска је најиме била високо дисциплинована, за разлику од бугарске за коју Штрандман тврди да је на свом делу фронта починила многе масакре, што се у међународној штампи уопште није помињало. Иза овакве медијске кампање против Србије стајали су узнемиреност и страх Аустро-Угарске због српских победа које су реметиле њену балканску и блискоисточну политику.

Према Штрандману, Аустро-Угарска је будно мотрила на сваки корак српске владе и војске како би уочила какву несмотреност или грешку, коју би искористила против Србије и њених политичких циљева. Пошто их није могла пронаћи, одлучила је да неке сама инсценира, не би ли тако добила међународни легитимитет за слање своје војске на границе Србије. До које мере је Србија морала да рачуна на свакаке интриге показује и инцидент осмишљен у Бечу, у вези са судбином аустроугарског конзула у Призрену Прохаске. Новембра 1912. шириле су се гласине да су Срби не само злостављали тог аустроугарског дипломату него га и убили. У

Европи се нашироко писало о „неприхватљивом“ понашању српске војске према представнику „пријатељске“ Аустро-Угарске.

А шта се заправо догодило у Призрену? Српска војна команда је ускратила могућност конзулу Прохаски да шифровано саобраћа са Бечом, ограничавајући му деловање на чисто конзуларне послове. Оваква одлука испровоцирана је отвореним конзуловим подбуњивањем локалних Албанаца против Србије. Овај инцидент је заострио односе Србије и Аустро-Угарске до ивице рата. Мало је недостајало да Аустро-Угарска уручи ултиматум српској влади и, по Штрандмановој оцени, већ тада гурне Европу у раг широких размера. Само су Прохаскин повратак у Беч и лична изјава да није мучен у Призрену и да ни у чему није оскудевао довели до смањења напетости.

Занимљиви су и Штрандманови утисци о дипломатским представницима других европских држава у Београду. Они потичу из времена када је тек стигао у српску престоницу. На основу његовог сведочанства може се запазити да је 1911. године руски посланик Хартвиг одржавао пријатељске везе једино са својим француским колегом Декоом. Они су се први пут срели у Техерану, док је њихова блискост у Београду тумачена узајамним обавештавањем о актуелним збивањима на Балкану. Но Хартвиг је с Декоом ипак био опрезан и чувао за себе све заиста поверљиво, јер је постепено губио поверење у његове умне способности, будући да Француз није ни помишљао на могућност избијања икаквог рата на Балкану.

За енглеског посланика сер Ралфа Пеџета Штрандман пише да се ни он није одликовао политичком далековидошћу. Сматрао је наиме да ће Србија кад-тад морати да уђе у састав Хабзбуршке монархије. У једном разговору, Пеџет је Штрандману рекао да британска влада не намерава да подигне зграду за своје представништво у Београду „пошто за то не види стварни разлог“.

Немачки представник у Србији био је барон Гризингер за кога је Штрандман записао да је „ништавило у сваком погледу“. Но, Немачка је због својих трговачких интереса имала и конзулат у Београду, чији је шеф, конзул Шлибен „био знатно паметнији и друштвенији од свог посланика, и са супругом прилично чест гост код Хартвига“.

Аустро-Угарску је у Београду представљао барон Угрон, наследивши грофа Форгача кога су Срби упамтили по злу због његове активне улоге у загребачком „Велеиздајничком процесу“, те анексији Босне и Херцеговине. Због свега тога – наглашава Штрандман – Угрон је морао рачунати на отворени народни бојкот било какве трговине са Аустро-Угарском. Он је одавао утисак љубазног човека спремног на договор, али само на први поглед. Имао је обичај да хода средином улице, а не тротоаром. У Београду су се прошириле гласине да је Угрон то чинио у страху од могућег напада, или да му се на главу не сручи нешто непријатно с горњих спратова зграда.

Италијански посланик Бароли није се ничим истицао као дипломата, али је његова супруга често седела у салону код Хартвига, играјући бриџ са осталим гостима. Посланик Бароли би тада пратио игру без обзира колико трајала, одлазећи са супругом кући често касно и после поноћи.

Белгијски посланик Мишо де Веле и турски Фуад Хикмет-беј готово да нису одржавали везе са руском мисијом у Београду: први због неутралног става ње-

гове земље и незаинтересованости за било какве политичке догађаје на Балкану, а други из политичких разлога. Белгијски посланик се углавном занимао надзором над београдским трамвајским линијама, у власништву белгијског капитала. Београђани су га могли видети како шета поред шина, проверавајући њихово стање и квалитет. Насупрот томе, турског посланика Хикмет-беја готово да није било у јавности. Улогу заштитница турских интереса у Србији обављао је секретар посланства Зија-беј, веселака који је редовно забављао дипломате на многим чајанкама и баловима.

За српску историографију посебну вредност имају ауторове забелешке о Србима, Београду и атмосфери у њему, расположењу међу цивилима и војницима и обичним народом. Један, готово уметнички запис плени својом лепотом и искреношћу: „Србија се мени чинила као мала башта у цвату, окружена са свих страна непроходним шумама, из које су сваког часа могли да се појаве душмани који би уништили овај благословени кутак земљиног шара. Срби су ми говорили да живе од данас до сутра под притиском страха од напада суседа. Када сам их питао зашто је изглед њихове престонице тако неугледан у поређењу са бугарском престоницом, одговарали би ми да нема сврхе зидати велике зграде, јер ће их непријатељ пре или касније порушити. Хоће ли издржати такво искушење, говорили су, питање је будућности и све ће зависити од мудрости наших политичара и храбрости наше мале војске од свега десет пешадијских и једне коњичке дивизије, које су све чиме се можемо супротставити неизмерној непријатељској сили.“

Овако је писао руски дипломата Василиј Штрандман чије је казивање на концу попримило карактер истинске исповести једног честитог и искреног човека, који је службујући у Београду заволео Србију и српски народ. Своју бригу и наклоност према Србима показао је и приликом преласка у Ниш током прве ратне године, када је код царске владе и влада савезничких земаља улагао начговечанске напоре како би се бар мало олакшао положај окупирани Србије и њеног народа.

Имајући у виду ове Штрандманове педантно вођене и елегантним стилем срочене записе може се закључити да *Балканске успомене* представљају изузетно значајан извор за тумачење и реконструкцију безмало свих драматичних догађаја на Балкану на самом почетку XX века. Ова књига изванредно допуњује досадашња сазнања о њима и због тога би требало да постане незаобилазан извор у даљем истраживању модерне историје Балкана. Можемо се само надати да ће важношћу свог садржаја и лепотом свог стила привући пажњу научне и шире академске јавности.

Др Мирослав СВИРЧЕВИЋ

Pirjevec Jože,
Tito in tovariši, Cankarjeva založba,
Ljubljana, 2011, str. 712

Jože Pirjevec je u današnje vrijeme jedan od najznačajnijih slovenskih povjesničara. S nedavno navršenih sedamdeset godina ima za sobom akademsku i znanstvenu karijeru vrijednu poštovanja. Dugo je djelovao na sveučilištu u Padovi. Tijekom prošlog

desetljeća izrazito je zaslužan za formiranje i etabliranje pedagoško-istraživačkog odsjeka na sveučilištu u Kopru, koji je već danas jedan od ključnih centara povijesnog istraživanja u Sloveniji. Pirjevčeva bibliografija sadrži mnogo desetaka stavki, uključujući nekoliko cijjenjenih i često citiranih monografija i sintetskih djela. Usmjerio se je na povijest slovenskoga primorja i prvenstveno na razvoj južnoslavenskih zemalja u moderno doba. Pirjevčev znanstveni opus je uz to sastavni dio ne samo slovenske, nego i talijanske historijske balkanistike. Dio njegovog djela je izvorno tiskan na talijanskom. Na slovenskom, ali primjerice i na češkom prostoru je zasluženi uspjeh slavila njegova sinteza povijesti Jugoslavije.¹

Unatoč svojim godinama ovaj slovenski istražitelj posjeduje nevjerovatnu energiju. Ovaj je životni dar, sljubljen s velikom radošću i naravno s ogromnom erudicijom, omogućio Pirjevcu 2011. godine publicirati još jedan sintetski rad od više nego sedam stotina stranica posvećen životu Josipa Broza Tita i njegovih najbližih suradnika. Unatoč povoljnim odjecima i neobično velikom komercijalnom uspjehu posljedna Pirjevčeva knjiga ipak ne doseže kvalitete nekih njegovih prethodnih djela. Navedimo na primjer knjigu koja se bavi međunarodnim okolnostima raskida između Staljina i Tita,² te prije pet godina izdanu opsežnu monografiju o Slovincima u Trstu i primorju.³

Na problematičan je rezultat Pirjevčeva ambicioznog postignuća značajno utjecala nesuvisla kompozicija djela. Otprilike prvu polovicu recenziranog djela je autor koncipirao kao detaljan životopis Josipa Broza. Njegov život predstavlja u širem kontekstu od djetinjstva do završetka Drugog svjetskog rata, te djelomično sve do raskida sa Sovjetskim Savezom tri godine kasnije. U slijedećim poglavljima se, međutim, Titova životna priča gubi i tekst je prije sintetski rad o povijesti druge Jugoslavije nego biografija njezinog vođe. Pored toga je autor u tumačenje uvrstio i biografske dijelove posvećene Milovanu Đilasu, Edvardu Kardelju i Aleksandru Rankoviću. No u usporedbi sa poglavljima koja analiziraju približno polovicu Titove političke karijere i otprilike dvije trećine njegova životnog puta, ti su dijelovi previše sažeti i stoga nužno shematski. U opsežnom tekstu stoga djeluju kao neustrojeni opširniji biografski medaljoni.

Žanrovska nekoherentnost nije jedina, a niti glavna slabost recenzirane knjige. Njezinu kvalitetu mnogo više umanjuje karakter heurističke osnove i način na koji autor koristi izvore. Jože Pirjevec jedan je od pionira istraživanja moderne povijesti Jugoslavije. Sedamdesetih i osamdesetih godina kada je počinjao sa svojim analizama, nadležni su arhivski fondovi tadašnje SFRJ povjesničarima bili potpuno nedostupni. Metode istraživanja suvremene povijesti su zato bile nalik na sovjetoška istraživanja. Autori se polazili od malobrojnih memoarskih knjiga, tiska, izvješća diplomatskih misija. Na temelju izvora tog tipa, Pirjevec je npr. također izdao gore navedenu, u svoje vrijeme iznimnu knjigu o sovjetsko-jugoslavenskom raskidu.

Uvjeti za istraživanje povijesti jugoslavenske države su se u 90-im godinama u kratkom roku kvalitativno promijenili. S većine dokumenata koji su nastali djelovanjem

¹ J. Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Koper 1995 (češki prijevod: *Jugoslávie 1918–1992: vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie*, Praha 2000). Uz slovensko izdanje usporedi moju recenziju u „Český časopis historický“ 1996, br. 2, str. 395–401.

² J. Pirjevec, *Tito, Stalin in Zahod*, Ljubljana, 1987.

³ J. Pirjevec, „Trst je naš!“: *boj Slovencev za morje (1848–1954)*, Ljubljana, 2007.

centralnih (federalnih) i republičkih stranačkih i državnih institucija skinuta je oznaka povjerljivosti, te je slobodno dostupna znanstvenoj javnosti. To se tiče prvenstveno beogradskih arhiva koji sadrže spise predsjedničkog ureda, najviših stranačkih organa i saveznog ministarstva vanjskih poslova. S obzirom na nepostojanje prikladnih ozbiljno koncipiranih cjelovitih izvorišnih biblioteka i s obzirom na nedostatne znanstvene spoznaje o modernoj jugoslavenskoj povijesti za istraživanje razvoja Titove federacije, naravno je nužno temeljito proučavanje ovih dokumenata, pohranjenih u Arhivu Jugoslavije i u Arhivu Ministarstva vanjskih poslova Republike Srbije. U pomno vođenim bilješkama Jože Pirjevec nekoliko puta upućuje na dokumente iz Titovog arhiva i iz fonda CK SKJ. Jasno je, međutim, da se radi o rezultatu nekoliko manje-više nasumičnih sondaža i da relevantne ključne dokumente nije sustavno analizirao. Pirjevec je svoju posljednju knjigu u načelu napisao na način, na koji je prilikom svog prijašnjeg istraživanja povijesti poslijeratne Jugoslavije bio navikao, to znači *sovjetoškom*, danas već arhaičnom metodom.

Nepoznavanje spomenutih ključnih dokumenata autor između ostalog pokušava kompenzirati prezentacijom rezultata opsežnih istraživanja koje je poduzeo u arhivima ministarstava vanjskih poslova Njemačke (uključujući fond veleposlanstva bivše NDR u Beogradu), Italije i Čehoslovačke. Vrijednost njegovih zaključaka, na primjer, umanjuje činjenica da prilikom analize unutarnjopolitičkih događanja u jugoslavenskoj federaciji ne upućuje na istraživačima lako dostupne prijepise snimki sa sastanaka najviših beogradskih gremija, već se uvijek iznova oslanja samo na izvještaje čehoslovačkih diplomata akreditiranih u SFRJ. Vjerodostojnost informacija poteklih iz češkoslovačke ambasade u Beogradu je uz poneke iznimke bila za cijelo vrijeme postojanja druge Jugoslavije gora od ispod prosječne.

Mnogo više nego na istraživanje u beogradskim arhivima autor recenzirane knjige oslanjao se na informacije koje je prilikom istraživanja nalazio u arhivima u Zagrebu i Ljubljani. No, s obzirom na karakter mehanizama vlasti koji su funkcionirali u Titovom režimu, mogao je u njima naći tek djelić ključnih informacija. To vrijedi, na primjer, za često citirane pisane dokumente, koji se nalaze u ostavštini značajnog predstavnika SKJ hrvatskog porijekla Vladimira Bakarića, koja je pohranjena u fondu zagrebačkog središnjeg državnog arhiva. Međutim, vjerodostojnost Bakarićeve ostavštine odgovara slučajno nastalom podskupu zbirke dokumenata, koji su inače u cijelosti pohranjeni u bivšem glavnom gradu Jugoslavije.

Sve dok beogradski arhivski fondovi nisu otvoreni za javnost, kao jedan od glavnih izvora za studij moderne jugoslavenske povijesti korišteni su spisi Vladimira Dedijera. Novinar i utjecajni komunistički funkcionar V. Dedijer napisao je početkom pedesetih godina službenu biografiju Josipa Broza Tita. Četvrt stoljeća kasnije, kada se već nalazio izvan visoke politike, vratio se pisanju Titovog životopisa. Vrlo je spretno iskoristio svoje brojne kontakte i veze, te je sakupio opsežan dokumentacijski materijal, čiju jezgru čine uspomene mnogo desetaka jugoslavenskih komunističkih funkcionara. Na temelju toga, kao i daljnjih istraživanja napisao je V. Dedijer početkom 80-ih godina tri dijela *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita*,⁴ koji imaju zajedno više od tri tisuće stranica. Četvrti svezak pripremljen za tisak početkom 90-ih godina više nije

⁴ V. Dedijer, *Novi prilogi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, knj. 2, Rijeka 1980, 1981; V. Dedijer, *Novi prilogi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 3, Beograd, 1984.

izašao. Stanovnici raspadajuće jugoslavenske federacije imali su druge brige, a životna priča autoritativnog vođe, koji je umro prije deset godina, više ih nije zanimala.

Dvadeset godina kasnije Dedijerov neobjavljeni tekst i njegov ogroman arhiv bogato je iskoristio Jože Pirjevec pri pisanju recenzirane knjige. Pri često nekritičnom korištenju informacija iz ovog izvora nije, međutim, uzeo u obzir nekoliko važnih momenata: Dedijer nije bio profesionalni povjesničar. Kao akter mnogih događanja o kojima je pisao, obično nije ostajao nepristran analitičar. Konfrontacija njegovih zaključaka i ocjena s arhivskim dokumentima pokazuje da je mnogo puta s činjenicama postupao svrsishodno, a ponekad je navodio i neutemeljene informacije. Njegove čitljive knjige predstavljaju magičan spoj relevantnih informacija, vrlo zanimljivih primjedbi, poluistina, mistifikacija i izmišljotina. Ni u kom slučaju nije moguće – kao što to u recenziranoj knjizi mnogo puta čini Pirjevec – nekritički ih koristiti kao vjerodostojnu sekundarnu literaturu ili kao biblioteku izvora.

Jednako nekritički Pirjevec postupa i s činjenicama koje nalazi u memoarima i nekvalitetnim monografijama i publicističkim knjigama. Često primjerice upućuje na izrazito tendenciozno djelo hrvatske nacionalistički orijentirane istraživačice Nade Kisić Kolanović, ili na ispodprosječni Titov životopis koji je napisao Jasper Ridley.⁵ Pirjevec se često oslanja na prilično netočne (ponekad i očito namjerno zbnjujuće) uspomene predstavnice hrvatskog proljeća Savke Dabčević-Kučar.⁶ Iznenađujuće je pak, što ne poznaje mnogo vrednije memoare njezina suvremenika Mike Tripala.⁷ Isto vrijedi i za Pirjevčevo često korištenje stiliziranog dnevnika srpskog pisca i političara Dobrice Ćosića, kao i za izostavljanje zapisa ravnatelja beogradske radiotelevizije Zdravka Vukovića, koji spadaju u djela ključna za poznavanje političkog razvoja Jugoslavije.⁸

Hrvatska, slovenska i makedonska historiografija u posljednjih su dvadeset godina tek su neznatno doprinijeli poznavanju moderne jugoslavenske povijesti. Društveno ozračje, koje potiče na zagledanost u narodni okvir i već spomenuta kvaliteta domaćih arhivskih fondova doveli su do toga da se povjesničari novije povijesti, koji potječu iz ovih sredina, uz male iznimke bave lokalnim, u načelu drugorazrednim problemima. Iznimku u ovom smislu predstavlja srpska, ili točnije beogradska historijska produkcija. Specifičan pogled ove sredine na jugoslavensku državnost i dostupnost ključnih arhiva su u posljednjih petnaest godina omogućili nastanak mnogih pažnje vrijednih djela. No, Pirjevec se s rezultatima istraživanja svojih beogradskih kolega nije upoznao.

Navedene kritičke napomene ne znače da je Pirjevčevo sintetsko djelo izričiti neuspjeh. Čitljiv, mjestimice čak beletristički pisani tekst sadrži zanemariv broj faktografskih pogreški. Narочito laičkom čitatelju može ponuditi razumljiv opsežan pregled Titova života i političkog razvoja jugoslavenske federacije u razdoblju 1945–1980. Specijaliziranim će povjesničarima u knjizi vjerojatno najzanimljivija biti poglavlja o Titovom životu u drugoj polovici 30-ih godina. U njima je Pirjevec uspješno kapitalizirao

⁵ N. Kisić Kolanović, *Hebrang. Iluzije i otrežnjenja*, Zagreb, 1996; J. Ridley, *Tito. A Biography*, London, 1994.

⁶ S. Dabčević-Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb, 1997.

⁷ M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990.

⁸ D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)*, Beograd, 2000, D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969–1980)*, Beograd, 2001; Z. Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*, Beograd, 1989.

rezultate svoga istraživanja u moskovskim arhivima, gdje su mu između ostalog bili na raspolaganju fondovi Komunističke internacionale. Rezultati Pirjevčeva istraživanja međutim pokazuju da ni otvaranje ruskih arhiva neće značajnije pomoći objašnjenju nejasnih, čak tajnovitih epizoda u ovoj fazi političke karijere Josipa Broza.

S obzirom na Pirjevčev veliki znanstveni i društveni utjecaj i značaj u slovenskoj sredini nije moguće previdjeti još jedan aspekt njegovog djela. To je njegov stav prema povijesnom naslijeđu jugoslavenske federacije. U njegovoj knjizi tu i tamo nailazimo na razmišljanja koja odražavaju prezir prema srpskoj, a djelomično i hrvatskoj sredini. To je vidljivo ne samo po tome što Pirjevec mnogo srpskih političara bezrazložno, a priori naziva nacionalistima ili velikosrbima, već i po njegovom razmišljanju kako bi se život Josipa Broza odvijao drugačije da su ga i u školskoj dobi odgajali njegovi slovenski praroditelji. Prema Pirjevču bi se u tom slučaju za iznimno nadarenog dječaka u civiliziranom austrijskom dijelu Austro-Ugarske najvjerojatnije pobrinuli nacionalno osviješteni slovenski svećenici, koji bi ga pripremili za univerzitetsko obrazovanje. U Hrvatskom Zagorju, doduše u susjedstvu Slovenije, ali već u Banskoj Hrvatskoj, to znači ugarskom (čitaj *istočnom*) dijelu monarhije (i Europe), navodno takve mogućnosti nije imao. Ipak, ovakva se razmišljanja u recenziranom djelu pojavljuju tek sporadično i čini se kao da su se potkrala iz inercije. Jer Pirjevčev pogled na značaj druge Jugoslavije se u petnaest godina značajno promijenio. Tamo gdje se sredinom devedesetih godina u svojoj sintezi pri procjenjivanju značaja federalne države koristio ironijom i sarkazmom, sada je realan. Umjesto prijašnjeg omalovažavanja uloge Josipa Broza Tita i njegovih suradnika nalazimo nakon dvadeset godina trezveno uvažavanje. Pirjevec implicitno priznaje, iako u mnogim aspektima limitiran i vremenski ograničen, ali ipak jasan povijesni trag autoritativne ljevičarske diktature u Jugoslaviji.

U dvomilijunskoj Sloveniji povjesničar je sretan ako se proda više od sto, dvije stotine primjeraka njegove monografije. Knjiga *Tito i suradnici* je mnogo puta doživjela ponovljeni dotisak; kupilo ju je više od dvadeset tisuća ljudi. Ovaj nesporni, čak vrtoglavi uspjeh svjedoči ne samo o Pirjevčevu značaju i popularnosti, već i o promjeni društvene refleksije federativne Jugoslavije. Samo za usporedbu: U Sloveniji se 1938. godine (tj. dvadeset godina nakon raspada Habsburške monarhije), ali niti u bilo koje drugo vrijeme, s takvim zanimanjem i s takvim uspjehom ne bi prodavala biografija Franje Josipa I. Dvadeset godina nakon raspada Jugoslavije za veliki dio slovenske populacije savezna država više ne predstavlja strašnu ili barem neugodnu povijesnu etapu s kojom je potrebno što prije prekinuti veze. Titovu federaciju u Sloveniji većina smatra sastavnom, a ne negativnom etapom nacionalne povijesti.

(sa češkog na hrvatski prevela H. Stranjik)

Prof. dr Jan PELIKÁN

Fernando Katroga,
Istorija, vreme i pamćenje,
Clio, Beograd, 2012.

Izdavačka kuća Clio predstavila je ove godine u okviru intelektualno provokativne i intrigantne edicije Agora ostvarenje portuglaskog istoričara, profesora savremene istorije i historiografije na Fakultetu umetnosti u Koimbri Fernanda Katroge pod nazivom *Istorija, vreme i pamćenje*. Pred našom čitalačkom publikom, koja je tokom poslednje dve decenije bila u prilici da upozna brojne radove teoretičara istorije i analitičara kulturnih i vizuelnih studija, a koja razmatraju složeni odnos istorijske nauke i kolektivne i individualne istorijske svesti, našlo se delo koje je na specifičan način objedinilo različita promišljanja načina građenja slike prošlosti kao poslednjeg „uporišta traganja za smislom postojanja“. Činjenica da se radi o autoru čiji značaj prevazilazi granice Portugala, koji je kao profesor jednog od najstarijih i najuglednijih univerziteta u svetu (Univerzitet u Koimbri je osnovan 1290. godine) stalno prisutan u intelektualnim debatama u Brazilu, na primer, posebno privlači pažnju. Njegovo polje interesovanja koje je definisano promišljanjem ideja republikanizma i sekularizma, socijalizma i antikolonijalizma, kao i dugogodišnjim analizama načina poimanja smrti privlači pažnju i provocira debate.

Ističući da čovek „pripoveda istorije u znak protesta protiv svoje konačnosti, iz nužde koju donosi truljenje i zaboravljanje“, Fernando Katroga je predstavio brojna tumačenja prošlosti i ljudske potrebe da se o prošlosti pripoveda. Na taj način je otvorio prostor za razumevanje razvoja istorijske svesti kroz nove dijaloške forme u čijem centru se našlo promišljanje tri nivoa pamćenja: *protomemrije* – koja je plod habitusa i socijalizacije, *pamćenja samog po sebi* – koje naglašava sećanje i priznanje i *metamemrije* – koja definiše predstavljanja i sklonost ka komemoraciji. Nužnosti razmatranja upamćenog kao vrha ledenog brega zaboravljenog, on je prepoznao kao polaznu tačku razmatranja koncepta identiteta. Analizirajući pisanja brojnih teoretičara sećanja od Halbvahsa do Pola Rikera i Rajnharta Koseleka, Katroga je istorijsku svest video kao „stalnu tačku susreta sećanja sa nadanjima“. Inventovane „kolektivne društvene koncepte“ kao što su civilizacija, nacija, narod, klasa, rasa, koji su davali identitet pojedincima i grupama tokom istorije je označio kao okvire koji su nudili naizgled koherentne smernice za razumevanja sadašnjosti i preduslov promene budućnosti. Od vremena Platona i Aristotela razmatranje „prisutne odsutnosti“ bilo je u funkciji razumevanja razloga zbog kojih su određena sećanja potiskivana i nasuprot njima druga memorisana. Aktualizacija zaboravljenog kroz uspostavljanje „vrućeg“ ponovljenog pamćenja uvek je imala za cilj da transformiše ono što je vreme ostavilo nezavršenim. U potrebi da se idejno zaokruži određeni istorijski koncept sadržan je vrednosni sistem sadašnjosti definisan politikama pamćenja. Prenosjenje slike prošlosti, ne samo kao imaginacije, već i kao faktografski utemeljene i neupitne istine, uvek je bilo u osnovi svakog osećaja pripadnosti „po kome se pojedinci prepoznaju unutar celokupnog rodoslovlja“.

Posebno je intrigantan način na koji je Katroga razmatrajući sećanja i ciklične obrede kojima se ono čuva otvorio prostor za dublje sagledavanje istorije historiografije i razvoja svesti o prošlosti koji je obeležilo postojanje ljudskog društva. U vremenu post-postmoderne, koje je definisano duhovitim stavom da je rešenje uvek polazna tačka za nove probleme, vrednost Katroginog pisanja sadržana je u savetovanju opreznosti „u

odnosu na unitarni koncept nauke i pravolinijske i kumulativne ideologije njene istorije“. Ističući istorijski uslovljeno ubrzanje vremena i sažimanje prostora kao okvir unutar koga je strukturirano shvatanje prošlosti, on je odnos „vrućih sećanja“ i „hladnih ceremonija“ video kao osnov stalnih upotreba prošlog u građenju sadašnjeg, koji se neminovno odražava i na proklamovano beskompromisno naučno traganje za istinom.

Potreba da se osmisle prošli događaji, odnosno postojanje čoveka kroz vreme u srži je svake samorefleksije. Istorija je uvođenjem naučne metodologije i koncepta istine jasno razdvojila mitsku svest od racionalnog promišljanja prošlosti. Do danas, međutim, nije prestalo njihovo preplitanje i prožimanje. Stoga je i izlaganje razvoja pisanja istorije od najstarijih vremena koje je ponudio Fernando Katroga provokativno putovanje koje u čitaocu razvija kritičku svest i dekonstruiše virtuelne kontinuitete.

Složeni odnos prošlog, sadašnjeg i budućeg u našoj sredini su tokom poslednjih decenija uspešno preispitali Andrej Mitrović, Sima Ćirković, Todor Kuljić. U brojnim publikacijama i edicijama predstavljeni su teorijski postulati teoretičara i filozofa istorije koji su prepoznavali različite ideološke konstrukcije prošlosti kao okvire unutar kojih je uobličavana sadašnjost. Knjiga Fernanda Katroge poslednji je u nizu provokativnih naslova i poziv njenog autora da se intenzivira „komunikacija između kultura i naroda s različitim istorijskim i lingvističkim nasledima“.

Dr Olga MANOJLOVIĆ PINTAR

КПС у источној Србији: Обласни комитет 1949–1952.
(приредили Момчило Митровић и Страхиња Поповић),
ИНИС, Архив Србије, Историјски архив „Тимочка крајина“,
Београд, 2012, стр. 706

Kao što je preuzimanje vlasti Komunističke partije (KPP) predstavljalo važnu prekretnicu u istorijskom razvitku druge Jugoslavije, tako su i sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. i događaji koji su potom usledili dugoročno uticali na njeno oblikovanje. Zbornik građe kroz oдабрана документа из Архива Србије и Историјског архива „Тимочка крајина“ осликава sukob kada je он био на свом врхунцу кроз призму Обласног комитета Зајечара у истоименом округу. Додатну важност представља чињеница да се Обласни комитет налазио на источној граници са Бугарском и био је међу првима на удару током година када је војна интервенција Источног блока у Југославији била најизвеснија.

Zbornik садржи 90 пробраних докумената који приказују најразличитије друштвене аспекте током наведеног периода, почевши од инструкција које је при- мао са врха партијске структуре Комунистичке партије Србије (КПС) до повратних информација Обласног комитета ка КПС. Од огромног значаја су и документи који у виду извештаја, упућени партијском врху Србије, објашњавају функционисање ОК КПС Зајечар и нижих партијских организација. Одлуке на конференцијамa и пленумима КПС, које су пратиле одлуке КПП, разрађиване су на обласним конференцијамa, годишњи извештаји, кадровске промене и плате партијских радника и службеника ОК КПС Зајечар у случају овог зборника дају поглед одоздо на горе. Тако се може пратити како су ниже партијске структуре прихватале одлу-

ке донесене са врха и са каквим проблемима и успехом су успевале да их имплементирају на терену. Поред скраћеница разних организација без којих би било немогуће коришћење прикупљене грађе, зборник садржи на крају књиге и биографије личности које се помињу у документима.

Документи осветљавају атмосферу, организацију и дешавања уобичајена током напетог периода са ИБ-ом, али и горућа питања зајечарског округа. Три документа тичу се директно стратешки важног рудника Бор, најважнијег привредног субјекта у тој области. Извештаји описују стање предузећа, проблеме и деловање тамошње партијске организације, осликавајући сву напетост како свакодневице тако и политичке ситуације у којој се поменути погранични округ налазио.

С обзиром на крaктер самих извештаја ОК Зајечар, највеће занимање КПС је показивао за непријатељску делатност у народу и партијским члановима, да ли се обављају редовне дужности и какво је расположење код становништва. Извештаји о политичком раду били су уобичајена појава, шта је предузето и какав је учинак предузетих мера и партијског деловања. Кроз извештаје ОК КПС Зајечар види се тежња да партијско деловање обухвати све слојеве становништва, без обзира на узраст и пол, усађујући му вредности новог режима.

Кроз документе, поред слике функционисања партијског система, може се пратити шта се све подразумевало под непријатељском делатношћу и можда уочити да су у извештајима и неке личне и објективне слабости на самом терену покушавале да се подведу под непријатељско деловање, попут недисциплине радника, квара, кашњења итд.

Разноврсна грађа омогућава и праћење тешког економског стања у којем се налазила земља, нарочито области које су биле на првој линији удара, а истовремено најудаљеније од помоћи која је у тим годинама стизала са Запада. Уколико знамо да је 1952. година када је обим југословенске привреде пао на вредност испод оне у 1948, само се могу наслутити тешкоће којима је људска свакодневица у том погледу била оптерећена и била потенцијални извор незадовољства на које су партијске структуре морале будно да мотре.

Зборник *КПС у источној Србији: Обласни комитет 1949–1952.* представља драгоцен извор грађе потребне за писање локалне историје, као и поглед нижих партијских структура према центру. Он омогућава да се боље изуче кадровске промене и тешкоћа појединих области у Србији, односно Југославији у тренутку када је увођено самоуправљање, које је у одређеној мери предало већу моћ локалним комитетима на месном нивоу.

Милан ПИЉАК

Nils Havemann,
*Fußball unterm Hakenkreutz. Der DFB zwischen Sport, Politik und
Kommerz,*
Campus Verlag GmbH, Frankfurt/Main, 2005, str. 473

Sport i politika su oduvek bili usko povezani, ta veza seže još od antičkih vremena. Još u periodu kada je sport tek nastajao i postepeno počeo da se razvija u društveni fenomen koji nadilazi samu ljudsku potrebu da se bavi fizičkom aktivnošću i igrom, političari, vojskovođe i državnici su pokušavali da ga iskoriste za svoje potrebe. Era ideologije nacionalsocijalizma u Nemačkoj i Evropi nije bila izuzetak. Olimpijske igre održane u Berlinu i Garmiš-Partenkirhtenu 1936. godine pokazale su da je fizička kultura u nacističkoj Nemačkoj bila u funkciji politike i propagande. To navodi na pitanje u kojoj meri su predstavnici samog sporta, sportisti i sportski funkcioneri, podržavali nacistički režim i mogu li se smatrati delimično odgovornim za sve zločine koje je taj režim počinio.

Tema odnosa između totalitarnih ideologija i sporta privlači veliku pažnju istraživača u poslednje vreme, posebno u Nemačkoj, gde postoji i veoma jak pritisak javnosti, kako naučne tako i šire društvene, da se objektivno istraže sve okolnosti nastanka, delovanja i uticaja monstruozne ideologije nacionalsocijalizma na društvene strukture. Podršku istoričarima, sociolozima i antropolozima u njihovim istraživanjima daju i državne institucije Nemačke, a u slučaju kada se proučavaju veze sporta i politike u Trećem rajhu, veliku podršku pružaju i sportske institucije i savezi. Tako je i Nemački fudbalski savez (*Deutscher Fußball-Bund*) 2001. angažovao istoričara Nilsa Havemana da napiše jednu sveobuhvatnu istoriju nemačkog fudbala i Nemačkog fudbalskog saveza u periodu između 1929. i 1945. godine, stavljajući mu na raspolaganje sve svoje resurse i kompletnu sačuvanu arhivsku građu. Rezultat istraživanja je monografija *Fußball unterm Hakenkreutz. Der DFB zwischen Sport, Politik und Kommerz (Fudbal pod kukastim krstom. Uticaj sporta, politike i komercijalizacije na Nemački fudbalski savez)*, koja je objavljena u Frankfurtu na Majni 2005.

Nils Haveman (*Nils Havemann*) je rođen 1966. godine. Studirao je političke nauke, romanistiku i istoriju u Bonu, Parizu i Salamanci. Doktorirao je 1996. na Univerzitetu u Bonu, a disertacija se odnosila na planove nemačke spoljne politike prema Španiji. Radio je u Nemačkom istorijskom muzeju u Berlinu (*Deutsches Historisches Museum*) i kao predavač na Univerzitetu u Majncu (*Johannes Gutenberg-Universität Mainz*). Danas radi kao predavač na Odseku za savremenu istoriju Univerziteta u Štutgartu (*Universität Stuttgart*).

Knjiga je podeljena na osam velikih poglavlja koja su hronološki koncipirana. Kritički aparat se nalazi na kraju svakog poglavlja a ne na dnu strane, što u određenoj meri otežava samo praćenje teksta. U uvodnom poglavlju (9–30) Haveman daje obrazloženje povoda i ciljeva svog istraživanja, posebno zbog toga što je u nemačkoj javnosti pokrenuto pitanje odgovornosti određenih institucija, pa i samog Nemačkog fudbalskog saveza za širenje i popularizaciju ideja nacionalsocijalizma. Kontroverze po tom pitanju nisu istraživane već problemi gurani pod tepih i zbog takvog stava Haveman oštro kritikuje Nemački fudbalski savez. U tom kontekstu, on takođe naglašava koliki je bio značaj fudbalskog sporta u Nemačkoj 30-ih godina 20. veka. Autor navodi podatke da je

Nemački fudbalski savez 1932. imao više od milion članova koji su bili organizovani u približno 8.600 fudbalskih klubova, da je broj registrovanih fudbalera godišnje prosečno rastao za oko 40.000 i da se svake godine igralo oko 700.000 fudbalskih utakmica.

U prvom poglavlju (*Der Gründungsgeist des DBF: Grösse, Einheit, Macht und Prosperität im Namen der Nation*, 30–63) autor, pre svega, piše o razvoju sporta i kulture fizičkog vežbanja i obrazovanja u Nemačkoj u prvoj polovini 20. veka. Veoma detaljno prati razvoj Nemačkog fudbalskog saveza od osnivanja do 1929. godine, sa posebnim osvrtom na militarizaciju Saveza u periodu Prvog svetskog rata i kasniju, transformisanu ulogu u periodu Vajmarske republike.

Drugo poglavlje (*Der DBF und der Aufstieg des Nationalsozialismus (1929–1933)*, 63–102) posvećeno je u najvećoj meri delovanju najuticajnijih ljudi Nemačkog fudbalskog saveza Feliksa Linemana (*Felix Linnemann*) i Georga Ksandrija (*Georg Xandry*) i njihovim vezama sa političkim i ekonomskim strukturama Vajmarske republike, ali i sa političarima pripadnicima Nacionalsocijalističke nemačke radničke partije (*NSDAP*), koja je tada bila u velikom usponu. Poseban osvrt u ovom poglavlju Haveman daje na udarac koji je svetska ekonomska kriza zadala nemačkom sportu, podrivajući materijalnu osnovu fudbalskih klubova i samog Nemačkog fudbalskog saveza. Loša ekonomska situacija je produbila krizu u odnosima između igrača i klubova, koji su se sporili oko stare odluke vladajućih struktura po kojoj se fudbal u Nemačkoj smatrao isključivo amaterskim sportom. Po tim pravilima, fudbaleri nisu smeli da primaju platu kao naknadu za utakmice koje su igrali. Ekonomski krah i nemogućnost velikog broja fudbalera da se izdržavaju naterali su igrače da se otvoreno pobune i zahtevaju uvođenje profesionalizma. Oslabljen unutrašnjim sukobima, Nemački fudbalski savez dočekao je dolazak nacista na vlast 1933. godine.

Dejan ZEC

Олимпијски вековник (1910–2010) I–II,
приредио Чедомир Шошкић,
Службени гласник, Београд, 2010, стр. 1067

Литература о историји спорта у Србији и Југославији је изузетно оскудна и сиромашна, упркос томе што је спорт на овим просторима увек био изузетно популаран и што се јавност за њега веома занимала. Такво стање је посебно зачуђујуће ако се узме у обзир чињеница да је и међу самим спортистима, спортским функционерима и спортским новинарима било веома много образованих, висплетних и духовитих људи, који су свакако били способни да оставе значајан писани допринос, или још боље, анализу нашег спортског живота у прошлости. Мемоара и писаних успомена свакако има али они истраживачима углавном не пружају дубљу анализу догађаја и трендова, већ теже да опишу интересантне спортске догађаје и анегдоте, те да наброје саме утакмице и такмичења и њихове резултате. Истраживачи друштвених феномена, историчари, социолози, антрополози, психолози, направили су својеврстан отклон према спорту, погрешно га сматрајући недовољно битним фактором у животима људи и друштвеним односима, што је веома далеко од истине. Последица таквог става је и чињеница да су теме из спортске историје

углавном обрађивали или новинари или ентузијастички и заљубљеници у спорт, који просто нису имали довољно теоретског знања и способности да на адекватан начин приступе датом тематичком пољу свој њеној свеобухватности.

Управо због такве ситуације у којој се аналитика феномена спорта налази треба поздравити сваки озбиљан напор да се наведена област детаљније истражи и да се резултати тих истраживања представе и стручној и широј јавности. Један од таквих пројеката је и зборник *Олимпијски вековник*, који је настао поводом обележавања стогодишњице оснивања *Српског олимпијског клуба* и који има за циљ да представи један општи преглед историје српског и југословенског олимпизма и спортског живота у протеклим стотину година.

Зборник *Олимпијски вековник* хронолошки прати историју српског и југословенског спорта, од тренутка када је неколико ентузијаста из редова српских официра на челу са Светомиром Ђукићем у фебруару 1910. основало *Српски олимпијски клуб*, па све до последње олимпијаде на којој су спортисти и спортисткиње из Србије учествовали, Зимских олимпијских игара у Ванкуверу 2010. године. У том периоду је друштво српских олимпијаца прешло велик пут, било прво удружење те врсте код Јужних Словена и преносилац суверенитета свих олимпијских организација држава које су на овом простору настајале и нестајале. Српски олимпијски клуб је на заседању у Стокхолму 1912. године примљен у *Међународни олимпијски комитет* као *Олимпијски комитет Краљевине Србије*, а остали (ЈОО, ЈОК, ОК СЦГ) само су наслеђивали његово место у светском олимпијском покрету. У протеклом веку спортисти Србије и Југославије нису пропустили ниједне летње олимпијске игре, нису учествовали у позивима на бојкот због политичких разлога, а пропустили су само три зимске олимпијске игре, 1932. и 1960. због недостатка материјалних средстава и 1994. због санкција према југословенском спорту. У истом периоду, 1577 наших спортиста је остварило 2081 учешће на олимпијским такмичењима у 33 спортске дисциплине, где су освојили 102 медаље (28 златних, 38 сребрних и 36 бронзаних). Наш национални олимпијски комитет је у истом периоду дао шест чланова *Међународног олимпијског комитета*, три пута кандидовао Београд за организацију летњих олимпијских игара, успешно организовао Зимске олимпијске игре у Сарајеву 1984. године и Медитеранске игре у Сплиту 1979. године.

Олимпијски вековник је збирка великог обима, објављен је у два тома, на укупно 1067 страница. Приређивач је Чедомир Шошкић, док се међу стручним сарадницима налазе Ђорђе Вишацки, Драган Којадиновић, проф. др Слађана Мијатовић, Александар Милетић, Мирослав Нешић, Снежана Пантовић, Ђорђе Перишић, Ана-Марија Симоновић, Дејан Стевовић, Иван Цветковић, Звонимир Шимунец и Раде Шошкић. Стручни рецензенти су Живко Баљкас, угледни спортски новинар „Политике“ и проф. др Стефан Илић са Академије фудбала, високе тренерске школе при Фудбалском савезу Београда. Аутори наводе да је зборник дуго настајао и да је у сврху његове израде проучено обиље материјала из званичних и приватних архива. Коришћени су писани и фотоматеријали из архива Олимпијског комитета Србије, *Олимпијске ревије*, Међународног олимпијског комитета, дневних листа *Борба*, *Спорт* и *Политика*, Историјског архива Београда, библиотеке града Београда, Ватерполо савеза Србије, Боксерског савеза Србије, Одбојкашког савеза

Србије, Кошаркашког савеза Србије, Рукуметног савеза Србије, друштва мачева-лаца „Свети Ђорђе“, као и из приватних архива Александра Алимпијевића, Живка Баљкаса, Михајла Васиљевића, Зорана Ђукића, Драгана Животића, Душана Јанићијевића, Радомира Јеремића, Игора Микље, Зорана Миловића, Драгана Пешикана, Петра Поповића и многих других. Посебну изворну драгоценост за овај зборник представљају до сад необјављена сећања олимпијаца која је прикупио Раде Шошкић и предмети из личне збирке Артура Такача. Сам списак коришћених извора указује да је *Олимпијски вековник* велики корак напред у односу на већину претходних публикација које су се бавиле истом или сличном тематиком.

У Прологу (стр. 14–34) се даје кратак увод у историју античких олимпијских игара и говори се о идејама Пјера де Кубертена о оживљавању античког спортског духа. Описано је и оснивање Међународног олимпијског комитета и припреме за прву олимпијаду модерног доба у Атини 1896. године. Аутори читаоце упознају са занимљиви детаљима из спортског живота на овим просторима у периоду 19. века. Затим следи кратак опис олимпијских игара у Атини 1896, Паризу 1900, Сент Луису 1904. и Лондону 1908. године, са посебним освртом на успехе које су остварили југословенски такмичари који су наступали за друге државе, највише за Аустро-Угарску. Детаљно је описано оснивање *Српског олимпијског клуба* (стр. 52–57) и универзална олимпијска симболика (стр. 58–63). На странама 63–75. аутори дају опис Олимпијских игара у Стокхолму 1912. где су први пут учествовали и спортисти из Србије (Душан Милошевић и Драгутин Томашевић) и у Анверсу 1920. где су се појавиле и атлете из новонастале државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Наставак, све до 122. странице нас проводи кроз Шамони, Париз, Сент Мориц, Амстердам, Лејк Плесид и Лос Анђелес.

Главни ток наратива овог зборника, који је у својој суштини хронолошки и који редом прати олимпијаде једну за другом, прекидају одлични текстови посвећени различитим аспектима развоја физичке културе, спорта и олимпизма у Србији и Југославији. Тако се на странама 76–81. налази изванредан чланак о развоју школовања у области физичке културе у Србији и предратној и послератној Југославији.

Велики део зборника посвећен је и првим масовно исполитизованим олимпијским играма, онима у Гармиш-Партекирхену и Берлину 1936. (стр. 122–169). Дат је занимљив опис односа нациста и спорта и њихових жеља и очекивања од олимпијаде. У оквиру овог одељка аутори су уметнули и чланак о политичким проблемима који су се јавили у оквиру ЈОО и који су били последица политичких турбуленција у држави, пре свега националног (хрватског) питања. Има и веома занимљивих података о односу југословенских спортиста према нацизму, па чак и о извесним покушајима саботаже игара. Иако аутори не наводе своје изворе за ову област, може се уочити да су консултовали мемоаре Ванета Ивановића. Прва књига зборника даље све до краја анализира и резултате олимпијских игара у Сент Морицу и Лондону 1948, Ослу и Хелсинкију 1952, Кортини д’Ампецо и Мелбурну 1956, Скво Велију и Риму 1960, Инсбруку и Токију 1964, Греноблу и Мексико Ситију 1968, Сапору и Минхену 1972, Инсбруку и Монтреалу 1976. и Лејк Плесиду и Москви 1980. године. Прва књига се завршава исцрпним и детаљним поглављем које је посвећено припремама и организацији Зимских олимпијских

игара у Сарајеву 1984. године (стр. 508–538). Ову хронолошку анализу обогаћују занимљиви и информативни чланци о појавама и процесима који су се надовезивали на олимпијске игре и олимпијски покрет, попут идеје о Медитеранским играма, спортској манифестацији која би била отворена само за земље Средоземља, која је први пут одржана 1959. у Бејруту, или о јачању свести о потреби укључивања особа са хендикепом у спортски живот, што је резултирало одржавањем првих параолимпијских игара. Аутори нису прескочили да објасне и одређене политичке догађаје који су били директно повезани са олимпијадама: атентат палестинских терориста на израелске спортисте у Минхену, гест пркоса афроамеричких атлетичара у Мексико Ситију и бојкот великог броја западних демократија Олимпијаде у Москви.

Други део зборника чланака *Олимпијски вековник* (стр. 538–1056) је за истраживаче много мање занимљив, зато што, изузев даљих извештаја са олимпијских игара (Лос Анђелес 1984, Калгари и Сеул 1988, Албервил и Барселона 1992, Лилехамер 1994, Атланта 1996, Нагано 1998, Сиднеј 2000, Солт Лејк Сити 2002, Атина 2004, Торино 2006, Пекинг 2008. и Ванкувер 2010. године), садржи мало чланака за које би се могло рећи да имају озбиљнији историографски карактер. Више је разних интервјуа са истакнутим активним спортистима и спортским функционерима. Изузетак представљају одлични чланци о свим кандидатурама Београда за домаћина олимпијских игара (стр. 576–588) и о развоју и делатностима *Југословенског олимпијског комитета* у периоду после Другог светског рата (стр. 746–753). За оне који се интересују за спортску статистику, на крају зборника се налази и додатак у виду списка свих председника и чланова Међународног олимпијског комитета, свих српских и југословенских учесника на олимпијадама и њихови резултати.

Ако би се на овај зборник гледало ислучиво очима струке, односно кроз призму историјске науке и историографије, могле би му се наћи и велике замерке. Пре свега, оне занатске природе: научни апарат не постоји, често се у чланцима не наводи извор информације, саме интерпретације одређених догађаја из спортске историје који су повезани са одређеним политичким или друштвеним појавама су понекад неадекватне. Ипак, овај зборник представља право богатство за сваког ко жели да се бави изучавањем историје спорта. Најважнији разлог томе је што представља одлично полазиште за даља истраживања, готово сва литература која се бавила проблематиком спортске историје у Србији и Југославији је консултована и наведена, фактографија је обимна, тачна и прегледна и, можда најважније, садржи обиље информација из приватних фондова и личних архива које је готово немогуће истражити. Остаје нада да је овај зборник тек почетак једног обимног и захтевног процеса, процеса прикупљања информација о нашем спорту и њихово смештање у одговарајући друштвено-историјски контекст.

Дејан ЗЕЦ

Драгомир Бонцић,
Мисао без пасоша.
Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960,
Институт за савремену историју, Београд, 2011, стр. 359

Као и у случају многих других домаћих институција, историја универзитета је дуго времена обрађивана само парцијално, често само у пригодним зборницима. Најновија књига Драгомира Бонцића је међутим његово треће системско дело посвећено раду превасходно Београдског универзитета у некадашњој НР/СР Србији. Монографија *Мисао без пасоша* посвећена је међународној научној сарадњи и долази после ауторових књига *Београдски универзитет: 1944–1952* (2004) и *Универзитет у социјализму: високо школство у Србији 1950–1960* (2010), чиме се умногоме заокружује историја високог школства у Србији закључно са 1960. годином.

Књига је подељена на три поглавља у којима су обрађени конкретни аспекти међународне научне сарадње. Драгомир Бонцић је најпре описао општи правац, проблеме и резултате југословенске међународне научне сарадње („Мисао без пасоша“ – Међународна научна сарадња 1945–1960), затим је анализирао улогу студената у овим процесима („Младост без граница“ – међународна студентска сарадња 1945–1960), да би на крају свог рада изнео резултате о образовању и усавршавању страних студената, пре свега из земаља Трећег света на БУ (*Трансфер знања и идеологије – политика школовања студената из неразвијених земаља 1956–1960*). Из предговора и увода аутора уочава се да циљ књиге није само реконструкција разнородних облика академске сарадње и њиховог свакодневног функционисања, већ и да је пажња посвећена много ширем питању, а то је кретање идеја и погубност изолације једне земље. Овакву оријентацију аутора потврђује и наслов дела *Мисао без пасоша*, позајмљен из истоименог чланка Жана Касуа из 1954. године.

У уводу под насловом *У сенци револуције и Хладног рата. Београдски универзитет 1945–1960* (стр. 21–44) описани су услови у којима је обновљен рад Београдског универзитета, тада једине високошколске установе у Србији. Упоредо са превазилажењем последица ратног разарања одвијала се и промена целокупног политичког и друштвеног система. Тако је обнова рада на Универзитету, али и одређивање нових циљева послератног високог образовања зависило од Партије. Универзитет је прошао кроз неколико етапа уклањања идеолошки неподобних, док се уз величање предратне комунистичке студентске организације напуштала и идеја класичне аутономије универзитета. Међутим, Драгомир Бонцић је узео у обзир и наслеђене мањкавости образовног система Краљевине Југославије, попут високог процента неписмених, као и слаба материјална улагања. Мере комунистичких власти дале су одређене резултате, па је за кратко време постигнут одређени успех у описмењавању маса, али и стварању нове социјалистичке интелигенције. Ипак, рад на Универзитету пратили су нови услови сталне контроле и потчињености Партији, док је сама идеја независне научне мисли доведена у питање.

У првом поглављу „*Мисао без пасоша*“ – *Међународна научна сарадња 1945–1960* (стр. 45–164), приказани су почети, успеси и проблеми у новој југословенској научној оријентацији. Условне у којима је југословенска држава настојала да усавршава своје научне кадрове одређивала су на унутрашњем плану револуцио-

нарна дешавања, док је спољнополитичке оквире диктирао тек започети хладни рат. Упркос свим ограничењима питање слања наставника на усавршавање постављено је већ 1945. а ослонац је тражен пре свега у совјетској науци, као и другим државама „народне демократије“, што је потрајало до 1948. године. Међутим, како аутор истиче, југословенски професори и студенти су и пре сукоба са Инфобироом успоставили везе са Западом. У том смислу Драгомир Бонцић је посебно истакао везе са Француском (1947–1948). У успостављању оваквих контаката одређену улогу одиграли су и српски предражни научни ауторитети попут Александра Белића или Павла Савића, као и низ других српских научника. Ипак, стручни контакти са Западом често су били испуњени неповерењем, што је нарочито долазило до изражаја у контактима са САД-ом.

Одлазак у иностранство поред усавршавања домаћих кадрова представљао је и прилику за афирмацију југословенске науке, али и читаве државе. Крајем 40-их година универзитетска и научна сарадња са иностранством постајала је све интензивнија, али и даље строго контролисана. Аутор је разложио процедуру и техничке одлике научне сарадње, нпр. процедуру за добијање позива за учествовање на конференцији или боравак у иностранству. Конкретно, позиви научницима и стручњацима за гостовање из НР Србије морали су бити упућени преко *Комитета за научне установе*. Позиви су примани и преко југословенских дипломатских представништва, а путовања у иностранство су пријављивана државним органима, који су с друге стране очекивали детаљне извештаје научника по повратку у Југославију. Одобрење се морало тражити и за објављивање научних резултата у иностранству. Тако је византолог Георгије Острогорски морао да тражи одобрење од Министарства за науку и културу ФНРЈ не би ли објавио прилог о византијској држави у *Светској историји*, док је Иван Ђаја критикован управо јер је објавио рад без поменуте дозволе.

За прве године југословенског рада на међународној научној сарадњи, на нивоу целе државе, карактеристична је централизација јер је све у рукама савезних просветних органа. Међутим, уследила је децентрализација после Трећег пленума, па је организација и спровођење конкретних мера на поспешивању научне сарадње прешло на низ новооснованих републичких организација. Тако је основан и *Организациони одбор за сарадњу са иностранством*, као и неколико других институција са задацима разраде конкретних корака у остваривању научне размене. Истовремено се умножавао и број канала преко којих се могло путовати у иностранство (осим Министарства за науку и културу ФНРЈ, ту су били и републички савети, али и стипендије Британског савета, УНЕСКО-а, Карнегијеве или Рокфелерове фондације).

Треба скренути пажњу и на начин помоћу кога је аутор приказао опсег југословенске међународне сарадње. Наиме, интензитет посета иностранству приказан је помоћу кратких информација о научницима, попут имена и презимена, дужине боравка на неком од страних универзитета или института, као и о теми којом се одређена личност бавила. Оваквим биографским цртицама избегнута је сувопарност статистика, док је читаоцу и даље пружена прилика да разуме размере југословенске научне сарадње. Бројност научних дисциплина које се помињу сведочи о жељи југословенских власти да се упркос недостатку, пре свега, девизних средстава, ипак ухвати корак са развојем природних и друштвених наука.

„Младост без граница“ – међународна студентска сарадња 1945–1960 наслов је другог поглавља (стр. 165–222). Анализа је превасходно усмерена на рад масовних студентских и омладинских организација под контролом КП, попут *Народне омладине Југославије*, тј. будућег *Савеза студената*. У овој целини књиге помињу се доласци страних студената на домаће радне акције и уопште брз развој студентске сарадње са готово свим европским земљама, али и уз редовне односе са САД-ом, Канадом и Бразилом.

Обрађено је и учешће југословенских студената у раду *Међународног савеза студената* чије су основне преокупације биле борба за мир и разоружање, прекид блоковских подела, као и борба за слободу колонијалних земаља, али и решавање материјалног положаја студената. Међутим, у стварности је доминирала појава идеолошких проблема и расправа, при чему се Југославија због свог специфичног хладноратовског положаја налазила под периодичним критикама и Истока и Запада. Југословенски студенти деловали су у међународним организацијама под геслом „борба за истину о својој земљи“, али су истовремено одбијани позиви за сарадњу који би били оцењени као проблематични или провокативни. Самим тим, југословенско руководство се одлучивало за билатералну сарадњу као поузданији облик међународне студентске сарадње. У овом поглављу пажња је посвећена и листу *Студент*, као и краткотрајној интензивној сарадњи са Грчком и Турском у вези са стварањем Балканског пакта 1952–1954. Уследили су први бројнији боровци страних студената из неразвијених земаља (1950–1955), чиме је отпочело постепено изграђивање једног новог система намењеног раду са страним студентима.

У завршном поглављу (*Трансфер знања и идеологије – политика школовања студената из неразвијених земаља 1956–1960*, стр. 223–302) Драгомир Бонцић је детаљније обрадио питање доласка младих странаца у Београд и Србију. Реч је о студентима из СССР-а, Пољске, Румуније, Белгије, Кине, Ирака, Грчке, Индије, Кубе и многих других држава. Стране студенте највише је занимала књижевност и српскохрватски језик. У овом поглављу истакнута је још једна димензија међународне стручне сарадње. Наиме, југословенске власти су постепено увиђале да је опортуно школовати будуће елите неразвијених земаља, као и да је неопходно остати у контакту са страним студентима по одласку из Југославије. У том смислу намера просветних власти била је и да се број студената усклади са политичким значајем одређене државе по Југославију.

Ипак, боравак страних студената у Југославији био је праћен и бројним тешкоћама. Често су били изложени подсмеху, лошем пријему, љубомори домаћих студената, па чак и физичким нападима. Аутор је искористио делове студентских писама како би приказао кључне мотиве и проблеме њиховог боравка, а ова сведочанства су и интересантно виђење Југославије из угла страних гостију.

Мисао без пасоша. Међународна сарадња Београдског универзитета 1945–1960 је успела синтеза о изградњи система југословенске међународне научне сарадње. Приказана је огромна енергија коју је нова југословенска власт улагала у образовање и науку, али је и наговештена историја читавих научних дисциплина и међународних пројекта које тек треба истражити. Ипак, аутор је истакао и мањкавости рада у овом периоду праћеном бројним идеолошким, материјалним и организационим тешкоћама. Књига је хронолошки ограничена до 1960. године јер је

нова деценија била испуњена политичким променама које су изнова утицале на политику високог образовања, а тако и на област међународне научне сарадње. Књига садржи именски и географски индекс, као и прилог са више фотографија страних и домаћих научника који су се посебно истакли у сарадњи са Југославијом. Значајна пажња је посвећена и спољашности књиге, па је реч о врло лепом изгледу корица које је осмислила Зорица Нетај.

Др Данило ШАРЕНАЦ

Боро Мајданац,
Позориште у окупираној Србији;
Позоришна политика у Србији 1941–1944,
Београд, 2011, стр. 868

Позоришна делатност у Србији за време окупације 1941–1944. године до данас није била истражена у целини. Њени поједини сегменти привукли су у прошлости пажњу историчара и театролога, али се са великом слободом може закључити да су до скоро допринели српске и југословенске историографије и театрологије у проучавању целокупне историје позоришта под окупацијом били скромни. Окупациони период делимично је представљен у радовима посвећеним историјату појединих позоришта (Б. Стојковић *Нишко позориште 1918–1944*; Р. Стојадиновић, *Крагујевачко позориште 1835–1951* и Р. Радојковић *Уметничко позориште у Београду 1939–1943*), али без адекватне контекстуализације. Својом истраживачком вредношћу у овој проблематици се издваја монографија др Василија Марковића *Театри окупираних престоница 1941–1944* (Београд 1998) која је до недавно представљала једини целовитији допринос српске историографије проучавању историје позоришта у Другом светском рату. Изузетно амбициозан и сложен подухват представљања позоришног живота и политике на територији целе окупираних Србије у периоду 1941–1944. године преузео је на себе др Боро Мајданац, чија је монографија *Позориште у окупираној Србији; Позоришна политика у Србији 1941–1944* накомплетније и најтемљеније истраживање те врсте до данас.

Боро Мајданац (1947) дипломирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду 1971. на Одељењу за историју, где је и магистрирао 1981. године. Докторску дисертацију одбранио је 2007. на Факултету драмских уметности у Београду. Цео радни век провео је у Архиву Србије и сматра се доајеном српске архивистике. Током свог рада у Архиву стекао је највише стручно знање (архивски саветник), а објавио је и педесетак научних радова у националним и међународним зборницима радова и периодици. Осим бављења историографијом и архивистиком, Мајданац је остварио запажене резултате као аутор и композитор песама за децу. Истраживачки се бавио историјом институција у Србији, привредном историјом Србије у послератном периоду, напредним студентским покретом Београдског универзитета и историјом позоришта. Мајданчева књига *Позориште у окупираној Србији; Позоришна политика у Србији 1941–1944* настала је као плод вишедеценијског истраживања и представља обogaћену верзију његове докторске дисертације.

За потребе писања поменуте књиге Боро Мајданац је истраживао у неколико домаћих архива, на више десетина архивских фондова. Од фондова Архива Србије коришћени су, између осталих: Министарство просвете и вера (1941–1944), Комесаријат за цене и наднице (1941–1944), Министарство просвете НРС (1944–1951), Президијум Народне Скупштине НРС (1946–1953) и фонд Музичке академије (1937–1949). У Војном архиву истраживања су вршена на фондовима Недићева архива и Четничка архива, а у Архиву Југославије на фондовима: Министарство просвете Краљевине Југославије и Државна комсија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Коришћени су и фондови Историјског архива Београда: Управа града Београда – Специјална полиција, БдС, Књиге Бањичког логора, Меоарска грађа, Удружење глумаца Краљевине Југославије и други, као и материјали из Музеја позоришне уметности Србије, Музеја позоришне уметности Војводине, Историјског архива Чачак, Музеја у Смедереву и других локалних културних установа. Истраживање је обухватило и готово целокупну ратну штампу, као и тираже новијих листова посвећених позоришту. За контекстуализацију предмета истраживања Мајданац је користио резултате српске и југословенске историографије (превасходно Бранка Петрановића и Слободана Керкеза), али је само истраживање у највећем делу потпуно ново и оригинално.

Књига др Бора Мајданца *Позориште у окупираној Србији; Позоришна политика у Србији 1941–1944* може се према својој форми и приступу истраживању сврстати у ред монографских историографских дела, али се њена композиција разликује од уобичајних монографија. Садржај књиге подељен је у четири тематски заокружена поглавља. Прве три главе хронолошки прате развој позоришта и позоришне политике у Србији, од почетка окупације до ослобођења, док је у четвртој глави аутор приредио обимну селекцију значајних историјских извора и докумената. Прва глава: *Концепт позоришне политике у окупираној Србији и његово спровођење 1941–1942* (стр. 19–148) посвећена је анализи духовног контекста окупације, утицају окупатора на културну политику и уметнички живот и првој години позоришног живота под окупацијом. У њој су истакнути протагонисти позоришне политике и приказано успостављање позоришног живота у новонасталим околностима. Аутор је уложио велики труд да истражи и прикаже функционисање позоришта, како у престоници и на националном нивоу тако и међу дилетантским и приватним позоришним групама у унутрашњости, у чему је у највећем делу успео. Практично свако активно позориште у земљи представљено је са барем неколико редова текста.

Друго поглавље: *Позоришна политика у духу националне обнове 1943–1944* (стр. 149–256) прати даљи развој бројних позоришних установа и трупа у окупираној Србији, али са посебним освртом на идеолошку компоненту нове позоришне политике. Анализирано је место позоришта (пре свега позоришног репертоара, који је требало да буде у строго националном духу) у новој културној политици Недићеве владе, у великој мери протажираној од Велибора Јонића, Владимира Велмар-Јанковића и Ђорђа Перића. У овом поглављу приказан је и однос окупатора према српском позоришту и новој позоришној (и културној) политици: уместо националних и класичних комада фаворизирана су хумористичка позоришта као извор лаке и јефтине забаве за народ.

Треће поглавље: *Слом фашизма, слом окупационо-колаборационистичке позоришне политике* (стр. 256–304) посвећено је ослобођењу Србије и анализи судбина позоришних делатника после окупације. На основу оригиналне архивске грађе представљени су процеси пред судовима части, у којима су многи истакнути уметници губили посао и грађанску част, у чему је случај Жанке Стокић више него парадигматичан. У оквиру овог поглавља учињен је осврт и на процес постављања темеља послератног позоришног развоја у Србији.

Четврто поглавље: *Кроз документа, штампу и сећања* (стр. 305–600) представља изузетно богату и драгоцену селекцију докумената и других историјских извора везаних за позориште у време окупације, али и живот под окупацијом уопште. Међу приређеним документима налазе се значајне наредбе и уредбе окупатора и домаћих колаборационих власти, интерни спискови чланова позоришта, реферати о позоришним репертоарима, уговори, молбе, жалбе, спискови студената, изводи из позоришних критика. Међу приређеном грађом налазе се и чланци из ратне штампе, али и неколико докумената проистеклих из рада Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, као и оригинални текстови неких ратних песама и химни.

Резултати целокупног истраживања сумирани су у оквиру *Закључка*. Основни текст обогаћен је низом додатних садржаја: списком коришћених извора и литературе, резимеом на енглеском језику, списком коришћених скраћеница као и врло обимним и детаљним регистрима личних имена и географских појмова. Под збирним називом *Илустрације и факсимили* (стр. 635–820) у форми прилога објављене су бројне фотографије позоришних уметника и радника, факсимили позоришних плаката, писама и других значајних докумената. У форми прилога објављен је и поговор проф. Алојза Ујеса и белешка о аутору. Рукопис ове монографије рецензирао је др Момчило Митровић. Књига је штампана у тиражу од 300 примерака, у коиздавачком подухвату Алтере и Удружења драмских уметника Србије.

Књига др Бора Мајданца *Позориште у окупираној Србији; Позоришна политика у Србији 1941–1944* представља огроман допринос српској историографији и театрологији. Мајданац је успео да, захваљујући изузетној пожртвованости у истраживачком раду и неспорним аналитичким способностима, готово у потпуности прикаже динамичан развој позоришног живота и политике током година окупације, иако је пре њега ова област била готово потпуно неистражена. Анализирајући позоришну политику Недићеве владе и однос окупатора према њој, он је уочио и истакао различите видове опхођења окупатора према српској културној политици и колаборационим установама, дајући тиме драгоцен допринос и ширим истраживањима из тематског круга окупације и колаборације у Србији 1941–1944. године. Својим бројним квалитетима књига др Бора Мајданца *Позориште у окупираној Србији; Позоришна политика у Србији 1941–1944* наметнула се као незаобилазни чинилац свих будућих истраживања историје позоришта и окупације у Србији, а због актуелности теме и лепог пишевог стила она ће своју публику наћи и изван кругова научне јавности.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Zoran Janjetović,
U skladu sa nastalom potrebom...
Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944,
INIS, Beograd, 2012, str. 221

Истраживање историје Другог светског рата на територији Србије, а готово колаборације и различитих животних сегмената под окупацијом, добило је у последњих неколико година велики замањ. После периода релативног одсуства ове проблематике из главних токова српске историографије у последње време објављени су значајни наслови: *Свакодневни живот под окупацијом: искуство једног Београђанина 1941–1944* (аутори Н. Милићевић и Д. Никодијевић, Београд, 2011), *Позориште у окупираној Србији* (аутор Б. Мајданац, Београд, 2011), *Војска Недићеве Србије* (аутор Б. Димитријевић, Београд, 2011), *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944* (аутор Љ. Шкодрић, Београд, 2009) као и неколико запажених чланака у зборницима радова и научној периодици. Овим историографским радовима значајно је унапређен процес истраживања окупиране Србије и употпуњена слика о људима и догађајима током рата 1941–1945. године. Једна од студија које су донеле нова знања и погледе у српској историографској продукцији о Другом светском рату је и књига Зорана Јањетовића *У складу са насталом потребом... – Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944*.

Зоран Јањетовић (1967) магистрирао је и докторирао на Универзитету у Београду, а од 1994. године сарадник је Института за новију историју Србије. У фокусу Јањетовићевог истраживачког интересовања до сада су се махом налазиле националне мањине у Југославији, у чијем је вишегодишњем истраживању остварио импресивне резултате. Последњих година заинтересовао се за истраживање поп-културе и проблематику окупације и колаборације у Другом светском рату. Ова књига је његова прва значајнија студија проистекла из бављења ратном проблематиком. Базира се у великој мери на оригиналном истраживању архивске грађе домаћег и немачког порекла, као и на темељној анализи српске ратне штампе. Јањетовић је за потребе писања ове студије истраживао у Архиву Југославије (фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) и Војном архиву (фонд Недићева архива), а користио је и грађу Немачког министарства иностраних послова, Савезног архива (Берлин) и Војног архива (Фрајбург). Како је истраживана проблематика само фрагментарно присутна у објављеној историографској продукцији, Јањетовић се највише ослањао на сопствена архивска истраживања, али се у више наврата послужио радовима Драгана Алексића (*Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002. и *Принудни рад у Србији у Другом светском рату*, Загреб, 2010), Томислава Пајића (*Принудни рад и отпор у логорима Борског рудника 1941–1944*, Београд, 1989) и проф. Милана Ристовића. Методолошком разрадом проблема истраживања и његове контекстуализације у европским оквирима Јањетовић се бавио користећи резултате европске историографије, објављене на немачком, енглеском и француском језику.

Композиција монографије *У складу са насталом потребом... – Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944* састоји се од 22 поглавља, невелика по обиму, али богата новим историографским подацима и тумачењима. Првих осам поглавља

(стр. 13–51) аутор је посветио теоријско-методолошком приступу истраживању и приказивању општег историјског контекста у коме се принудни рад у Србији одвијао. Учињен је критички осврт на досадашње истраживање и представљање појаве принудног рада за време окупације, у коме је Јањетовић истакао недовољну прецизност дефинисања појма принудног рада, као и поједине погрешне интерпретације готово сваког рада под окупацијом као принудног, настале у послератној југословенској историографији из идеолошких и прагматичних разлога. У овим поглављима сумарно је представљен и историјат немачких економских интереса у Југославији до априла 1941. године, а у најопштијим одликама и функционисање немачког окупационог система у Србији и рад органа домаће колаборационистичке управе. Јањетовић је уочио и примерима добро илустровао у којој мери је немачки економски интерес на територији Србије био приоритет окупатора, који је у великој мери дефинисао функционисање целокупног окупационог система и рад колаборационе управе. Можда најбољу рефлексију овог односа аутор је приказао кроз анализу идеологије и пропаганде Недићевог режима, у којима су рад и производња заузимали истакнуто место.

Наредних тринаест поглавља (стр. 55–209) посвећено је анализи неколико различитих видова принудног рада у корист окупатора. Међу првима су представљени кулук и кажњенички рад, који су постојали и у међуратној југословенској држави и као такви нашли своје место и у законским одредбама. Јањетовић је на више места истакао злоупотребу и прекорачења постојећих правних норми, у циљу што већег радног ангажовања становништва. Став окупатора је био да се тиме добија двојака корист: већа производња и мањак могућности да се становништво бави субверзивним делатностима услед већих радних обавеза. Као погубно посебна врста принудног рада представљен је принудни рад Јевреја и Рома (Цигана), који је био организован према већ разрађеној нацистичкој пракси и са циљем да, осим радног ангажовања, на крају доведе и до њиховог истребљења. У овом поглављу је приказана трагична судбина српских Јевреја, али и Јевреја из околних земаља које су нацисти доводили у Србију на принудни рад (највише у рудницима). Као посебан вид принудног рада представљен је и принудни рад у Банату, који је Јањетовић окарактерисао као активност чији примарни циљ није био корисно ангажовање становништва, већ његово психо-физичко малтретирање и понижавање.

Посебну целину у монографији Зорана Јањетовића представљају поглавља посвећена „добровољном“ раду српских радника у Трећем рајху. Аутор је преважно на основу архивских извора и делом стране литературе приказао процес континуираног снабдевања Рајха радном снагом из савезничких и покорених земаља током Другог светског рата и положај окупираних Србије у том сложеном систему. Много пажње посвећено је одређивању стварног степена добровољности одласка на рад у нацистичку Немачку, при чему се Јањетовић још једном критички поставио према становиштима југословенске послератне историографије, износећи став да је одлазак на рад током готово целог рада углавном био добровољан. Присилно ангажовање за рад у Рајху, које је окупатор форсирао у тренуцима за сопствене интересе неповољног развоја дешавања на светским ратиштима, није се у Србији остварило у већим размерама, јер се у одређеној мери косило са самим

приоритетима окупатора. Одвођење већег броја радника на принудни рад значило би знатно умањену пољопривредну производњу, чијим су се производима окупатори обилато служили. Судбина оних који су се добровољно пријавили и отишли на рад у Немачку такође је сумарно приказана, уз истицање њиховог броја, социјалне структуре и услова живота на раду.

Једна од појава којој је Јањетовић посветио нешто више пажње и простора у својој монографији био је тзв. „обавезни рад“, по потреби организовани рад омладине и радно способног становништва за корист окупатора или колаборационе управе. Бавећи се коренима ове праксе у окупираној Србији Јањетовић је недвосмислено истакао одлучујућу иницијативу окупатора (конкретно Франца Нојхаузена, генералног опуномоћника за привреду у Србији) у њеном успостављању, означавајући нацистичку Немачку и као крајњег и највећег профитера од обавезног рада. На основу архивске грађе и ратне штампе аутор је приказао систем обавезног рада, начин њиховог ангажовања, услове на раду и истакао идеолошко-пропагандне моменте који су пратили такво ангажовање. Делом у контексту обавезног рада, а делом кроз призму идеолошких настојања за преваспитавањем српске омладине, Јањетовић је приказао и рад Националне службе за обнову Србије. Анализом рада ове организације, као и пропагандне делатности која ју је пратила, пружен је велики допринос проучавању проблематике идеологије и културне политике у Србији под окупацијом. Резултате сопствених истраживања и нова историографска тумачења Зоран Јањетовић је сумирао у оквиру *Закључка* (стр. 209–214).

Монографија *У складу са насталом потребом... – Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944.* објављена је у тиражу од 300 примерака. Њено штампање помогло је Министарство просвете и науке Владе Републике Србије. Рецензенти књиге су проф. др Милан Ристовић и др Драган Алексић. Издање садржи регистар појмова и личних имена, као и кратак резиме на енглеском језику. Својом оригиналном, изворно утемељеном и квалитетном студијом о принудном раду у Србији 1941–1944. др Зоран Јањетовић је дао велики допринос у проучавању историје окупираних Србије и појаве принудног рада уопште. Сасвим је извесно да ће ова књига у наредним годинама постати незаобилазни чинилац у проучавању проблематике окупације и колаборације у Другом светском рату (посебно њених економских и идеолошких сегмената), али и добра полазна основа за даља истраживања феномена принудног рада код нас и у свету.

Александар СТОЈАНОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on Conferences, Workshops and Symposia

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за нову историју Србије

European History Forum: *Divided memories.* 70 years after the German attack on the Soviet Union and Yugoslavia: German, Eastern and Southeast European historical discourses Берлин, 3–4. новембар 2011.

У Берлину је 3. и 4. новембра 2011. године одржан историјски форум посвећен седамдесетогодишњици напада Немачке на Совјетски Савез и Југославију у Другом светском рату, у организацији немачке Хајнрих Бел фондације (Heinrich Böll Stiftung) и руске невладине организације Меморијал (Мемориал). У фокусу великог броја учесника и далеко већег броја истраживача и научника који су били позвани да присуствују, али и активно учествују у дискусијама које су се развиле у оквиру неколико панела, била је пре свега анализа сећања на догађај који је био повод за организацију скупа, али и на Други светски рат у целини, различите дискурсе, онај који преовлађује у немачкој, историографијама које су настале на тлу простора који се некада, у хладноратовском смислу, сматрао Источном Европом и наравно историографијама које постоје, али су и настајале током последње три деценије на тлу бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Код овог последњег се, пре свега, мисли на савремену српску и хрватску историографију.

Захваљујући одличној организацији, више него љубазним домаћинима, али и инсистирању на раду у оквиру тзв. фишбол (fishbowl) дискусија, организаторима је пошло за руком да у рад форума укључе завидан број не само најављених дискусаната и учесника скупа већ и свих оних који су присуствовали раду форума. Током првог дана скупа, после поздравних говора Валтера Кофмана (Walter Kaufmann) и Арсенија Рогињског испред организатора, уводног предавања професора Стефана Требста са Универзитета из Лајпцига под називом: Presentation and discussion: From 22 June 1941 to 23 August 1939: developments, trends and problems of a culture of remembrance in Europe, уводне презентације и живе дискусије развиле су се око четири панела, од којих су прва три: „1941“: What central motifs characterise the national cultures of remembrance? Which omissions? Which taboos?, „Truly remembering“: which elements are or would be key to dealing openly with „1941–45“ in Russia, Ukraine, Serbia and Germany? What research would be necessary to achieve

this?, Places of remembrance? How could they be shaped? била организована као фишбол а последњи под називом: On the (im)possibility of shared remembrance. 70 years after the German invasion of the Soviet Union and Yugoslavia као јавна панел дискусија. Поред бројних учесника у дискусијама, пред европским историјским форумом у Берлину прилику да изложи своја запажања на поменуте теме, у оквиру уводних презентација на почетку сваке од дискусија имали су: историчар Милан Ристовић (Филозофски факултет Универзитета у Београду), Арсениј Рогоњски (Меморијал, Москва), Андриј Портнов, историчар и новинар из Кијева, Јевгенија Љосина (Левада центар, Москва), Јевгениј Закаров (Група за људска права Charkiw), Felix Ackermann (Универзитет у Франкфурту на Одри), Jörg Morré (German-Russian Museum Berlin Karlshorst), Tomas Lutz (The Topography of Terror Foundation, Berlin), Наталија Каљагина (Web портал Уроки историје, Москва), Gerd Koenen (Франкфурт на Мајни), Ирина Шербакова (Меморијал, Москва), Rafal Zytyniec (Center for Historic Research Berlin of the Polish Academy of Sciences) и Драго Роксандић (Филозофски факултет Универзитета у Загребу). Од учесника из Србије, поред проф. Милана Ристовића са Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду у раду европског историјског форума у Берлину учествовале су и Марија Ђорговић (Музеј историје Југославије) и Сања Петровић Тодосијевић (Институт за новију историју Србије).

Током другог дана скупа сви учесници форума представљали су пројекте на којима тренутно раде у својим матичним центрима, у оквиру три радне групе: Research projects/publication ideas, NGO collaboration, Places of remembrance. По окончању радног дела скупа, учесници форума посетили су Немачко-руски музеј у Берлину (German-Russian Museum in Berlin-Karlshorst).

Историјски форуми на тему културе сећања и сећања на Други светски рат нису реткост. С једне стране они представљају нужност јер подстичу истраживаче да размишљају о методологији истраживања културе сећања. С друге представљају најбољи доказ садашњих прилика, али не само у историографији, већ пре свега у европским друштвима која су се после пада Берлинског зида и слома комунизма у Источниј Европи суочила са потребом конституисања неке сасвим другачије прошлости, што је неминовно довело до тога да сећање „трпи“ а некада сасвим очигледне разлике се стављају у други план или чак изједначавају. Анатомија злочина преименована је у топографију терора. Можда би неки будући форуми требало да објасне како је ова врста преименовања била могућа, али и какве би у не тако далекој будућности могле да буду последице, не по историографију, већ по судбину европског континента и свих нас који на њему живимо и сећамо се.

Мр Милан СОВИЉ
Институт за новију историју Србије

Пети научни скуп чешких балканолога, Брно, 15. март 2012. године

Да ли се за једну сарадњу између филозофских факултета у Прагу и Брну у погледу проучавања тема из историје, културе и језика Балкана, која траје већ неколико година, може рећи да полако прелази у традиционалне сусрете чешких

балканолога, свакако да ће показати време. Оно што је садашња реалност, то је обострана жеља два центра чешког високог образовања и науке да се досадашња сарадња још више развија. Сходно томе, пети пут по реду, 15. марта 2012. године одржан је научни скуп балканолога са Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну (Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity v Brně) и Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze). Домаћин скупа био је Институт за славистику у Брну (Ústav slavistiky FF MU). У односу на претходне сусрете, овог пута број учесника био је знатно већи – укупно 17. Испред Института за славистику у Брну учествовали су доц. Вацлав Штјепанек (Václav Štěpánek), др Павел Крејчи (Pavel Krejčí) и доц. Ладислав Хлатки (Ladislav Hladký) са својим асистентима и докторантима: Петром Стехликом (Petr Stehlík), Алоисиом Змешкаловом (Aloisie Zmeškalová), Маријом Микеском Шупицом (Marija Mikeska Šupicová), Маријом Зоуфалом (Marie Zoufalá) и Миланом Стрмиском (Milan Strmiska). Испред Катедре југословенских и балканистичких студија (Katedra jihoslovanských a balkanistických studií) и Института за светску историју Филозофског факултета Карловог универзитета (Ústav světových dějin FF UK) учествовали су доц. Јан Пеликан (Jan Pelikán) и доктори, асистенти и докторанти Филозофског факултета у Прагу Ондржеј Војтјеховски (Ondřej Vojtěchovský), Ондржеј Жила (Ondřej Žíla), Елишка Млинарикова (Eliška Mlynáriková), Пршемисл Винш (Přemysl Vinš), Урош Лазаревић, Самуел Бенеш (Samuel Beneš), Матјеј Били (Matěj Bílý) и потписник ових редова.

Као што је био обичај и приликом ранијих сусрета чешких балканолога, тако су и овога пута представници института у Брну доц. Вацлав Штјепанек и др Павел Крејчи, односно у Прагу доц. Јан Пеликан представили стање у својим институцијама и све новости и промене које су се догодиле у претходних годину дана од последњег скупа у Прагу почетком априла 2011. Као један од основних проблема са којима се данас сусреће балканистика у Брну и Прагу истакнуто је смањење интересовања међу чешким матурантима - будућим студентима за студије, пре свега неког од балканских језика. Други део скупа био је посвећен радовима колега из Брна: Петра Стехлика, *Bosna, Zach a Garašaninovo Načertanije: k některým aspektům programu srbské národní politiky z roku 1844* (Босна, Зах и Гараганиново Начертаније: о неким аспектима програма српске народне политике из 1844. године), као и Алоисие Змешкалове, *Hrvatska revija – chorvatský emigrantský časopis a jeho literární a dokumentární hodnota* (*Хрватска ревија – хрватски емигрантски часопис и његова књижевна и документарна вредност*). Дуга и исцрпна полемика, која је трајала више од два часа, потврдила је велико интересовање историчара и слависта у Брну и Прагу за разна питања из политичке, друштвене и културне историје Балкана у 19. и 20. веку.

Пети по реду скуп чешких балканолога показао је још једном да је даљи развој сарадње између филозофских факултета у Брну и Прагу од велике важности, као и конструктивне полемике о текстовима посвећеним Балкану који настају у овим чешким срединама. Срдачна атмосфера са скупа одржала се и у једном неформалном дружењу после тога, у традиционалном брњанском објекту „У Џара“, уз потврду да ће се нови скуп организовати у неко скорије време у Прагу.

Дејан ЗЕЦ
Институт за новију историју Србије

Посета постдипломаца из Сједињених Америчких Држава Институту за новију историју Србије, Београд, 17. мај 2012.

У склоп редовних активности једне научноистраживачке институције највишег ранга и угледа спада и презентовање свог рада и достигнућа сарадника заинтересованима из земље и иностранства. Упознавање и размена искустава нису само корисни већ и изузетно потребни у времену у којем се информације и научна достигнућа размењују лакше и брже него икада раније. У циљу бољег сагледавања услова и околности у којима се врши истраживачки рад у Србији, тренутних домета српске историографске науке у жељи да се сазна нешто више о начину функционисања једног института, група америчких постдипломаца са *The New School* Универзитета у Њујорку посетила је у четвртак 17. маја 2012. године, Институт за новију историју Србије.

Деветнаест студената - постдипломаца, који су на њујоршком колеџу специјализанти из области међународних односа, на посету ИНИС-у, у оквиру њихове посете земљама Балкана, подстакла је професорка Ана Ди Лелио (*Anna Di Lellio*), социолошкиња и новинарка, која се професионално бавила и темама из прошлости Балкана. Једна њена књига је објављена на српском језику (*Di Lelio, Ana, Bitka na Kosovu u albanskom epu, Biblioteka XX vek: Knjižara Krug, Beograd 2010*), а неке од теза изнетих у њој су изазвале бурну полемику у српској и широј научној јавности. Нажалост, професорка Ди Лелио није била у могућности да заједно са својим студентима посети Београд, па је делегацију студената предводила њена сарадница Јелена Бјелица.

Делегацију Института за новију историју Србије која је дочекала колеге из Сједињених Америчких Држава чинили су др Владан Јовановић, научни сарадник, др Миле Бјелајац, научни саветник, Дејан Зеџ, истраживач приправник, и Милан Пиљак, истраживач приправник. Др Јовановић је презентовао историјат Института за новију историју Србије и говорио о трендовима у модерној српској историографији, др Бјелајац, будући да је главни и одговорни уредник часописа *Токрови историје*, највећи део свог експозеа посветио је самом часопису. Гости су показали велико интересовање за процес састављања једног броја часописа, за принцип одабира радова и вредновање њиховог квалитета. Др Бјелајац је говорио и о интерпретацији догађаја из скорије прошлости у домаћој и иностраној историографији. Дејан Зеџ је говорио о тренутним пројектима на којима је ИНИС ангажован, као и о областима експертизе појединих сарадника Института.

Поред генералног интересовања за устројство и функционисање Института, гости су поставили и низ питања везаних за теме из историје Србије и Југославије. Посебно су их занимале одређене информације из војне историје, проблем односа верских заједница и државе у прошлости, спољнополитички односи Југославије и њених суседа, период транзиције и многе друге теме. Сарадници Института су се потрудили да, у складу са својим могућностима, изађу у сусрет гостима и одговоре на њихова бројна и занимљива питања.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – www.inis@bgd.co.rs

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института, као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Упутство за предају рукописа

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.** Текстови не би требало да буду дужи од 25 страна (1800 знакова по страни), тј. један и по табак (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu или у неком од програма компатибилних с MS Wordom и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. **Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, кључним речима, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред.** Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**

Прилоге сласти на адресу:

Институт за новију историју Србије

Трг Николе Пашића 11

11000 Београд

или електронском поштом на: inis@ptt.rs

Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године, две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад.

Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.

Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више научно звање од аутора радова.

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив)

н. д.: *italic* (курзив)

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weba

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu

Напомена: Рукописи достављени редакцији *Токови историје* се не враћају.

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Технички уредник:
Радмила Здравковић

Рачунски слог и прелом:
Радмила Здравковић

Штампа:
Беоцњига
Нови Београд, Пеђе Милосављевића 76

Тираж:
300 примерака

